

PUBLISHINGS of Kostanay State Pedagogical Institute	 Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының ЖАҒЫНЫСЫ	ВЕСТНИК Костанайского государственного педагогического института
--	---	---

2016 ж. шілде, №3 (43)
Журнал 2005 ж. қантардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: Қостанай мемлекеттік педагогикалық институт

Бас редактор: Қ.М. Баймырзаев,
география ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактордың орынбасары: Е.А. Әбіл,
тарих ғылымдарының докторы, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бережнова Е.В., педагогика ғылымдарының докторы, ММХҚИ, Ресей
Амирова Б.А., психология ғылымдарының докторы, Е.А. Букетов атын. ҚарМУ, Қазақстан
Елагина В.С., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ЧелМПУ, Ресей
Рудик Г.А., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, PhD д-ы, «Шекарасыз заманауи білім беру» орталығының директоры, Монреаль қ., Канада
Катцнер Т., Батыс Вирджиния Университетінің профессоры, PhD докторы, АҚШ
Кайе Ж., философия ғылымдарының докторы, Виа Домисия Университетінің профессоры, Перпиньян қ., Франция
А. Күзембайұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Брагина Т.М., биология ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Важев В.В., химия ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Қуанышбаев С.Б., география ғылымдарының докторы, АМПИ
Сивохин И.П., педагогика ғылымдарының докторы, ҚМПИ
Ахметов Т.А., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Төлеген М.Ә., (PhD) философия докторы, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ

Нөмірдің жауапты редакторы:
Б.Ш. Баймұхамбетова, (PhD) философия докторы

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Федоров А.И., педагогика ғылымдарының кандидаты
Орал мемлекеттік дене шынықтыру университеті, Ресей
Утегенова Б.М., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Кудрицкая М.И., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Смазлий Т.И., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Қонысбаева Д.Т., биология ғылымдарының кандидаты, доценті, ҚМПИ
Брагин Е.А., биология ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Демисенов Б.Н., физика-математика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Наурызбаева Э.К., тарих ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Әлібек Т.К., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Огиенко Н.А., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Есіркепова К.К., филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ

Тіркеу туралы куәлік №8786-Ж
Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен
19.11.2007 берілген.
Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:
110000, Қостанай қ., Таран к., 118
(редакциялық-баспа бөлімі)
Тел. (7142) 53-34-71

№3 (43), июль 2016 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский государственный педагогический институт*

Главный редактор: *К.М. Баймырзаев*,
доктор географических наук, профессор

Заместитель главного редактора: *Е.А. Абиль*,
доктор исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Бережнова Е.В., доктор педагогических наук, МГИМО, Россия
Амирова Б.А., доктор психологических наук, КарГУ им. Е.А. Букетова, Казахстан
Елагина В.С., доктор педагогических наук, профессор, ЧелГПУ, Россия
Рудик Г.А., доктор педагогических наук, профессор, д-р PhD, директор Центра Современной педагогики «Обучение без границ», г. Монреаль, Канада
Катицнер Т., доктор PhD, профессор Университета Западной Вирджинии, США
Кайе Ж., доктор философских наук, профессор, Университет Виа Домисия, г. Перпиньян, Франция
А. Кузембайулы, доктор исторических наук, профессор, КГПИ
Брагина Т.М., доктор биологических наук, профессор, КГПИ
Важев В.В., доктор химических наук, профессор, КГПИ
Куанышбаев С.Б., доктор географических наук, АГПИ
Сивохин И.П., доктор педагогических наук, КГПИ
Ахметов Т.А., кандидат педагогических наук, доцент, КГПИ
Төлеген М.Ә., доктор философии (PhD), кандидат юридических наук, доцент, КГПИ

Ответственный редактор номера:
Б.Ш. Баймухамбетова, доктор философии (PhD)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Федоров А.И., кандидат педагогических наук, Урал. ГУ физической культуры, Россия
Утегенова Б.М., кандидат педагогических наук, доцент, КГПИ
Кудрицкая М.И., кандидат педагогических наук, КГПИ
Смаглый Т.И., кандидат педагогических наук, КГПИ
Коньсбаева Д.Т., кандидат биологических наук, доцент, КГПИ
Брагин Е.А., кандидат биологических наук, КГПИ
Демисенов Б.Н., кандидат физико-математических наук, КГПИ
Наурызбаева Э.К., кандидат исторических наук, КГПИ
Алибек Т.К., кандидат исторических наук, доцент, КГПИ
Огиенко Н.А., кандидат педагогических наук, КГПИ
Есиркепова К.К., кандидат филологических наук, доцент, КГПИ

Свидетельство о регистрации № 8786-Ж
выдано Министерством культуры и информации Республики Казахстан
19 ноября 2007 года.
Подписной индекс 74081

Адрес редакции:
110000, г. Костанай, ул. Тарана, 118
(редакционно-издательский отдел)
Тел. (7142) 53-34-71

УДК 06.39.02

«EXPO – 2017» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨРМЕСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Антаев Ж.Т.,
ҚМПИ аға оқытушысы,
экономика ғылымдарының магистрі
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Мақала Қазақстан Республикасында 2017 жылы өткізілетін Халықаралық көрмеге арналған. Дәл қазіргі уақытта «EXPO-2017» – ге еліміздің дайындығы қаншалықты деңгейде екені қарастырылған. Еліміздің ертеңі мен болашағы, экономика мен мәдениетіміздің дамуы үшін бұл көрменің маңызы зор. «Болашақ қуаты» атты ұранмен өткізілетін көрме тақырыбы энергия көзінің балама түрлеріне арналады. Бұл Кеңес Одағы құрамындағы мемлекеттер ішінен бірінші болып, осындай ЭКСПО-2017 атты маңызды да беделді іс-шараны өткізу арқылы рейтингке кіріп және ондағы позициямызды жақсартып, үздік әлемдік стандарттарына сай болу. Әрине, басты мақсатымыз тек қана рейтингке кіру ғана емес, сонымен қатар халқымыздың тұрмыс-тіршілігінің сапасын жақсарту.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль ЭКСПО-2017, которая станет одним из ключевых событий в новейшей истории Казахстана, а проведение этого мероприятия внесет огромный вклад в формирование имиджа нашей страны, развитие экономики и культуры. Предстоящая выставка, которая пройдет под лозунгом «Энергия будущего», осветит тему – альтернативные источники энергии. Тему предстоящей выставки олицетворяет логотип «EXPO-2017». Для Казахстана, который первым из всех постсоветских государств будет проводить такое престижное и важное мероприятие, как ЭКСПО-2017, попадание в рейтинги и улучшение позиций в них является очень важным, чтобы соответствовать лучшим мировым стандартам. Несомненно, главной целью является не просто попадание в тот или иной рейтинг, а улучшение качества жизни населения страны.

Abstract

This article examines the role of EXPO-2017 which will be one of the key events in the newest history of Kazakhstan and this event will make a huge contribution in shaping the image of our country, development of economy and culture. The forthcoming exhibition, which will be held under the slogan "future Energy" will highlight the theme of alternative energy sources. The theme of the upcoming exhibition represents the logo of "EXPO 2017". For Kazakhstan, first of all the post-Soviet States will conduct such a prestigious and important event as EXPO-2017, a hit in the rankings and improved positions in them is very important to match the best international standards. Undoubtedly, the main goal is not just getting into a particular rating, and improving the quality of life of the population.

Түйінді сөздер: Халықаралық көрме, «Болашақ қуаты», нысан, инфрақұрылым, корпоратив, бизнес, әлеуметтік ресурс.

Ключевые слова: Международная выставка, «Энергия будущего», объект, инфраструктура, корпоратив, бизнес, социальный ресурс.

Key words: International exhibition, «Future Energy», object, infrastructure, corporate, business, social resource.

1. Кіріспе.

Экспо 2017-2017 жылдың 10 шілдесінен бастап 10 қыркүйегіне дейін Қазақстанның елордасы Астана қаласында Халықаралық көрмелер бюросымен (ХКБ) ұйымдастырылатын Халықаралық көрме.

Ұйымдастырушылармен таңдалған тақырып *Future Energy* (Болашақ қуаты) болып табылады.

Экспо 2017 иесі 2012 жылдың 22 қарашасында Францияның астанасы Париж қаласында ХКБ-нің ЕХРО халықаралық бюросы Бас ассамблеясының 152-ші сессиясы барысында белгілі болды. ЕХРО – 2017 көрмесін өткізуге Қазақстанның бас қаласы Астана және бельгиялық Льеж қаласы таласқа түсті. Бельгия «Адамдарды біріктіре отырып» деген тақырыпты ұсынған болатын. Ал Астана энергияның балама көзіне және «жасыл» технологияға арналған «Болашақ энергиясы» тақырыбын ұсынды. Жасырын дауыс беру қорытындысы бойынша Астана үшін ХКБ-ның 103 мүше-мелмекеті дауыс берген, ал бельгиялық Льеж қаласы 44 дауыс жинады[1].

2011 жылдың маусым айында Париждегі Халықаралық көрме бюросының (ХКБ) штаб-пәтерінде Қазақстан Республикасы СІМ-нің жауапты хатшысы, ҚР-дағы ЕХРО жобасының ұлттық үйлестірушісі Рәпіл Жошыбаев қазақстандық үкіметтің атынан ХКБ-ның бас хатшысы Висенте Лоссерталеске 2017 жылы Астанада ЕХРО Халықаралық мамандандырылған көрмесін өткізуге арналған өтінімді ұсынды. 2011 жылдың қарашасында-ақ ХКБ Бас Ассамблеясының 150-ші сессиясында Қазақстан делегациясы ЕХРО - 2017 көрмесін өткізуге Астана таныстырды.

Қазақстанның ЕХРО көрмелеріне қатысуы туралы мәліметтер:

«ЕХРО 2005, Аичи» Жапония

- Келушілердің саны: 370 000 адам

- Қазақстан экспозициясының алаңы: 324 ш.м.

- Тақырыбы: «Табиғат даналығы»«ЕХРО 2008, Сарагоса Испания Корольдігі

Қазақстан Республикасының сыртқы және ішкі безендіру критерийлері бойынша Қола жүлдеге ие болуы;

- Келушілердің саны: 361 500 адам

- Қазақстан экспозициясының алаңы: 590 ш.м.

- Тақырыбы: «Су және тұрақты даму»

«ЕХРО 2010, Шанхай» Қытай Халық Республикасы

- Келушілердің саны: 446 000 адам

- Қазақстан экспозициясының алаңы: 1500 ш.м.

- Тақырыбы: «Астана – Еуразия жүрегі»

Көрме 2017 жылдың жаз маусымында үш ай бойы өткізіледі. Оған 50 млн-ға дейін адамдар қатысады деп күтілуде. Бұған дейін ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігінің тапсырысымен түсірілген «Astana Expo 2017 «The Great Expectation of Kazakhstan» бейнеролигі жылсайынғы «Cannes Corporate Media & TV Awards» фестивалінде «Корпоративті фильм» санаты бойынша күміс дельфинге ие болған[2].

2. Әдістер мен материалдар.

Мақаладағы материалдар үш кезеңге бөліп қарастырылды.

- Халықаралық көрме туралы;

- Халықаралық көрменің еліміз үшін маңыздылығы;

- Дәл қазіргі уақытта көрмеге дайындық барысы;

Қолданылған әдістер:

- аналитикалық (ғылыми, әдістемелік әдебиеттерді талдау, модельдеу, жіктеу, жүйелеу, жалпылау, т.б.);

- статистикалық (зерттеу нәтижелерін математикалық өңдеу).

3. Талқылау.

Астанадағы ЕХРО-2017 Орталық Азия аймағы мен ТМД елдерінде өткізілгелі отырған алғашқы халықаралық көрме болмақ. Астанадағы ЕХРО көрмесі 3 айға – 2017 жылғы 10 маусымнан 10 қыркүйекке дейін созылады. Оған әлемнің 100-ге тарта елі және 10-ға жуық халықаралық ұйымдар қатысады деп күтілуде. Көрмеге 5 миллионнан астам адам келеді. Бұл Қазақстанның халықаралық ілгері жылжуы жолындағы үлкен қадам болмақ. ЕХРО-2017-ні өткізу елорданың, сондай-ақ тұтастай алғанда республиканың экономикалық және инфрақұрылымдық дамуын қосымша ынталандыруға қызмет ететін болады.

Елорданының және оның маңындағы аймақтардың шағын және орта бизнесінің дамуы ерекше серпін алады, ең алдымен, халыққа қызмет көрсету, қонақ үй бизнесі және ішкі туризм салаларының ұтары мол. Бұл шара елорданың көрме нысандары мен инфрақұрылымы құрылысына елеулі көлемде жеке инвестициялар тартуға, оларға қызмет көрсетуге ондаған мың жұмыс орындарын құруға, ішкі туризмді дамытуға және елге шетелдік туристер ағынын ұлғайтуға, Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік ресурстарын шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Көрмелер нысандары құрылысына инвестициялар тартудан басқа күтілетін экономикалық тиімділік мынада: ЕХРО ауқымында салынатын нысандар болашақта Қазақстанды және оның астанасын ірі халықаралық, көрме және ақпараттық-таныстырылымдық алаң ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Көрме әлемді қазақстандықтардың көпұлтты мәдениетімен, ежелгі тарихымен, өнерімен, дәстүрлерімен, қонақ жайлылығымен таныстырады, әлемдік қоғамдастықтың алдында Қазақстанның туристік тартымдылығын және танымалдығын арттырады.

Ел орданың мәдени дамуының да маңызы зор.ЕХРО өткізу кезінде Астанада әлемнің түпкір-түпкірінен әртүрлі мәдениеттер үні шырқалады. Көрме аумағында күнсайын концерттер, ұлттық күндер және басқа да ойын-сауық шаралары өткізіледі.

Елбасы халықаралық «ЭКСПО-2017» мамандандырылған көрмесінің дайындық мәселелері жөнінде кеңес өткізген болатын. Жиын барысында есеп берген «Астана ЭКСПО-2017» ұлттық компаниясының төрағасы Ахметжан Есімов басты нысан атауына қатысты 3 бірдей ұсыныс жасады.

«Осындай ұсыныс тастайын деп отырмыз. Шарды «Нұр әлем», «Нұрлы әлем», немесе «Әлем нұры» деп атасак», – деді А.Есімов. «Мен екі атауды ұсынамын. Біріншісі, «Әлем шар». Ал сенің айтып отырғаның «Нұр әлем». Бұл маңызды емес. Бірақ «Әлем шар» десек дұрыс болады. Шар деген аты өзі айтып тұр не екенін. Әлем деген дүние. Жер шарының бәрін ішіне кіргізіп отырмыз. Әрине, энергия деген сөз жоқ ішінде. Ал сен «Нұр әлем» дейсің. Ендітаңдайық», – деді Елбасы.[3].

ЕХРО-2017 ірі коммерциялық емес жоба, ол аймақтың және тұтастай алғанда елдің дамуының қуатты катализаторы болмақ. Құрылысқа, туристік инфрақұрылымға, қонақ үй бизнесіне салынатын инвестициядан түсетін кірісті былай қойғанда, көрменің зияткерлік мұрасы Қазақстанды жаңа деңгейге көтеретін болады. Әсем Астананың одан әрі қарыштап өсуіне және бұрынғыдан да өршіл мақсаттарын жүзеге асыруға жаңа серпін алады.

Ал қазақстандықтар өз күштеріне және өз елінің мүмкіндіктеріне тағы да көз жеткізе алады.

«ЕХРО-2017 көрмелерінде барлық мемлекеттер өздерінің таңдаулы технологиялық, ғылыми және мәдени жетістіктерін көрсетеді. Олар жаһандық дамудың жаңа күн тәртібін қалыптастырады.

Мұндай шараларға барлық құрлықтардан ондаған елдерден миллиондаған адамдар келеді. Астананың бәсекелестік күресте жеңіске жетуі кездейсоқ емес. Біріншіден, бұл біздің астанамызды әлемдік деңгейдегі оқиғаны қабылдауға лайықты орталық деп танығандық. екіншіден, Астананы таңдау біздің мемлекетімізге берілген жоғары баға және оның дамуы бүкілеуразиялық аймақтың дамуы перспективаларын атап көрсетеді. Үшіншіден, жеңіске біз ұсынған – «Болашақтың энергиясы» тақырыбының өзектілігі көмектесті. Ақырында, басты-

сы Астананы таңдау бүкілқазақстандық халықтың күш-жігерінің жемісіне айналды, – деді Мемлекет басшысы. Астанадағы EXPO-2017 көрмесі ҚР елордасының үздік брендтерінің бірі және аса әдемі нысан болады [4].

Мемлекет басшысы – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Астананы одан әрі дамыту мәселесіне арналған биылғы алқалы жиында елімізде өтетін «EXPO-2017» дүниежүзілік көрмесіне дайындық барысы көңіл көншітпейтінін айтып, әлемдік шараны ұтымды ұйымдастыруға келгенде мойны жар бермей жүрген бірқатар жауапты мемлекеттік шенеуніктердің сылбыр қимылын сынға алды.

Атап айтқанда, нысандарды жобалау жұмыстары басталмай жатып-ақ сәтсіздікке ұшырап, оның айналасында жүргендердің бәрі «бас-басына би болғандығының» салдарынан жұмыстың нәтижесін сұрайтын бір адамның табылмай отырғанына көңілі толмайтынын білдірді. Президенттің бұл сыны атқамінерлердің «ұйқысын» шайдай ашса керек, іле-шала Премьер-министрдің көрме дизайнын жасауға қатысушылармен кездесуі барысында «Астана EXPO-2017» ҰК» АҚ директорлар кеңесінің төрағасы – ҚР қоршаған ортаны қорғау министрі Нұрлан Қаппаров пен «Астана EXPO-2017» ҰК» АҚ басқарма басшысы Талғат Ермагияев көрмені өткізудің Тұжырымдамасын таныстырып, нақты істерге кірісіп кетті [5].

4. Қорытынды.

Сонымен, Елбасының ойындағы «EXPO-ға» дайындық шаралары қай деңгейде, көрме кезінде елорданың келбеті қандай болуы тиіс? 2050 жылға қарай әлемдегі ең дамыған отыз елдің қатарына қосылуды алдына мақсат етіп қойған Тәуелсіз Қазақстанның экономикалық әлеуетін паш ететін, бүкіл әлем оның елордасына көз тігетін тарихи сәтке бас-аяғы 3-4 жыл қалғанын ескерсек, Мемлекет басшысының «Тездетіндер!» дейтіндей жөні бар. Өйткені, алда миллиондаған келушілерді күтіп алып, олардың жүріп-тұруына қолайлы жағдай жасауды айтпағанда, көрме павильондарын салу, елорданың инфрақұрылымын заманға сай жетілдіру сынды қыруар шаруа тұр. Соның бәрін сәтті ұйымдастырған жағдайда ғана әлемдік қауымдастық алдында алаштың абыройы асқақтап, соның есебінен болашақта еліміздің экономикалық қуаты арта түспек. Сондықтан, Нұрсұлтан Назарбаев «EXPO-2017» көрме нысандарын жобалау жұмыстарын таяу уақытта аяқтап, құрылыс жұмыстарын, көрмеге жауапты тұлғалар жоспарлап жүргендей, келер жылдан емес, 2013 жылдың ішінде-ақ бастап кетуді тапсырды. Әрине, бұл – осыған дейін Астанада көрмеге дайындық жұмыстары мүлдем жүргізілмеді деген сөз емес. Іс-шараны ұйымдастырып, өткізу үшін арнайы құрылған «Астана «EXPO-2017» ұлттық компаниясы біраз істі қолға алғанын айтпай кетуге болмас. Бұған дейін не істелгендігі және не істелуі қажеттігі туралы әңгіме қозғап көрелік.

Дәл қазіргі уақытта көрмеге дайындық жүргізетін ведомстволарды тиімді үйлестіру үшін штат жасақталып, жұмыс жоспары әзірленіп жатыр. Іс-шараны ұйымдастыруға ұлттық компаниядан басқа қалалық әкімдік пен «EXPO-ны қолдау қоры» атсалысуда. Көрме қалашығын жобалаумен биыл өткізілетін арнайы тендердің жеңімпазы айналыспақ. Олар қалашықтың сәулеттік келбетін әзірлеуді де өз мойнына алады.

Белгілі болып отырғандай, 2017 жылы Астанада өтетін «EXPO» көрмесі тұрақты емес, маусымдық форматқа лайықталған. Бұған Қытайдың Шаңхай қаласында ұйымдастырылған көрмені мысалға келтірсек, жаңылыспаймыз. Әлем халқына есігін айқара ашқан бұл елге туристердің миллиондап ағылуы алған бағыттың дұрыс екенін аңғартатындай. Қазақстанның елордасы да келушілерді осы үлгіде қабылдауды жөн деп тауып отырғандықтан, мұндағы барлық іс-шаралар уақытша сипат алатыны түсінікті. Демек, мәлім етілген 5 миллион адамды қабылдап үлгеру үшін Астана жаз маусымына бар күшті салғаны лазым. Көрме бюджетінің қомақты болуы, яғни, 1,5 миллиард долларға бағалануы сондықтан болса керек. Рас, бұл әзірге нақты емес, болжам ғана. Ғаламдық шара біздің елге қаншаға түсетіні барлық есептер жүргізілгеннен кейін барып, жылдың соңында белгілі болады.

Астанадағы көрмені өткізуге дайындық шаралары барысында әлемдік тәжірибенің озық үлгілері зерттелген. Әсіресе, келушілер саны жоспарланған межеден асып түскен Лиссабон, Ысу сияқты қалалардың сәтті ұйымдастыру жүйесі басты назарда. Айта кету керек,

мұндағы павильондар, көрме алаңдары әлі күнге шейін қалаға пайда әкеліп отыр. Ал халық елдің өзге өңірлерінде жаңартылған инфрақұрылымдар мен жаңа көлік жолдарының қызығын көруде.

Осы тұрғыдан келгенде, Көкшетау, Алматы және Қарағанды қаласына туристер үшін жол-жөнекей «хаб» рөлін атқару мүмкіндігі берілмек. Соңғы уақытта Көлік және коммуникация министрлігінде жиі айтылып жүрген төрт жолақты «Қарағанды-Астана» жолы көрмеге дейін салынуы мүмкін. Сонымен қатар, «Эйр Астана» әуе компаниясына уақытша салмақ түсетіндіктен, Алматы жалдамалы рейстермен елордаға келетін туристер үшін тағы бір жиын алаңына айналады деп болжануда. Сондай-ақ, Астана әкімдігі таяу жылдары елорданың әуе қақпасы 5 миллион адамды, яғни, күтіліп отырған барлық туристер ағынын қабылдай алады деп ант-су ішіп отыр. Темір жолмен саяхат жасайтын қонақтарды мейлінше көбірек қабылдау үшін елорданың сол жағалауынан жаңа темір жол терминалы салынбақ.

Бурабай курортын да көрменің туристік серіктесі ете отырып, толығымен өзгерту жоспарлануда. Ол үшін су қоймалары тазаланып, өңірде жаңа қонақ үй кешендері мен туристер тоқтайтын қалашықтар салынуы тиіс. Тұтастай алғанда, Ақмола облысында трамплин кешені бар шаңғы базасын, сонымен бірге, бірнеше этноауыл салу таяу уақытта қолға алынатын істердің бірі болмақ. Дәл осы этнографиялық ауылдар елді мекендер экономикасы мен фермерлерге демеу болуы әбден ықтимал. Өйткені, аграрлық туризм көптеген елдердің негізгі табыс көзінің бірі екені белгілі.

Ал елорда шенеуніктері туристерге анағұрлым жайлы жағдай жасау үшін қалада қосымша «Хилтон», «Мэриот», «Ритц-Карлтон», «Фор Сизонс» қонақ үйлері салынады деп сендіруде. Әрине, бұл нысандардың құрылысын үлкен кешендер салуда мол тәжірибесі бар компаниялар жүргізеді. Сонымен қатар, әкімдіктің таратқан ақпараты бойынша, Астананың архитектуралық келбетін салынып бітуге жақын опера және балет театры, Президенттің кітапханасы мен қоры ажарландыра түссе, көп функционалды «Абу-Даби Плаза» кешені елорда қонақтарының көзайымына айналмақ [6].

Елорда аумағынан 97 павильонға лайықталған «EXPO-қалашыққа» шамамен 100 гектар жер бөлінетіні бұған дейін де талай айтылды. Ел басшылығы белгіленген аумақта жермен байланысты қандай да бір айла-шарғы жасауға қатаң тыйым салғандықтан, құрылысқа бөлінетін бюджет қаржысы тиімді пайдаланылады деген сенімдеміз. Қазір бұрын саяжай болған 200-250-ге тарта жер учаскесін тұрғындардан сатып алуға ұсыныс жасалуда. Сонымен қатар, жасыл квартал мен жабық қалашық салу идеясы іс-шараны ұйымдастырушылар тарапынан қолдауға ие болып отыр. Оларды көрме аяқталған соң Астана тұрғындарына тұрғын үй ретінде беру көзделуде. Біздіңше, бұл «бір окпен екі қоянды атып алуға» мүмкіндік берілетін аса пайдалы іс. «EXPO» көрме қалашығына қарай байланыстырушы жолдар тартылатынын да маңызды оқиғалардың бірі ретінде атап өту керек. 17 шақырымдық шағын айналма жолдың құрылысын аяқтап, қаладағы ерекше күрделі орындарды жаңа және қайта жасалған жолдардың көмегімен азайту жоспарлануда. Ең бастысы, 2017 жылы Астанада 42 шақырым жол арқылы қаланы толық айналып шығып, тікелей көрмені байланыстыратын жеңіл рельсті жолдар іске қосылады.

Осы орайда, «Болашақ энергиясы» тақырыбын арқау еткен «EXPO-2017» көрме кешені толығымен жаңартылатын энергия көздерімен қамтамасыз етілетінін айтпай кетуге болмас. Бұған, әрине, Астанада салынып жатқан күн батереялары зауыты мен Ерейментауда салынған жел станциясының көп көмегі тиері сөзсіз. Қалай болғанда да көрме елдегі баламалы энергетиканың анағұрлым қарқынды дамуына оң ықпал етеді. Екінші жағынан, энергия тиімділікті кеңінен насихаттау адамдарға оның артықшылықтары туралы көбірек білуге көмектеседі. Мұнда тиімді технологиялар мен материалдарды қолданып, жаңғырту есебінен болатын Астананың оң жағалауында орналасқан ескі үйлердің энергия аудиті тиімді құралға айналады дейді мамандар. Бұл шынымен де таза, энергия үнемді және өзге өңірлерге үлгі қала болуға Астана үшін зор мүмкіндік береді.

Рас, көрмеге дейін құрылысы аяқталуы тиіс үшінші Жылу электр орталығының (ЖЭО) «жасыл» энергияны дамытуға қандай қатысы болатыны әзірге еш түсініксіз. Өйткені оған да көмір пайдаланылады. Яғни, экологиялық тұрғыдан тиімсіз жобалардың бірі болып қалмақ. ЖЭО-1 мен ЖЭО-2 қаланы көк түтінмен тұмшалап тұрғанын ескерсек, мүмкін, үшінші ЖЭО-ның қажетсіз екені туралы қайта ойлану керек сияқты.

Ұйымдастырушылар көрмеге қатысушыларды межеленген көлемде тарту үшін жаһандық ақпараттық саясатты да мықтап қолға алуы тиіс. Ақпараттық дәуірде ғұмыр кешіп жатқандығымыздан бұны да естен шығармаған жөн. Сондай-ақ, «EXPO-2017» көрмесін маркетингтік дамыту ісіне әлемдік деңгейде күш салсақ, нұр үстіне нұр. Әзірге маркетингтік жұмыстарды роликтер мен көрменің веб-сайтынан ғана байқауға болады. Міне, осы және өзге де «керектер» мен «тиістердің» жолында жауапты мекемелер мен ондағы қызметшілер терін төгіп, жанын салар болса, Алаштың абыройы асқақтаған үстіне асқақтамақ. Дәйім солай болғай [7].

Қорыта келгенде, күннен күнге дамып жатқан заманауи технологияларды тиімді пайдалану үкіметтік деңгейде қолға алынса, біздің дәстүрлі энергия көздеріне тәуелділігімізді айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік туар еді. Сонда біз қоршаған ортаны зиянды қалдықтардан қорғап қана қоймай, көптеген жұмыс орнын құрып, сатып алу қабілеттілігін арттыра аламыз. Сондықтан да біздің Тәуелсіз жас мемлекетіміз үшін EXPO-2017 көрмесін өткізудің маңызы өте зор. Әрбір қазақстандық біздің жеңіске жететінімізге сенеді және Көрмелердің халықаралық бюросы делегаттары оң жауап береді деген үмітте. Өйткені біз үшін жеңіс маңызды.

Әдебиет тізімі

- 1 Егемен Қазақстан №73(28012) 2013ж.
- 2 Егемен Қазақстан №69 (28008) 2013ж.
- 3 Қостанай таңы газеті № 6 2015ж.
- 4 Ақжол №11 (17699) 2013ж.
- 5 Ақжол №8 (17696) 2013ж.
- 6 Қазақ үні журналы №85 2013ж. 29 қараша.
- 7 Ақиқат №1 2013ж.

I. ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «АЛМАС ҚЫЛЫШ» РОМАНЫ ТІЛІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Бекбосынова А.,
*филология ғылымдарының кандидаты,
қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
доценті, ҚМПИ, Қостанай*
Міркемел А.,
3 курс студенті, ҚМПИ, Қостанай

Аннотация

Гендерлік теңеулер – тіл біліміндегі жаңа құбылыс. Ғылыми мақалада жазушы І.Есенберлиннің «Алмас қылыш» романындағы гендерлік теңеулердің қолданысы қарастырылды. Мақала шығармадағы гендерлік теңеулердің мағынасын, стильдік қызметін анықтауға арналған.

Аннотация

Гендерные сравнения - это новый феномен в лингвистике. В научной статье рассматриваются гендерные сравнения в романе «Алмас қылыш» написанном Илиясом Есенберлином. В статье также рассматриваются значения и стилистические особенности гендерных сравнений в данном романе.

Abstract

Gender comparison - this is a new phenomenon in linguistics. The article discusses the gender comparisons in the roman "Almas kylysh" written by Illiyas Esenberlyn. It also discusses the meanings and stylistic features of gender comparison used in the roman.

Түйінді сөздер: теңеу категориясы, гендер, әйел образы, ер адам образы, антонимдік теңеу.

Ключевые слова: категория сравнение, гендер, образ женщины, образ мужчины, антонимные сравнения.

Key words: category comparison, gender, the novel, the image of women, the image of men, antonymnyye comparison.

1. Кіріспе.

«Теңеу категориясы – бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендесі. Теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымының ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі» [1,382].

2. Материалдар мен әдістер.

Теңеулердің ішіндегі ең бір елеулісі – ер мен әйел образына байланысты туындаған теңеулер. Ғылыми тілмен айтқанда, гендерлік теңеулер.

Гендерлік теңеулер жайлы Э.Ә.Өтебаева өзінің зерттеу еңбегінде біршама айтып өтеді. Ғалымның зерттеуінше, қазақ тіл білімінде гендерлік лингвистика жаңадан қалыптасып келе жатқан тіл ғылымының бір саласы ретінде қарастырылып келеді. Қазіргі таңда әйел мен ердің алатын орны туралы түсініктер мен құндылықтар, соған байланысты стереотиптер мен әлеуметтік үрдістер өзекті мәселе болып табылады [2, 18].

Ал ғылыми тілде *гендер* – әлеуметтік мәдени категория ретінде қарастырылып жүргені белгілі. Тіл білімінде гендерлік лингвистика саласын зерттеушілер ретінде Б.Хасанұлын, Г.Мамаеваны, Г.Шоқымды және т.б. атап көрсеткен.

Г.Мамаева қазақ тіліндегі ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктерді зерттеу жұмысына арқау етсе, гендерлік стереотиптерді зерттеп жүрген Г.Шоқым ер мен әйел образын көркемдеген теңеулерді іріктеп, жүйелеп, олардың гендерлік мәнін ашып көрсетеді. Адамның жыныс ерекшелігін бейнелейтін қазақ теңеулері ұлттың тарихын, дүниетанымын, психологиясын, рухани-мәдени өмірін өз бойына сіңірген маңызды лингвомәдени бірліктер болып табылады. Мәселен, қазақ халқында жас ерекшелігі мен тұрмыстық беделіне қарай, **әйел** адамды: *қыз, бойжеткен, бикеш, келіншек, қатын, ана, шеше, апа, бәйбіше, тоқал, әже, кемпір, өгей ана, ене* т.б. десе, **ер** адамды: *жігіт, бойдақ, еркек, аға, әке, ата, шал, қарасақал, ақсақал* т.б. лингвомәдени бірліктермен сипатталатынын атап өтеді [2, 18].

Н.С.Алдашованың пайымдауынша, тіліміздегі гендерлік теңеулердің басым көпшілігі әйел бейнесін сұлулық ұғымымен, ер адам бейнесін үлкендік, ірілік ұғымымен байланыстыра сипаттап дараландырған. Теңеулерге образ болып қолданылып, әйел, ер бейнелерінен ассоциацияланатын халық ұғымындағы бейнелілік негізі – табиғат құбылыстары, төрт-түлік, аңдар мен құстар, өсімдіктер, аспан шырақтары, шаруашылық, тұрмыс, кәсіпке байланысты атаулар т.б. болса, осылардың әрқайсысы жыныс өкілдерінің гендерлік болмысын ажыратып суреттеуде өз ішінен іріктеліп келіп, сан түрлі стильдік реңк алған... Гендерлік ерекшеліктерді айқындауда теңеулер ерлер мен әйел затының образын ашуға нақты көмектеседі. Әйел образына байланысты гендерлік теңеулер туралы ғалым: «Әйел образының көркемдік әлемнің қыртыс-қабаттары, ағыс-толқындары, құпия астары мейлінше мол. Әйел сұлулығының құбылған сан-салалы сыры қазақ ұғымындағы ең қасиетті нәрселерге теңеледі, ең «сүйкімді» нәрселермен салыстырылады. Көріктеу амалдарының ішінде теңеулер әйелдің сұлулығын бейнелейтін актив тәсіл болып табылады. Сұлулық, әсіресе, әйел сұлулығын суреттеуден қазақ халқының дүниетанымын, оның өмірге көзқарасын анықтауға болады. Әйелдің сұлулығы дүниедегі ең қасиетті, қадірлі, сүйкімді заттар мен құбылыстарға теңестіріледі [3,63].

3. Талқылау.

Жазушы Илияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында гендерлік теңеулер ұтымды әрі өз нақышында қолданылған. Оның ішінде – әйел адамға байланысты теңеулер. І.Есенберлиннің «Жанталас» романындағы әйел образына байланысты гендерлік теңеулердің қолданысы әйелдің бойындағы **нәзіктікті, пәктікті, сұлулықты, әдемілікті, тазалықты** суреттеуге бағытталған. Оған мына мысалдар дәлел бола алады:

1. Әбілқайырдың Маңғыт руынан алған бәйбішесінен туған он жеті жасар, **аппақ жұмыртқадай**, жастық желікті ерте бастаған жеңіл мінезді, ерке қызы **Ғайып-Жамал-Сұлтан-Бегімнің** сұлу жүзді, арыс тұлғалы Жәнібекке көңілі кеткен («Алмас қылыш», 15).

2. Сүрме қасты, **аққудай аппақ**, отыз беске, келіп қалса да, әлі де шаңқай түстей жарқыраған сұлу **Рабиу-Сұлтан-Бегім**(«Алмас қылыш», 15).

3. Және **денесі аппақ қардай**, қарақат көз сұлу **бәйбішесінің** жанында әдеттегісінен анағұрлым ұзақ жатқан («Алмас қылыш», 127).

Қазақ халқының санасында ақ түс ерекше орынға ие. Ол – пәктік пен тазалықтың, нәзіктіктің символы. Тіліміздегі әйелге арналған тұрақты теңеулердің көпшілігі де осы ақ түсті заттармен теңестіріледі. Жоғарыда берліген мысалдардағы **жұмыртқа, аққу, қар** секілді теңеулік образдар айтылған ойды нақтылай түскен.

«**Аппақ жұмыртқадай**», «**аққудай аппақ**», «**денесі аппақ қардай**» гендерлік теңеулер шығармаға экрессивтік мән үстемелейді. Қыз тәнінің сұлулығы мен тазалығын бейнелеу мақсатында қолданған. Теңеулік образ ретінде алынған – **жұмыртқа, қар, аққу** сөздері қыз денесінің аппақ екендігін терең түсінуге қызмет етіп тұр. «**Аппақ жұмыртқадай**», «**аққудай аппақ**», «**денесі аппақ қардай**» гендерлік теңеулері әйел портретінің сұлу да ажарлы **дидар жүзін** айқындау үшін қолданылып тұр.

Суреткер танымында **періште** тазалық, нәзіктік ұғымдарымен ассоциацияланады. Қаламгер туындыда әйелдің бойындағы тек қызға ғана тән пәктікті, сүйкімділікті, тән, жан тазалығын суреттеп, оқырманның сезіміне әсер ету мақсатында төмендегідей дәстүрлі теңеулерді қолданған:

1. «Адамзаттан емес, **көктегі періштеден туғандай, гүлін жарған қызғалдақтай-жадыраған сұлу** және Шығыстың әйелге деген қыспағына қарамай әкесі Ұлықбек жеті жасынан медресеге беріп, парсы, түрік, араб тілін үйреттірген («Алмас қылыш», 118).

2. Сол бір шатты сәтте әлі де он жеті жасар уылжыған қызға бергісіз осы бір **періштедей сүйкімді әйелін** Бақты-Қожа уәзірге өлтір деп тапсырғаны ойынан шығып кеткен («Алмас қылыш», 127).

3. Әбілқайырдың оң иығында отырған **Жәбірайыл періштедей**, бұрыс жолда әрдайым сақтап қалатын. («Алмас қылыш», 119).

4. Мұндай күнәға қасиетті ата-анасынан алған үлгі-ілім, тәрбиесі де, өзінің **мөлдір бұлақтай кірсіз таза жан сезімі** де оны еш уақытта да жуытпас болар («Алмас қылыш», 85).

Жәбірейіл періште сөзі әйел адамның әр кезде көмекке келіп, бұрыс жолдан сақтап, дұрыс жолға салып, Алланың ақ жолына салатын мінезін терең түсінуге қызмет етіп тұр.

Діни наным сенімдерге сенер болсақ, періште – Алланың әмірін жеткізіп тұратын құлы. Жазушы «**періштедей сүйкімді**», «**көктегі періштеден туғандай**», «**мөлдір бұлақтай кірсіз таза**» гендерлік теңеулерін әйел бойындағы пәктікті, нәзіктілікті, жұмсақтықты, жадыраңқылықты көрсету мақсатында пайдаланған. Бұл теңеулер әйел портретінің мінезін айқындай түскен.

Халқымыздың ежелден бастап-ақ қастерлеп, ерекше бір сырдың иесі деп білген табиғат байлықтарының бірі – өсімдік. Адам табиғат пен өсімдік арасындағы байланыс адамның табиғатына да өз әсерін тигізбей қоймайтынын ертеде-ақ түсінген. Әсіресе, өсімдіктің бейнесі әйел затының жан сұлулығы мен тән сұлулығына, сыртқы келбетіне тенеледі. **Сарғалдақ, қызғалдақ, раушан гүлі** секілді өсімдік атаулары – әйел бойындағы сұлулық пен ажарлылықты бейнелеудегі ең пәрменді теңеу образдары. Қаламгер І.Есенберлин де әйел затының

бойындағы көркемдікті, сөз жеткісіз әдемілікті *сарғалдақ, қызғалдақ* секілді теңеу образдары арқылы ассоциациялаған.

1. Алыстан-ақ бұл **әйел қалың көкпек арасындағы сарғалдақтай**, көзді тартады («Алмас қылыш», 19).

2. «Адамзаттан емес, көктегі періштеден туғандай, **гүлін жарған қызғалдақтай-жадыраған сұлу** және Шығыстың әйелге деген қыспағына қарамай әкесі Ұлықбек жеті жасынан медресеге беріп, парсы, түрік, араб тілін үйреттірген («Алмас қылыш», 118).

Сарғалдақ, қызғалдақ – қазақ халықының танымында сұлулықтың символы. «*Қалың көкпек арасындағы сарғалдақтай*», «*гүлін жарған қызғалдақтай*» теңеулері қыздың сұлулығын, әдемілігін бейнелеу мақсатында қолданылып тұр. Теңеулер әйел портретінің сұлу да ажарлы *дидар жүзін* айқындау үшін орынды қолданылған. Бұл теңеулерді қолдану арқылы суреткер романды эстетикалық жағынан байыта түскен.

Қыз көркемдігін нақтылай, дәлелдей түсетін оның ұзын кірпіктері, қиылған қасы, қарақат көздері. Осы үш белгіге қарап, қазақ халқы қыздың сұлулығын бірден байқап, тәнті болған. Жазушы өзінің «Алмас қылыш» романында «әлемдегі ең сұлу жаратылыстың» бойындағы әсемдікті көрсету үшін қарақат көзіне, ұзын кірпіктеріне ерекше мән берген.

1. **Сүрме қасты**, аққудай аппақ, отыз беске, келіп қалса да, әлі де шаңқай түстей жарқыраған сұлу Рабиу-Сұлтан-Бегім:

- Үш күрең бәйгеден келсе бірге келеді, қалса бірге қалады, – деген, **қарақаттай мөлдіреген үлкен бота көздерін найзадай ұзын кірпіктерінің** астынан хан тағындағы еріне жаудырата қадай, – тізбектеліп ұшқан қоңыр қаздай үшеуінің қатар келгені жарасымды («Алмас қылыш», 84).

2. **Аққұба** бетін күн сәулесіне шомылдырған, үлкен жаудыраған **бота көздері қарақаттай қап-қара**, оймақ ауыз, бүлдіршін еріндері тек ләззатқа ғана жаралғандай сүйкімді, қор қызынан кем емес бір сұлу... («Алмас қылыш», 111).

Жазушы «*қарақаттай мөлдіреген үлкен бота көздер*», «*найзадай ұзын кірпіктер*» деген гендерлік теңеулерді әйел адамның сұлулығын көрсету мақсатында жұмсаған. Теңеулік образ ретінде алынған *найза* сөзі кірпіктің ұзын екенін, яғни әйелдің көрікті екенін терең түсінуге қызмет етіп тұр. «*Қарақаттай мөлдіреген үлкен бота көздер*», «*найзадай ұзын кірпіктер*» деген гендерлік теңеулер әйел портретінің қасы, көзі, кірпігінің ажарлылығын сипаттай түскен. «*Найзадай ұзын кірпіктер*» деген гендерлік теңеуі – гиперболалық теңеу. Яғни, ұлғайтыла суреттеліп, контекске экспрессивтік реңк үстемелеген.

Ұлтымыздың болмысында, аққу – әсемдіктің символы. Сол себепті, сұлулық ұғымын иеленушілерді осы аққуға теңеу тегін емес екені сөзсіз.

1. Әлі де **аққудың көгілдіріндей сұлу Аққозының** бір аптаның ішінде табытқа айналғанын көріп Жаған солқылдай жылап, апасын құшақтап ағыл-тегіл болған («Алмас қылыш», 233).

Теңеулік образ ретінде алынған *аққудың көгілдірі* сөзі сұлулық мағынасын терең түсінуге қызмет етіп тұр. Теңеу әйел адамзатының *ажарлылығын, шырайлылығын, келбеттілігін, көріктілігін* бейнелеу мақсатында қолданылған.

Автордың романда әйел адамзатының сұлулығын, тазалығын, нәзіктігін көрсету мақсатында қолданған теңеулері романның тілін барынша әсерлі еткен. Адам бойына ерекше қуат беріп, оны эстетикалық жағынан әсер етуде гендерлік теңеулер ұтымды пайдаланылған.

Сонымен қатар, әйел адам образынан басқа, ер адам образына да қатысты гендерлік теңеулер тілімізде өзінің жүйелі орнын тапқан. **Ер адам образына байланысты гендерлік теңеулер** жігіттікке тән алғырлықты, батырлықты, өжеттілікті ерекшелейді. Ер адамның бойындағы батылдық, ерлік қасиеттері көбінесе не жануарлар дүниесімен, не табиғат құбылыстарымен айқындала түседі. Жігіттің қайраты, жігері, мықтылығы «*аламтаудай айбат*», «*қасқырдың бөлтірігіндей*», «*қорғасындай салмақты*», «*семсердей өткір*» деген сияқты теңеулер арқылы күшейе түседі.

Ғалым Н.С.Алдашованың зерттеуінше, ер адамның гендерлік портреті:

- *дене тұлғасы*: оқтай түзі, екі иіні қақпақтай, кеудесі есіктей кең;
- *сақал-мұрты*: сақалы күректей, айғырдың қылындай сақалы;
- *мінезі*: ердің көңілі күнмен тең, мінезі қорғасындай салмақты деп сипатталады [3,

64].

Қаламгер туындысында **қасқыр, бұқа, көкжал** секілді жануарларды теңеу образдары ретінде алып, ер адамның айбаттығын, ержүректігін, қайсарлығын арттыра түскен. **Бұқаның өз жауына деген өшпенділігі, қасқырдың өжеттілігі мен жауыздығы, өшіккен бөрінің есесін бермеуі**, осының барлығы да – суреткердің «Алмас қылыш» романында орын алып, сол жануарлар әлемі, олардың мінездері мен әрекеттері ер адам бойындағы мінез бен әрекеттерге ассоциацияланады.

1. Күйік пен Бату алыстан айбат көрсетіп, аяқтарымен жер қопарып **сүзісуге келе жатқан екі бұқа тәрізді** («Алмас қылыш», 9).

Екі бұқаны жарыстырып, бір-біріне қарама-қарсы қойса, олардың бір-біріне қарсы ұмтылып, сүзісіп, бірі жеңіске жетпей тынбайтыны анық. Жазушы Күйік пен Батудың бір-біріне деген өшпенділігін білдіру үшін және олардың бір-бірін аш қасқырдай талауға әзір екенін білдіру мақсатында **«сүзісуге келе жатқан екі бұқа тәрізді»** деген теңеуді қолданып отыр.

2. Бұрынды-соңды жұрт көзіне түспеген жас жігіттің, **қанжардай қос азу тісін** жалақтатып, қылшық жалын тікірейтіп, **тайшадай қара доңыз** қарсы ұмтылғанда, үзеңгісіне шірене тұрып сауыт бұзар жебесін қақ мандайдан қарыс сүйем кіргізіп, омақата құлатып, атаққа ілінетіні де, тағы сол саят базарында («Алмас қылыш», 17).

Қанжардың «қос жүзді үлкен пышақ» екенін ескерсек, **«қанжардай қос азу тістің»** қаншалықты үшкір екенін аңғаруға болады. Жас жігіттің қос азу тісін қанжарға теңей отыра, қаламгер оның жауына деген мықтылығын білдірмек болған.

Қасқырдың айбатты, ержүрек, қайсарлығын білдіретіндік бірліктер тілімізде баршылық. Солардың бірі – теңеулер. Нақтырақ айтқанда, гендерлік теңеулер. Қасқыр – жыртқыш аң. Оның бойынан айбаттық та, ержүректілікте табылады. Қазақ халқы кірпігінен қырау тамған жігіттерді көкжал қасқырға теңеп, оларға рух берген. Бөрінің батылдығы да ер адам бойындағы қасиетпен ассоциацияланады.

3. Жәнібек пен Керейдің құр өздері ғана емес, арттарында әрқайсысы бір түменге қолбасшы бола алар **қасқырдың бөлтірігіндей сегізден ұлдары** тұр («Алмас қылыш», 12).

4. Бұлар бір-бірін жан алқымнан ала түсер көкжал қасқыр мен арлан тазы теңдес («Алмас қылыш», 15)

Бөрі өшіккен жауына ешқашан есесін жібермеген. Сол себепті болар жазушы І.Есенберлин ер адамның айбатты өткірлігі мен батырлығын, ержүректігін көрсету мақсатында **«қасқыр», «тазы», «бөрі»** теңеулік образдарын қолданған, сол арқылы жігіттің мықтылығын айқындай түскен.

«Қасқырдың бөлтірігіндей сегізден ұлдары» гендерлік теңеуі – дәстүрлі теңеу.

Тіліміздегі шығармаларға назар аударсақ, **теңдес** сөзімен қатар келетін теңеулер өте сирек кездеседі. Сол себепті **«көкжал қасқыр мен арлан тазы теңдес»** гендерлік теңеуі – романды айшықтай түскен теңеу.

5.Қазір Әбілқайыр қиын халде, - деп болжайды ол, - Ордасының да айбары бұрынғыдай емес, жан-жағы түгел **аш қасқырдай талауға әзір жаулары** («Алмас қылыш», 28 бет).

Қасқыр тотемінің екі аты болған, біріншісі – көк бөрі, тарихи дәстүр бойынша құрметтеу, яғни тотемдік тұрғыдан қарау, екіншісі – малдың жауы, жыртқыш аң ретінде көру. Бұл жерде қаламгер қамшысынан қаны сорғалаған жауларын сол жыртқыш құстың әрекетіне, соның мінезіне балап, **«аш қасқырдай талауға әзір жаулары»** теңеулерін шебер пайдаланып отыр.

6. Азғантай мүлт кетсең, **оқыралаған өгіздей** мөңки тулап, жұртты бөліп әкеткелі тұр («Алмас қылыш», 37 бет). ОҚЫРА – сиыр малының терісінің астында өсіп жетілетін өте

зиянды сәйгел құрт, оқалақ [4, 632]. Ол құрт шыққанда өгіз ашуланып, дірілдеп, мөңкиді. Теңеу образы ретінде алынған – *өгіз* сөзі кейіпкердің ойран-топыр болып, қатты ашуланғанын суреттеп тұр.

Суреткен шығармада заттарды теңеу образы ретінде алып, олардың бойындағы қасиеттерді ер адам мінезіне балай келе, жансыз заттарды жандандыра түскен.

1. Ал **Махмед-Қожа баласы, жабылмаған ұстара тәрізді** еді, абайламасаң қолыңды алып түсуі оп-оңай («Алмас қылыш», 36).

Ұстара шаш алу үшін қолданылатын үшкір жүзді пышақ екені белгілі. Егер де ұстара жабылмаған болса, ол байқамай кесіп кетуі мүмкін немесе әртүрлі жағдайларға алып келуі мүмкін. Алдағы болар оқиға анық емес, белгісіз. Бірақ қауіп әкелері хақ. Жазушы ұстараның осы қасиетін жігіттің бойындағы қасиетпен теңеп отыр. Жігіт (яғни Махмед – Қожа баласы) тек қауіп әкеледі, оның қашан қай кезде өз айласын жүзеге асыратыны белгісіз. Осы мінезді көрсету мақсатында суреткер *«жабылмаған ұстара тәрізді»* теңеуін қолданып отыр.

2. **Қазтуған тапал, тоқты жілігінің қорғасын құйған асығындай шымыр адам** («Алмас қылыш», 48).

Гендерлік теңеудің образы ретінде алынған *асық* сөзі – этномәдени атауға ие болған зат атауы. Тоқты жілігінің асығына қорғасын құйған кезінде ол сақаға айналады. Ал сақаның өзге асықтардан ерекшелігі – асық ойнаған кезінде ауыр болғандықтан, онымен жеңіске жету оңайырақ, тиімдірек. Сол секілді жазушы барлық адамдарды асыққа теңей келе, Қазтуғанның өзгешелігін, ерекшелігін, мықтылығын көрсету мақсатында сақаға балап, *«тоқты жілігінің қорғасын құйған асығындай»* деген теңеуді пайдаланып отыр.

4. Қорытынды.

Автор гендерлік теңеулерді қолдану арқылы шығарманың тілін айшықтай түскен. Әйел образына байланысты гендерлік теңеулер әйел бойындағы нәзіктік пен сұлулықты, әдемілікті, көркемдікті, әсемдікті, пәктікті, тазалықты бейнелеу мақсатында қолданылып, «аққу», «сарғалдақ», «періште» секілді теңеу образдары арқылы айқындала түсіп, әйел адамның сыртқы және ішкі сұлулығын нақтылай түскен. Ер адам образына байланысты гендерлік теңеулер ердің бойындағы батырлықты, батылдықты, айбаттықты, өжеттікті бейнелеу мақсатында қолданып, «өгіз», «қасқыр», «бөрі», «бұқа», «асық» деген теңеулік образдар арқылы туынды тілін әсерлі ете түскен. І.Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында гендерлік теңеулердің молынан қамтылуы, дәстүрлі теңеулермен қатар, автор тіліне ғана тән теңеулердің туындыда орын алуы – оның қайталанбас жазушы екенінің бірден-бір дәлелі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 480 б.
- 2 Өтебаева Э.Ә. Қазақ тіліндегі -дай, -дей, -тай, -тей тұлғалы теңеу мәнді тілдік бірліктердің этнотанымдық сипаты, филол. ғыл. канд. ...автореф. – Алматы, 2010. – 28 б.
- 3 Алдашова Н.С. Ер мен әйел образына қатысты гендерлік теңеулер // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – Алматы, 2012. – №1 (135). – 63–65 б.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дацк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 5 Илияс Есенберлин. Көшпенділер. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2014. – 896 б.

XIX ҒАСЫР ПОЭЗИЯ ӨКІЛДЕРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Бекмаханбет И.С., Елен А.Н.,
Қазақ және орыс филологиясы
факультетінің, «Қазақ тілі мен
әдебиеті» мамандығының
3 курс студенттері, ҚМПИ
Сейсембай Г.А.,
аға оқытушы, ҚМПИ

Аннотация

Ұсынылып отырған мақала XIX ғасыр қазақ ақындары шығармаларында кездесетін қазіргі таңда мағынасы күңгірттенген түсініксіз деп танылатын сөздердің мағынасын ашуға арналған. Ақындар шығармашылығында түрлі тарихи оқиғаларға байланысты мағынасы күңгірттенген сөздер жиі кездескен. Зерттеу жұмыстары арқылы ақындар шығармаларындағы осындай мағынасы түсініксіз сөздердің мағынасы ашылып, шығу тәркісіне қарай топтарға бөлінді. Нәтижесінде ақындар шығармашылығына тән ерекшеліктер мен олардың сөз қолданыстары анықталды. XIX ғасыр ақындары тіліндегі мағынасы түсініксіз сөздер толықтай жинақталып, сөздік құрастырылды.

Аннотация

Предлагаемая статья о произведениях казахских поэтов XIX века, в которых в настоящее время слова признаваемые тусклыми, непонятными значениями расшифрованные и открытые по смыслу. В произведениях поэтов чаще всего встречаются слова связанные с различными историческими событиями. По исследовательской работе в произведениях поэтов были открыты значения слов и их происхождения были разделены по группам. В результате были определены особенности их словоупотребления и личные особенности поэтов. Слова в произведениях казахских поэтов XIX века с непонятными значениями полностью собрались и из этих слов был составлен словарь.

Abstract

The preposed article on the works of Kazakh poets the 19-th century which is now meaning of words recognized as the dim unclear. Values described and opened. In the works of poets the most common words associated with different historical events. For research in the works was open meaning of words and their origin were divided into groups. As a result indentified peculiarities of their use of the word and personal features of poets. All unclear words on the works of Kazakh poets 19-th century were collected and of these words was complited dictionary.

Түйінді сөздер: XIX ғасыр ақындары, түсініксіз сөздер, тарихи сөздер, актив сөздер, лексикалық қор, сөздік.

Ключевые слова: поэты XIX века, непонятные слова, исторические слова, активные слова, лексический запас, словарь.

Key words: poets of the 19th century, unknown words, historical words, active words, vocabulary, dictionary.

Кіріспе.

XIX ғасыр қазақ әдебиеті ақындарының шығармашылығы әдебиет айдынынан алатын орны зор. Олардың шығармалары әлеуметшілдік сарынды көбейткен тарихи оқиғалардың бірі Ресей империясына бодан болумен тікелей байланысты. Сол себепті ел ішіндегі өзгеріс-

тер, қанаудың күшейуі халықтың тіршілік ету аясының тарылуы, ұлттық намыстың тапталуы XIX ғасыр қазақ ақындары шығармаларында кеңінен бейнеленді. Шығармалары әлеумет халін ұғып, ел қамын жақтауға кірісіп өлең бұрынғыша, қызық, сауық сияқты ермек емес, қауым қызметін атқара бастады, елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат, мұң, зар сияқты сезімдердің басын қосып, жаңадан ой негізін, салт-санасын құрауға кірісті, бұл уақытқа дейін болмаған әлеуметшілік сарыны азаматтық сарыны бой көрсетті.

XX ғасырдың I жартысындағы қазақтың төл әдеби тілінің лексикалық құрамының негізі -алдыңғы дәуірлерден сұрыпталып, нормаланып келген сөз байлығы болды. Оның басымы -қазақтың өз сөздері, екінші қабаты- араб-парсылық кірме сөздері. Сондықтан бұл кезеңде өздері білдіретін зат, ұғымдардың өмірден бірте-бірте қалып бара жатқанына қарай және сөз мағынасының ішкі семантикалық қозғалысына орай кейбір сөз топтарына немесе жеке элементтерінің тіл тәжірибесінен ығыса бастаған және керісінше қазақ даласына XIX ғасырда келе бастаған жаңа әлеуметтік, экономикалық құбылыстарға байланысты көптеген соны сөздер пайда бола бастады. Сол сөздер қазіргі таңда күнделікті қарым-қатынаста жиі қолданылмайтындықтан көпшілікке түсініксіз болуы әбден мүмкін. Соның ішінде XIX ғасыр қазақ әдебиеті ақындар шығармалары мектеп бағдарламасында оқылатындықтан шығармаларында кездесетін түсініксіз сөздер оқушыларға көп қиындық тудырады [Р.Сыздықова «XVIII-XIX ғ.ғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы». Алматы 1984 ж. 118-бет].

Қазақтың ауызекі сөйлеу тілінде де, ауызша әдеби тілінде де араб және парсы тілдерінен ауысқан сөздер қай кезеңде едәуір орын алып келді. Оған Орта Азия мен Қазақстан жерін мекендеген халықтардың ислам дініне енуі, там-тұмдап болса мұсылманша оқу-ағартудың орын алуы, орта ғасырлық түркі әдебиетінің қазақ қауымына да таныс болуы сияқты факторлар себеп болды.

Біз әңгіме етіп отырған кезеңдегі қазақтың көркем әдебиеті тілінде араб-парсы сөздері едәуір мөлшерде кездеседі. Олардың бір тобын бұрынғысынша, абстракт ұғымдарды білдіретін, халық тіліне сіңген сөздер құраса, келесі тобын ислам дініне қатысты ұғымдар мен ритуал атаулары және атаулары және дін иелерінің аттары құрайды. Одан қалды, бұл қатарда мәдени-рухани дүниеге қатысы бар сөздер тұрады.

Араб-парсы сөздік қабаты барлық ақындарда бірдей емес, олар Махамбет, Шернияз, Алмажан өлеңдерінде өте аз, барлары халық тілінде қалыптасқандар. Бұл осы ақындардың тақырыптарына да байланысты: халық көтерілісін, немесе сол көтерілістің басшыларын, я болмаса қара басының хал-жағдайын сөз еткен өлеңдерде араб-парсы сөздері кемірек ұшырайды [Бизақов С. Варианттылық және әдеби норма. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, 8-бет].

Материалдары мен әдістері: зерттеу жүргізу кезінде XIX ғасыр ақындары шығармалары сараланып, талданды. Талдау барысында ақындар шығармашылығындағы мағынасы түсініксіз сөздер теріліп, олардың мағыналары ашылды. Жинақталған мағынасы көмескі, түсініксіз сөздер шығу төркініне қарай мағыналық топтарға топтастырылды. Нәтижесінде поэзия өкілдерінің сөз қолданыстары мен түсініксіз сөздердің мағынасы анықталды.

Талқылау.

Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісі ілгергі дәуірлердегі жаугершілік мотивтегі әдебиет үлгілерінің тілін әрі қарай жалғастыруға мүмкіндік туғызды. Демек, жаугершілікке қатысты бұрынғы образдар, оларды жасайтын тілдік құрал-тәсілдер молынан пайдаланылды. Бұл әсіресе жауынгер ақын Махамбетте күшті сезіледі. Оның тілінде бұрынғы *найза, садақ, сүңгі, жебе, қорамсақ, адырна, сауыт, оқ, кіреуке, дулыға* деген қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары да қол, шерік, (әскер), ер, жолдас, азамат аламан сияқты «қару ұстайтындардың» атаулары да өз мағыналарында еркін жұмсалады. Олар бұрынғыша тұрақты эпипеттермен келіп, образ жасауға да актив қатысады;

Алты құлашақ найза, толғамалы найза, қималы найза, қоңыраулы найза, садақ толған сай кез оқ, қызыл сырлы жебе, қозы жаурын оқ, сұр жебелі оқ т.б. Бұл кезеңде тек Махамбет емес, жалпы батырлық жаугершілік тақырыпты да сөз еткен өзге ақындар да бұрынғы әскери

сөз қоймасына жүгінеді. Мысалы: «Еспембет» поэмасында Дулат та *кіреуке, жеңсіз, берен, адырна, бадана көз тоғыз тор сауыт, сары ырғай садақ, найза, семсер, оқ, білтелі* сөздерін қолданады. Сонымен қатар, бұларда *әскер* сөзі жандана бастайды, ол бұрынғы *шерік, қол* сөздерінің тепе-тең баламасы ретінде жиі жұмсалады. Бірақ осы атаулар әдебиет үлгілерінде азая береді. Тіпті, «Мен едім Исатайдың Шерниязы» деп өткен Шернияз ақында соғысқа, ұрысқа қатысты сөздер әлдеқайда кем ұшырасады, XIX ғасырдың I жартысындағы аты аталғандардан өзгелерде олар тіпті жоққа тән. Тілдегі өзгерістердің қауырт болмауының екінші себебі әдеби тілдің дамуындағы іліктестікке байланысты. Мысалы: «орда», «хандық», «жұрт» мағынасындағы байтақ «қазақ халқы» ұғымын білдіретін «алаш», «рулас ағайын», мәніндегі қарындас, «алыс», «шет аймақ» мағынасындағы қырым, «тұтқын» мағынасындағы жетім, «занды», «заңсыз» деген ұғымдарды беретін теңдікті, теңсіздікті сөздері, «ұл, бала» мағынасындағы көбеген, көбек, ұлан «ойрандалу, жаудан жеңілу» ұғымындағы бұлу, «қол астындағы халық» мәніндегі астана жұрт, аса жұрт, әлеуметтік топ ұғымындағы бұзық, оның синонимі тентек, «ұрыс» мағынасындағы соғыс, «жазу» мағынасындағы «сызу» сөздерінің 60-70 жылдарға дейінгі қазақ әдеби тілінде орын алып келуі – әдеби тіл дәстүрінің жемісі. Бұл сөздердің барлығы бұрынғы эпитеттермен, кесу үлгілерімен сақталып, әрдайым дерлік образ үшін қолданады. Махамбет: Алты сан алаш ат бөліп, Тізгінін берсе қолыма десе, алты сан алаш «көпшілік ел» дегенді білдіріп, тұтас сөйлем «қолға ерік тисе, еркім болса» дегеннің образын жасайды. Сонымен қатар бұл кезеңде қоғам өмірінің, оның әлеуметтік, экономикалық жай-күйін, өзгеріс-жаңалықтарын суреттеу көркем әдебиеттің басты тақырыбы болғандықтан, ел басқаруға, әкімшілікке, әлеуметтік құрылысқа қатысты ұғымдарды атайтын сөздердің бұрынғылары (мысалы, хан, ханзада, ханым, ханша, төре, сұлтан, би) өздерінің атауыш мағыналарында актив қолданылып, сөздік қорына қосыла бастайды. Айталық, патша сөзі екі түрлі мағынада жұмсалады: бірі- жалпы билеушіні атайды, ол образ үшін айтылады. Екіншісі – Атақты бір әмірші – Ресей империясының монархын атайды. Сол сияқты халық сөзі екі түрлі мағынада жұмсала бастайды: бірі және бастысы – оның «жұрт, көпшілік» ұғымында қолданылуы. Мысалы: Қол астында халқының бәрін бірдей көрген соң (Дулат); халқымнан безіп барамын (Алмажан); Сүйткен бір қайран халқым-ай, Қасыма бір келмедің (Махамбет); Екіншісі – осы күнгідей жалпы мағынада. [Р.Сыздықова «XVIII-XIX ғ.ғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы». Алматы 1984 ж. 123-бет].

XIX ғасырдың ортасында ене бастаған жаңа сөздердің бірі – Шортанбай сияқты ақындардың таным тұрғысынан бағалаған зар *заман, ақыр заман, заман ақыр* тіркестері. Соңғы тіркес әдетте, діни ұғымға қатысты бұрыннан бар болғанмен, енді ол зар заман дегеннің синонимі ретінде де келеді. Әсіресе, бұл кезде тілде билеуші топ пен бағынышты қалың бұқараны, бай мен кедейді қарама-қарсы қойып, ажыратып атау тенденциясы күшті. Бұл топқа патша үкіметінің қазақ даласын билеу жөніндегі 1822-1868 жылдардағы реформаларынан кейін енген *аға сұлтан, болыс, майыр, старшын, онбасы, елубасы, ұлық, тілмаш, қара шығын, алым-салық, шаңырақ салығы, зекет, қайыр, абақты, малды қағаздату* сияқты сөздер жатады. Ондаған жаңа ұғымдардың атаулары қазақ тілінің өзінде бұрыннан бар сөздер болғанмен, олардың ендігі беретін мағыналары нақтылы бір әкімшілікке, шаруашылыққа байланысты жаңа болып келеді. Сауданың оның ішінде орыс саудасының қазақ жерінде күшейе түсуіне байланысты қолданылатын сөздердің ішінде бұрыннан бар *сауда, саудагер, ақша, бұл, сату, батпан, таразы* сияқтылар жиірек ұшыраса бастайды. Оның үстіне *пайда, өсім, несие, қарыз* деген сөздер терминдік дәрежеге көтеріліп, белгілі бір сауда ақша операцияларының атауларын білдіретін болады. Сірә, теңге, сом, тиын, кір сияқты сөздер осы кезеңде ғана енген немесе активтенген элементтер болар. Біздіңше, қазақ тілінде, сайлау, атқамінер, ел пысығы деген сөздер де өткен ғасырдың орта тұсында пайда болғандар. Сайлау- әкімшілік жүйесіндегі жаңа тәртіпке сай актінің атауы.

Қазақ қоғамының жаңа кезеңіндегі әлеуметтік топтардың атауларының ішінде 50-70 жылдардағы әдеби тілде жиі қолданылған сөздердің бірі- ұлық. Бұл да қазақ жеріндегі орыс империясының жаңа әкімшілік саясаты мен құрылысына қатысты терминделе бастаған атау.

Бұл сөзбен қазақтардың өз ішінен шыққан әкімдердің де, орыс әкімшілерін де атайды. Әкімшілік жүйесіндегі адамдардың пара алуы, ірі байлардың мал ұрлығын кәсіпке, дағдылы әрекетке айналдыруы қазақ әдеби тілінде *парақор, ұры, ұры-қары* сөздерін де әлеуметтік терминология саласына шығарған. Бұл кездегі тілде қолданылған ұры сөзі жай ұрының емес, қоғамдық мәні бар актіге өз бетімен немесе көбінесе арнайы арнайы жұмсаумен араласатын адамды білдіреді. Көркем әдебиет тіліне еркін және жиі ене бастаған сөздердің келесі тобы – оқу-ағарту, мәдениетке қатыстылар. Біріншіден, біртабан ілгері, жылжыған қазақ қоғамында оқу, рухани дүние сөз бола бастауы – заңды құбылыс, екіншіден, Махамбет, Дулат, Сегізсері, Шортанбайлар мұсылманша сауатты ақындар болғандықтан, оқу-білімді, өнерді сөз етпей немесе осы салаларға қатысты сөздерді не тура мағынасында, не образ үшін пайдаланбай отыра алмағандары және түсінікті. Сондықтан өткен ғасырдың 1 жартысында-ақ әсіресе, 50-70 жылынан бастап, қазақтың төл әдеби тілінде молда- молла, сабақ-сабақ алу сөздері қолданылады. Бұлардың ішінде *хат, насихат, ғылым, сызу* сөздері ол кезде осы күнгі мағынасынан өзгеше жұмсалған, қалғандарының мағынасы қазіргі кездегідей түрде қалыптасып, бізге жеткен. Әсіресе, өнер, өнерпаз, ақын, кітап оқуға байланысты мәндегі абақ, сабақ оқу мұғалім мәніндегі ұстаз сөздерінің осы күнгі мағыналары өткен ғасырдың орта шендерінде пайда болып, қалыптасқан деп табамыз. Біз талдап отырған кезеңдегі әдеби үлгілердің тілінде бұл күнде сол мағынада актив жұмсалмайтын және бір алуан сөздер бар. Олардың бірқатарын не көне, не жергілікті сөз деуге де болмайды. Мысалы: Махамбет шығармаларында *ереуіл, қалыптан, қу толағай бастану, мінкен, қырқалану, керіскен, емсеу, жемсеу, кескекті ер, мейманасы тасқан, зымыран, алаулау* деген сөздер не сол дәуір үшін, не қазіргі кезең үшін норма да, актив та емес. Олар Махамбеттен өзгелерде ақын қолданған ұғымда кездеспейді. Бұлардың бірсыпырасының білдірген мән-мағынасын біз сөздердің қолданылу тарихына арналған бір еңбегімізде бұрынырақ көрсеткен болатынбыз: *ереуіл*- монғол сөзі, мағынасы «тың, күшті», бұл контексте жорыққа алып шығатын қосалқы атты білдіреді. *Қалықпан*- құстың, ірі жыртқыш құстың аты, *түбірі-қалық* – көне түркі тілдерінде «аспан» деген мағынаны білдіретін сөз, ол Махамбет тексінде мықтылықтың, айбарлылықтың символы.

Сол сияқты Дулат, Шортанбайларда *мәт, жолан, мұза, топырыш, кегеже, әкпіш, ырғын*, сөздері де көп үлгілерге ортақ, әдеби нормадағы элементтер емес. Оларды қаламгердің өзі жасаған жаңа сөздер деуге де болмайды. Сол сияқты Шортанбай текстеріндегі *көксім, шернеу, селебе* (мұнда ол «қылыш», «пышақ» дегенді білдіреді) сөздері де көпшілікке таныс емес. Қазақтың ескі жазба әдеби тіліне тән кейбір сөздер мен тұлғалар бұл кезең ақындарында кездесіп отырады. Мысалы: Кетпей де нешік етермін (Махамбет). Амалым нешік құдайға (Шортанбай) Мұндай сирек сөздердің кездесу фактісі – XIX ғасыр ақындарының тіл байлығын сарқа пайдалана білгендіктерінің белгісі. Әсіресе, образ үшін *толағай, қалықпан, жолан, топырыш, ылат, мәт*, тәрізді сөздерді кәдеге асырулары – ізденістің, тілдегі шығармашылық әрекеттің куәсі.

Сөз болып отырған кезеңдегі лексика құрамында кездесетін жергілікті ерекшеліктердің көрінісіне келсек, мыналарды айтуға болады. XIX ғасырдың I жартысында қазақ даласының батыс аймақтарынан шыққан адамдар тілінде қазірде әдеби нормаға жатпайтын біраз сөздер бар. Олардың бірқатары бір кезде Қазақстанның көптеген өлкелерінде жиі қолданылып, жергілікті элементке кейін айналғандар. Мысалы: «ел», «жұрт», мағынасындағы байтақ сөзі – көбінесе эпостық жырлармен батыс аймақтарынан шыққан ақындарда кездесетін диалектілік архаизм. Бұл күнде сой сөзін «ата тек, нәсіл» мағынасындағы батыс говорларына тән диалектілік сөз деп жүрміз. Ол өткендегі «батыс» ақындарына да жиірек қолданылған. Мен ақ сұңқар құстың сойы едім. Мен кескекті ердің сойымын (Махамбет).

Махамбет, Шернияз, Алмажан, Байтоқ, Жанұзақтарда кездесетін *шандоз, зәуде, жігі жапар болу, сыңайы, жандасу, қасқару, жұрт сұрау*, сөздері қазірде қазақ тілінің батыс говорларына тән диалектизмдер қатарында қаралады. Сондай-ақ 19-ғасыр әдеби үлгілерінің текстерінен қазірде оңтүстік-шығыс говорларына тән бірқатар сөздерді табамыз. Мысалы: Шортанбайда шата сөзі (әкесі белгісіз бала), бошалаң (бос, ынжық), бияпыр т.б. сөздер кез-

деседі. Бұл көрсетілген сөздер қазіргі қазақ лексикасының әдеби нормасы бойынша диалектизмдер болып саналғанмен, олар өткен дәуірлерде әдеби тіл элементтеріне жатады. Өйткені ұлттық жазба тіл қалыптасқанға дейінгі әдеби тіл нормасын жасауға сол тілдің барлық говорлары қатысады [«Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы». Оқу құралы. Алматы. 2002 ж.83-бет].

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, XIX ғасыр- қазақ көркем әдебиетінің қаулап дамыған кезеңі. Бұл күнде ақындар мектебі өмірден берік орын тебеді, әдеби жанрда бел алады. Ақындардың ішінде даңқтары қазақ даласының көп жеріне жайылғандары да, өз өлкесіне ғана танымал болғандары да бар, әлеуметтік-азаматтық тақырыптарды кеңінен жырлап, биікке көтерілгендері де, ауыл арасындағы қарым-қатынастарды жырлаудан аса алмағандары да болды. Қысқасы, қазақ қауымы XIX ғасырдың өң бойында жасап өткен едәуір көп сөз зергерлерін біледі. Бұлардың идеологиялық бағыттары мен дүниеге көзқарастары әр қилы болғаны түсінікті. Дегенмен көпшілігіне тең ортақ белгі – өмірге қоян-қолтық араласу, адам мен қоғам тіршілігін жырлау, айналаны сөз ету болды. Жалпы өсиет сөз айтатын дидактикалық толғаулар ығысып, орнын кең әлеумет өмірінен бастап, тар аумақтағы күнделікті тұрмыс жайттарына дейінгі тақырыптарды жырлаған өлеңдер басады. Соған лайық көркем әдебиет тілі де белгілерге ие болады.

Араб-парсы сөздік қабаты барлық ақындарда бірдей емес, олар Махамбет, Шернияз, Алмажан, Шөже, Орынбай, Нысанбай т.б өлеңдерінде өте аз, барлары халық тілінде қалыптасқандары. Бұл осы ақындардың тақырыптарына да байланысты: халық көтерілісін, немесе сол көтерілістің басшыларын, я болмаса қара басының хал-жағдайын сөз еткен өлеңдерде араб парсы сөздері көбірек ұшырайды. Мысалы: Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» деген өлеңінде бірде-бір кірме сөз жоқ. Араб-парсы сөздерінің аз-көп қолданылуы авторлардың сауаттылығына да байланысты болады. Дулат, Шортанбай Махамбет сияқты ақындар мұсылманша сауатты болған адамдар. Ал мұсылманша хат танығандардың араб-парсы тілдерінен азды-көпті хабары болатыны даусыз. Сондықтан бұлардың қаламынан шыққан дүниелерде шет тілдік элементтердің, оның ішінде жалпыхалықтық сөйлеу, тілінен енгендерден өзге сөздердің ұшырауы заңды. Мысалы: Дулат, Шортанбайларда кәнігі халық тіліне сіңген араб-парсы сөздерінен өзге *шафағат*, *кәләл*, *фурқан*, *ғафил*, *муһмин*, *әдәәм* сияқты сөздер бар. Оның үстіне қазақ тіліне бұрын еніп, фонетикалық жағынан қазақыланып кеткен сөздердің өзі Дулат, Шортанбай текстерінде түркі тіліне жақындастырып берілген. Мысалы: *азан*, *әділ*, *әдет*, *аиып*, *халал*, *араб*, *адал*, *ақыл* т.б.

Демек көптеген араб-парсы сөздерінің, әсіресе архаизмдердің қазақ тілінде сыртқы тұлғасы жағынан дублеттік қатар түзіп өмір-ғұмыр сияқты қолданылуын айтамыз. Өткен кезеңдердегі қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерін екі топқа бөліп талдауға болады. Бірі- мұсылманша діни ұғымдарды білдіретін сөздер тобы, екіншісі- діни ұғымға қатысы жоқ сөздер. «Діни» лексика әсіресе дінді арнайы сөз еткен немесе оны үгіттеген қаламгерлерде көбірек кездесетіндігі түсінікті. Ол – өзінің идеологиялық көзқарасында мұсылманшылыққа иек артқан ақын. Оның сараң адамға берген анықтамасы «Малдан зекет бермеген, Аузына құдай кірмеген» деп келеді, «Жаббардың екі болмайды, Өмір қылған жарлығы» деп ақиқатты еске сала кетеді [Бизақов С. Варианттылық және әдеби норма. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, 13-бет].

Жазба әдеби тілдің дамуындағы заңдылықтардың бірі өзге тілдерден сөз алу сипатында көрінеді. Ауызша дамыған әдеби тілдің лексикалық қабатында да кірме сөздер бар болатын, олардың негізі халықтың сөйлеу тілінде әбден қалыптасқандар болып келеді. Ал XIX ғасырдың орта тұсынан бастап, әсіресе Дулат, Шортанбай сияқты қаламгерлер тілінде араб-парсы сөздерінің бірқатары жазба әдебиет пен оқу-білім арқылы енген элементтер екені байқалады. Олардың ішінде әсіресе мұсылман дініне, оқу білімге қатыстылары молырақ орын алған және едәуір бөлігі халық тілінде қалыптасқан тұлғасынан гөрі, жазба тілдегі түрінде берілген. Бұл жаңа бағыт- принциптердің едәуірі сапалық құбылыстар ретінде жазба әдеби тілге тән сипаттарды білдіреді. Олар XIX ғасырдың 60-70 жылдарында айқын көрініп, тарих

сахнасына келген қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің іргетасын қалап, оның заттық, тілдік-стильдік негіздерін жасады[Тебегенов Т.«Әдебиет тарихының мәселелері». Алматы. 1998 ж. 36-бет].

Әдебиет тізімі

- Сыздықова Р. XVIII-XIX ғ.ғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1984. – 247 бет.
- Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы «Арыс» баспасы, 2004. – 613 бет.
- Бизақов С. Варианттылық және әдеби норма. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2001. – 51 б.
- Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы, 2-кітап: Оқу құралы. – Алматы:Қазақ университеті, 2002. – 455 б.
- Тебегенов Т. Әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы, 1998.

УДК 03.29

КУСТАНАЙ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Духин Я.К.,

кандидат исторических наук, доцент,
профессор КГУ и КГПИ, Костанай, РК

Аннотация

Жарияланатын мақалада Қостанай болысының бірінші дүнежузілік соғыс кезеңіндегі жағдайы, оның шаруашылық және мәдени өмірі көрсетіліп, әскери әрекеттердің халықтың хал-ахуалына және босқындардың көші-қон мәселесіне ықпалы анықталды. Автор әскери-өнеркәсіптік комитеттер мен Троицк-Қостанай темір жолының салынуы өлкенің ишкізат өндірісіне тигізген әсерін қарастырған. Мақала мазмұны мұрағаттық анықтамалар, әдебиет дереккөздері және бұрынғы мерзімді баспасөз материалдары негізінде құрылған.

Аннотация

В публикуемой статье рассматриваются условия, в которых оказался Кустанайский уезд в ходе Первой мировой войны. Представлены его хозяйственная и культурная жизнь, даны оценки воздействия военных обстоятельств на положение населения и устройство беженцев. Автором исследуется влияние военно-промышленных комитетов и строительство железной дороги Троицк–Кустанай на разработку сырьевых ресурсов края. Содержание статьи основано на использовании архивных материалов, литературных источников и периодической печати прошлых лет.

Abstract

This article describes the conditions, which Kustanay County was in during World War I, also, its cultural and household life is shown, and the evaluation of impact of military circumstances on the life of immigrants is given. The author researches the impact of Military – industrial committees and building of the railway between Troitsk – Kustanay for the elaboration of raw materials. The content of the article is based on the usage of archive materials, literary references and periodicals of past years.

Түйінді сөздер: соғыс, босқындар, темір жол, заң шығаратын, әкімшілік қызмет атқаратын уәкілдік жиналыс, газет, тоңазытқыштар, мал, агроном, медицина.

Ключевые слова: война, беженцы, железная дорога, дума, газета, холодильники, скот, агроном, медицина.

Key words: war, immigrants, railway, the council, newspaper, cattle, agronomist, medicine, refrigerators.

1. Введение.

Войны – явление грязное, разорительное, бесчеловечное. Кустанай далек был от непосредственных театров фронта Первой мировой войны. Его жителям не пришлось испытать ужасов собственно военных действий, каковые пали на долю населения прифронтовых районов. И все же трудностей военного времени избежать не удалось.

2. Основная часть.

Высочайшим указом 24 июля повелевалось в числе других губерний объявить Тургайскую область «на положении чрезвычайной охраны... с предоставлением Тургайскому Губернатору права главноначальствующего» [1; № 18].

Практически всех семей горожан коснулась мобилизация, проведенная в августе-сентябре 1914г. В первые несколько месяцев войны кустанайцы отправили на фронт значительное число лиц призывного возраста. Призыв в армию наиболее дееспособных мужчин негативно сказался во всех сферах хозяйственной жизни города. Сократилось число мелких предприятий, ремесленных заведений, лишавшихся рабочих и не обеспеченных военными заказами.

Резко увеличилось применение детского труда, стало наблюдаться массовое выбытие из школ учеников, вынужденных заменять в домашнем быту взятых на фронт кормильцев. В самих школах возник дефицит учителей; «немедленно послать на их место заместителей, – отмечалось в одном из документов, – не представлялось возможным».

Война требовала огромного количества продовольствия, животноводческой продукции, всего того, что производил кустанайский край. Это влекло за собой реквизиции хлеба, скота (лошадей в частности), значительное повышение государственных податей и налогов. В первые месяцы войны были введены налоги на промыслы, недвижимое имущество, на вино, табак. Население несло не только бремя этих повинностей, с него в придачу собирались различные «добровольные» пожертвования воинам, «проливающим кровь свою...на защиту родного отечества».

Весьма показательным является факт организации «Общества повсеместной помощи пострадавшим на войне солдатам и их семьям». В «Воззвании» от его имени заявлялось: «Кустанайский местный комитет Российского общества «Красного Креста», имея в виду, что все жители Кустаная и Кустанайского уезда всегда отличались отзывчивостью ко всяким добрым начинаниям, надеется, что они и в настоящее тяжелое для нашего отечества время на призыв комитета ответят своими пожертвованиями на помощь воинам, проливающим кровь свою» [1; № 22].

Данное обращение было не первым и не последним в ряду многих других призывов на организацию поддержки жертвам войны. И помощь шла. Так, работники Кустанайского сельскохозяйственного склада решили ежемесячно отчислять по 2% своего жалования на нужды комитета. Не отставали и служащие реального училища, постановившие выделять в фонд пожертвований 1,5% своего заработка. А сколько было неучтенных взносов деньгами, одеждой, продовольствием.

Война разорительно сказалась на сельском хозяйстве уезда. Расстройству экономики края способствовала мобилизация наиболее работоспособного крестьянства, массовое изъятие из хозяйств поголовья лошадей. Деревня резко сократила привоз сельскохозяйственной продукции в уездный город.

Вводились суровые законы военного времени. Город стал принимать жертв войны – раненых солдат и офицеров.

Ужасным следствием войны явились беженцы. Первые потоки несчастных людей появились в июле 1915 г. «С 28 июля через ст. Троицк стали следовать в Кустанайский уезд поезда с беженцами.., – делилась новостью троицкая «Степная молва», – всего около 5 тыс душ. Большинство беженцев немцы-колонисты, русские подданные из Холмской, Люблинской, Волынской и др. губерний, расположенных в районе военных действий». В большинстве своем это были женщины и дети, немощные старики. Газета бытописует их драму: «Эта лавина людей заполняет школы, нежилые здания, магазины и лавки. Ежедневно кто-нибудь из пришлых умирает.

Всюду и у всех вопиющая нужда... Что это за категория людей? По одной версии – это беженцы из занятых немцами местностей, по другой – выселенцы, которым приказано было по стратегическим соображениям покинуть насиженные места.

Всех вновь прибывавших будут размещать в ярмарочных торговых помещениях в 2-х верстах от города, а затем, в зависимости от состояния здоровья, партии будут распределяться между лицами и учреждениями, изъявившими желание взять способных к труду на работы». Кустанайцы проявили большое сочувствие и отзывчивость к жертвам войны, устраивая питательные пункты, предоставляя хлеб, одежду, кров[2; №16,18].

Скопление огромного числа беженцев в Кустанае создавало трудности с их обустройством, особенно в виду приближающейся зимы. Данное обстоятельство вынуждало местные власти предпринимать меры к скорейшей отправке людей в села и аулы уезда. Их после поголовного медицинского осмотра на вызванных из деревень обывательских подводах отправляли в ближайшие поселки. Деревне лишние руки не помешали бы, но вели себя иногда беженцы, надо признать, не совсем адекватно своему положению. «... многие из беженцев, – свидетельствовала «Троицкая газета», – расквартированные по поселкам Кустанайского уезда, способные к труду, отказываются от полевых работ, мотивируя свой отказ тем, что будет их кормить казна» [3; № 60]. А ведь шла война, казалось бы – не до капризов. Подобный настрой комментариям не поддается...

С целью как-то навести порядок в обустройстве несчастных жертв войны, Кустанай в феврале 1916 г. посетил Главноуполномоченный по устройству беженцев в Сибири и Оренбургской губернии варшавский обер-полицейстер ген.-майор П.П.Мейер. Побывал. Проблемы остались...

Имеется множество свидетельств о довольно резком повышении дороговизны жизни и росте спекуляции необходимыми товарами и продуктами питания. В городе остро ощущалась нехватка хлебных и мясных продуктов, соли, сахара, мыла и др. Уже в начале войны обыватели Кустаная жаловались властям «на беззастенчивость купечества, которое, – свидетельствует корреспондент газеты, – пользуясь затруднениями в доставке, вызванными войной, подняли цены на предметы первой необходимости. Так: пуд сахару продается за 8 руб. за пуд, тогда как прежде был по 6 руб. Приблизительно то же происходит с другими продуктами» [1; №18]. Причем, жалобы сыпались не только на головы купцов, но и на «отцов» города, которых жители обвиняли в сговоре с хозяевами прилавков («Не хотят портить коммерции таким же торговцам, как и они»).

Осенью 1915 г. кустанайские торговцы мясом обратились в городскую управу с ходатайством «повысить цены на мясо следующим образом: высший сорт назначить 14 коп.фунт, средний – 12 коп. и низший – 8 коп». В связи с этим случаем газета «Кустанайское Степное Хозяйство» пускается в сентенцию: «Не об опасности, грозящей отечеству, думает кустанайский купец; не думает он и об обывателях, на которых и без того всею тяжестью падает бремя войны! ...Он остается прежним купцом, пользуясь сумерками текущего момента, как тать залезает в карман к своему ближнему...».

Газета характеризует нравы кустанайского купечества и «отцов» города следующей заметкой: «В июле (1914г. – Я.Д.) в Городской думе произошел инцидент, когда член управы Яушев... бил кулаком по столу и кричал, что его и Бобылева никто не имеет права обви-

нять ... Бедные кустанайцы! Они уже раскаиваются, глядя на свое самоуправление и жалеют о прежнем управлении» [4; № 48].

Были, однако, среди купечества представители, способные на организацию широкой благотворительности (бр.Кияткины, бр.Яушевы, С.Назаров и др.). Их средства вносились в строительство железной дороги, в приюты и организацию помощи голодающим, беженцам, семьям солдат-фронтовиков. Надо полагать, что пожертвования кустанайских предпринимателей предлагались вполне искренне и бескорыстно.

Массовый призыв мужчин на фронт, не менее массовые похоронки, резкое удорожание жизни – все это вызвало весной 1916 г. волну выступлений женщин-солдаток с требованием возвращения своих мужей, снижения цен на товары, оказания реальной помощи семьям фронтовиков.

Нельзя сказать, что власти проявляли безразличие к нуждам города и его обитателей, они пытались по мере возможности защитить их от произвола спекулянтов и невыносимых условий жизни. Показателен пример: фирма «Нобель» за повышение цен на керосин была оштрафована на 1500 руб. И это не единичный пример. Беда только в том, что эти меры не в состоянии были обуздать стихию спекулятивного рынка.

Городские дума и управа, в этом им следует отдать должное, пытались оказать сильную поддержку беднейшим горожанам, вдовам, семьям солдат путем выдачи денежных и продовольственных пособий, организации бесплатного питания. Так, например, с начала войны по март 1915 г. по области было выдано пайков на 391.232 руб. 27 коп. Специальным постановлением дума разрешила «лицам, пользовавшимся участками под огородами по логу «Абильсай», продолжить таковое пользование текущим 1915 года летом ... семейства же лиц, мобилизованных в войска, от взноса арендной платы освободить» [5; л.53].

Кустанайское Сельскохозяйственное общество при поддержке Управления Троицкой железной дороги взяло под опеку семьи призванных на войну, помогало им в обработке полей, предоставляло в бесплатное пользование сельскохозяйственные машины, по льготным ценам обеспечивало сеном зимнее содержание скота.

Одной из насущных проблем Кустаная времен войны являлось обеспечение его питьевой водой. К проведению первого водопровода приступили только лишь в 1914г. Строительство было затяжным и таким безалаберным, что этот факт не обошла вниманием пресса: «Пушкинскую улицу на расстоянии от линии железной дороги до реки Тобол управление дороги украсило раскопкой канавы для прокладки труб водопровода... Добытой из канавы глиной завалили всю улицу, так что ни пройти ни проехать... Трубы разбросаны, а к прокладке их пока еще не приступлено» [1; №14]. Наивно было ожидать в условиях тощего военного бюджета широкого развития водопроводной сети, как и обеспечения жителей канализацией, – последняя и вовсе отсутствовала. Кстати, строительство водопровода даже в таком городе, как Омск, было начато тоже поздно, только в 1912 г., а к эксплуатации приступили лишь в 1915 г. [6; с.181].

В военные годы в быт горожан стало входить электричество, когда инженер Кастальский установил нефтяной двигатель, давший освещение центральным улицам и некоторым домам. Поговаривали даже о проведении трамвая. Первые абоненты стали пользоваться телефоном.

Война потребовала перестройки всей экономики и реорганизации ее структурных подразделений. Среди популярных и не очень мер отчетливо выделяется создание в мае 1915г. по инициативе русских промышленников так называемых «военно-промышленных комитетов» (ВПК), призванных содействовать инициативе в снабжении армии продовольствием, предметами боевого и прочего снаряжения.

Вслед за созданием Центрального органа, ВПК стали возникать и на местах. Если обратиться к протоколу «Журнала» Кустанайской городской думы от 17 июля 1915 г., то там можно прочесть: «В г.Челябинске был образован «Зауральский Военно-Промышленный Комитет» (7 июля 1915 г.). Его организаторы предложили Кустанайскому городскому управле-

нию присоединиться к Комитету. Дума постановила: войти в состав организованного в г. Челябинске ВПК и избрать в него от Кустаная Н.А.Воронкова, Н.И.Шахрина, А.А.Иванова и К.Л.Яхонтова».

Пройдет буквально несколько дней, и в «Журнале» от 3 августа появится запись: «По письму Тургайского губернатора, в котором говорилось о создании Оренбургского Губернского ВПК и о необходимости создания ВПК в Кустанае, дума постановила назначить представителем в Кустанайский ВПК от городского общественного самоуправления Ф.П.Кияткина, И.Е.Никонова, Л.Г.Кучекбаева, М.А.Котельникова» [5; л.215,216]. Комитету поручена была организация производства армейской кожаной обуви.

Примечательно, но нововведение уездным центром не ограничилось – ВПК создается в пос. Семиозерном, где 15 августа после молебна состоялось первое заседание Комитета, выбравшего членов и председателя (П.П.Николенко). Комитету поручена была поставка в армию пшена («с этого времени кустанайское пшено поступит в котел нашего родного солдата, не оставив по дороге крупные куши в карманах алчных спекулянтов»). В октябре Комитетом уже заканчивалась постройка паровой просообдирки и мукомольной мельницы.

Все торговцы поселка дали подписку предоставлять ВПК скупленное ими просо по покупной цене. Газета «Степная молва» сообщала: «Многие крестьяне и киргизы заявили о желании сдавать просо исключительно комитету».

История ВПК показала их высокую действенность и эффективность в экстремальных обстоятельствах, предоставляя кустанайской буржуазии возможность щедро пользоваться полученными возможностями по эксплуатации сырьевых ресурсов края.

Ещё летом 1912 г. было высочайше разрешено Обществу Троицкой железной дороги сооружение железнодорожного пути от Троицка на Кустанай, а уже в декабре 1913 г. началось временное коммерческое движение для перевозки воинских, продовольственных и частных грузов. С 1914 г. начались и пассажирские перевозки. 1 января 1916 г. линия включена в прямую имперскую сеть железнодорожного сообщения [7;л.42,44]. По ней курсировали вагоны Коломенского, Усть-Катавского и Мтищенского заводов.

В сентябре 1914г. утверждается проект постройки железнодорожного вокзала в 2-х верстах от города (просуществовал до 70-х гг. XX в.) и одновременно осуществлялась постройка «скотской платформы» для погрузки скота в товарные вагоны.

Факт постройки линии играл колоссальное значение для развития уезда и его центра. «Кустанай уже в значительной мере утратил свою патриархальность», – подводил итог событию современник. Перед городом стояла перспектива превратиться в крупный убойный центр, «стягивающий скот не только из Кустанайского и Тургайского уездов, но и Акмолинской области в ущерб забойке в гор.Троицке». В военные годы по вновь построенной дороге из Кустаная и уезда шли массовые поставки живого скота, а также продуктов животноводства в замороженном виде, пшеницы и др. сельскохозяйственных продуктов на нужды фронта.

Кустанайские предприниматели давно вынашивали планы более активного освоения сырьевых ресурсов края путем сооружения крупных промышленных предприятий по переработке продуктов скотоводства, тем более военные обстоятельства настоятельно требовали осуществления этих проектов. И когда в 1915 г. холодильный склад Московско-Казанской железной дороги предложил арендовать участок городской земли для устройства в Кустанае скотобоен и холодильников, городская дума немедленно ответила согласием. К сожалению, сделка не состоялась.

Неудача не обескуражила, и теперь уже сама дума проявляет инициативу: она предлагает Военному ведомству уступить безвозмездно в его собственность под постройки боен и холодильников 25 десятин городской земли за кожевенными заводами вблизи Тобола. Мотивировано предложение следующим утверждением: город «является главнейшим центром сбыта скота для всего обширного Оренбургско-Тургайского района».

И вновь неудача. Главное интендантское управление в апреле 1916г. отклонило предложение Кустанайской городской думы, сопровождая отказ следующей оговоркой: «мясоза-

готовительная программа окончательно установлена и места для постройки мясозаготовительных пунктов выбраны».

Кустанайцам было обещано принять во внимание их предложение в будущем.

Война «обескровила» и без того малочисленную кустанайскую интеллигенцию. На долю оставшейся легли нелегкие функции управления, обеспечения экономических потребностей города и края, удовлетворения нужд в просвещении, медицине, культуре.

Случилось так, что Кустанай замыслом своих создателей и ходом развития превратился в организующий центр массового переселенческого движения, давшего интенсивный толчок к пробуждению у интеллигенции профессионального интереса к проблемам сельского хозяйства. Желание оказать научную и практическую помощь сельскому населению убедило агрономический персонал уезда и членов Переселенческого управления в необходимости создания Сельскохозяйственного общества. На первом учредительном собрании в феврале 1913 г. был утвержден устав и образовалась группа учредителей в составе 25 человек.

Организация имела своего секретаря-агронома, библиотеку, прокатные зерноочистительные пункты, улучшенные огородные и хлебные семена, опытно-показательные поля, осуществляла торговлю сельскохозяйственными орудиями и продуктами, книгами и т.д.

В обществе создалась атмосфера творческой активности. Проявляя особую заботу об агрономическом просвещении населения города и поселков, его члены, такие как И.Н. Стаховский и А.И. Неклеенов, систематически выступали с бесплатными лекциями на сельскохозяйственные темы, издавали пособия и справочники по различным вопросам организации и ведения хозяйства в местных условиях, разъезжали по уезду в целях сбора статистических материалов и оказания практической помощи крестьянам.

Убедительным аргументом роста авторитета общества служила широкая поддержка его начинаний со стороны различных слоев населения. Насчитывая в 1916 г. в своем составе 85 членов, Сельскохозяйственное общество было заметным явлением в общественной и культурной жизни всего местного края [5; л.л.278,341,350,352].

Война внесла массу сложностей в организацию медицинского обслуживания. Распространились массовые заболевания тифом, чахоткой, глазными болезнями, лечить которые было некому, да и нечем («фельдшера сидят без медикаментов»). Врачи Д. Орфеев и Н. Дереч писали в своем отчете о бедственном положении медицинского обслуживания в Кустанае в 1914 г.: «У города в настоящее время нет благоустроенной обеспечивающей население больницы, нет заразного барака, а то, что имеется, требует еще много сил и труда со стороны городских врачей для своего устройства, чем врачи и заняты в настоящее время» [1; №4]. Так, на личные средства врач А.И. Шурупов основал медицинскую научную лабораторию, а позднее по его же инициативе организуются «Курсы ротных фельдшеров».

Фронт добавил к больным мирным жителям массу раненых солдат и офицеров. Требовался врачебный персонал, особенно сестры милосердия. Возникла крайняя необходимость в организации курсов по подготовке последних. Городовой врач Н. Дереч в январе 1916 г. обратился к Тургайскому областному врачебному инспектору с ходатайством. «Многие из жительниц г. Кустаная, – писал он, – обращаются ко мне с заявлением о желании прослушать краткий курс для сестер милосердия. Так как всякое знание есть благо, а знание, хотя бы поверхностное, практической медицины, в особенности в настоящее время – при обилии больных и раненых воинов, а равно и мирного населения от распространения эпидемий – особенно необходимо, то я полагаю, что открытие курсов для сестер милосердия является делом не только своевременным, но даже и необходимым, тем более что как в самом городе, так равно и в уезде, неоднократно являлась нужда в сестрах милосердия, которые и выписывались из разных городов, что очень дорого и неудобно в смысле экономии времени».

Н. Дереч просил о разрешении ему совместно с доктором П. Добровольским провести краткий курс для подготовки сестер милосердия в течение 6-ти недель. Тургайский губернатор поддержал инициативу и изъявил согласие на открытие курсов [8; л.11,12]. Значительную помощь в излечении раненых оказывал военно-лазаретный отряд.

Пожалуй, одним из самых существенных недостатков в медицинском обслуживании была малочисленность медицинского персонала и огромность районов обслуживания. Последнее обстоятельство вынуждало врачей предпринимать длительные поездки по участку и оставлять свой пункт и больницу без надлежащего присмотра.

Все трудности в организации здравоохранения в Кустанае власти объясняли нехваткой медицинского персонала. Чиновники Тургайского Областного правления в самый разгар войны отмечали: «Несмотря на публикации о приглашении на службу медицинского персонала и обращение к университетам и фельдшерским школам, желающих занять медицинские должности весьма мало».

Война крайне негативно сказалась на состоянии школьного образования, прежде всего сокращением ассигнований и мобилизацией учителей-мужчин на фронт. По сему случаю в «Обзорах Тургайской области» читаем: «Военные события в корне изменили положение вещей: семьи, лишенные своих обычных кормильцев, вынуждены были воспользоваться детским трудом для домашних работ ... Самый ход учебных занятий неоднократно нарушался, в виду следовавших одна за другой мобилизаций. Учителя, подлежащие призыву, уезжали из своих школ; немедленно послать на их место заместителей не представлялось возможным... Все это, конечно, должно неблагоприятно отразиться на успешности учебных занятий» [50; 1914,с.215].

Далекий от культурных центров провинциальный уездный Кустанай имел несколько типографий, что позволило Сельскохозяйственному обществу в 1914г. на протяжении нескольких месяцев издавать газету «Кустанайское Степное Хозяйство». Это была газета провинциальная, ее редакторы в издательском деле являлись людьми малосведущими, а потому стремились к подражанию центральной прессе, причем, не всегда лучшего образца.

Издание «Кустанайского Степного Хозяйства» совпало с военными годами, что и объясняет активное присутствие в ней военной информации. Много места отводилось в газете публикациям специального назначения: из номера в номер помещались материалы о кооперативном движении, различные сельскохозяйственные обзоры, популярные беседы по вопросам землепользования, агрономии и прочая нужная деревенскому жителю информация.

Начинающим деревенским корреспондентам газета советовала: «Не сетуй на отсутствие в деревне сенсаций, вникай в толщу народной жизни, где поле деятельности корреспондента шире мелких дрязг и обывательской хроники событий». Позиция вполне современного звучания.

Война не прекратила деятельности различных культурно-просветительских организаций. Активно действовал Народный дом, где проводились публичные лекции, давались музыкальные концерты, ставились спектакли. Кустанай был читающим городом, о чем свидетельствовало наличие нескольких библиотек с богатыми фондами книг и журналов. Значительный контингент учащейся молодежи обеспечивал их массовыми посещениями.

Годы войны в Тургайской области (в нее входил и Кустанай) были обозначены национально-освободительным восстанием под руководством Амангельды Иманова, сорвавшего замыслы по мобилизации казахов на военно-тыловые работы. Восстание продолжалось вплоть до Февральской революции. Непосредственно Кустанай оно не затронуло, но резонанс получило огромный, особенно в среде казахской интеллигенции.

3. Заключение.

Несмотря на сложности военного времени, в Кустанае явно наметилась тенденция к интенсивному развитию города и к превращению его в экономический и культурно-просветительский центр огромного региона северного Казахстана.

Вместе с тем, война изменила облик Кустаная и кустанайцев. В кругах городской общественности постепенно вызревало понимание необходимости радикальных перемен. И вовсе не случаен был факт активного приветствия жителями известий о Февральской революции 1917 года.

Список литературы

- 1 Кустанайское Степное Хозяйство. – Кустанай, 1914.
- 2 Степная молва. – Троицк, 1915.
- 3 Троицкая газета. – Троицк, 1915.
- 4 Троицкий вестник. – Троицк, 1908.
- 5 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГАРК), Ф.25, оп.1, д.1792.
- 6 Очерки истории города Омска. Т. 1. Дореволюционный Омск / Под ред. А.П.Толочко. – Омск, 1997.
- 7 ЦГАРК, Ф.25, оп.1, д.1769.
- 8 ЦГАРК, Ф.25, оп.1, д.4150.

УДК 37

ТӘУЕЛСІЗДІГІМІЗДІҢ ТІРЕГІ – ТІЛ

Кенжебаева Ж.Қ.

Қазақ тілі мұғалімі

№ 2 мектеп-лицей,

Қостанай қаласы

Аннотация

Мақалада қазақ тілі – аса бай тіл екені, оның қадір- қасиетін, қырсырын бір баяндамада қамтып, түсіндіре жеткізу мүмкін еместігі көрсетілген. Автор өзге ұлт зиялыларының пікірлерін мысалға келтірген. Қазақ тілінің тазалығы жайында француз ғалымы А.Жарри де Манси, В.В.Радлов «Зирго» журналының 6 томының 70 бетінде жарық көрген «Средняя зарафшинская долина» мақаласында жазыпты.

Татар ғалымы Саиди 1926 жылы Қазан қаласында басылған «Тіл, әдебиет, жазу әм олардың өсулері» кітабының 86 бетінде: «Қазіргі ең бай, ең таза, ең табиғи және бұзылмай, бұрынғы қалпында сақталып қалған бір тіл болса, ол да қазақ тілі және қазақ әдебиеті, шын ғылым намы үшін біз мұны ашық айтуымыз керек», - дейді. Олай болса, біз еліміздің әр азаматының өзге тілдерді үйренуге деген еріктеріне құрметпен қарай отырып, барша жұртшылықты тәуелсіздігіміздің тірегі – мемлекеттік тілдің әлеуетін арттырып, рухын биік ұстауға шақырамыз.

Аннотация

В данной статье рассматриваются высказывания выдающегося французского ученого А.Жарри де Манси, русского ученого В.В.Радлова в 6-томном журнале «Зирго», в статье «Средняя зарафшинская долина» о богатстве и чистоте казахского языка. Также приводятся высказывания татарского ученого Саиди. Автор также приводит высказывания казахских биев и акынов, поэтов и писателей, насколько богат и содержателен казахский язык, его меткость и точность в определении жизни и быта казахского народа. Поэтому мы призываем всех жителей нашей страны изучать на добровольной основе казахский язык, как основу независимости всех народов нашей страны.

Abstract

This article discusses the statements of prominent French scholar A.Zhorri de Muncie, Russian uchenogo V.V.Radlova 6-volume journal "Zirgu" in the article "High zarafshinskaya Valley" of the richness and purity of the Kazakh language. statements Tatar scientist Saidi is also provided. The author also quotes Kazakh biy and akyns, poets and writers, as rich and informative Kazakh language, its accuracy and precision in the definition of life and way of life of the Kazakh

people. We therefore call upon all the inhabitants of our country to study on a voluntary basis the Kazakh language as the basis for the independence of all the peoples of our country.

Түйінді сөздер: мемлекеттік тіл, тәуелсіздік, қазақ тілі, тәрбие, қазақ халқы, этнос, дәстүр, жеке тұлға.

Ключевые слова: государственный язык, независимость, казахский язык, воспитание, казахский народ, этнос, традиция, личность.

Key words: state language, the independence, the Kazakh language, education, the Kazakh people, ethnicity, tradition, identity.

Тіл туралы заңның шыққанына жиырма жылдан асып кетті. Осыған орай жақында Елорданың Рәміздер алаңында Қазақстан халқы тілдерінің ХІ қалалық фестивальді ұйымдастырушылардың бірі «Жас Отан» жастар қанатының мүшелеріне өз замандастарына үндеу жолдап, көп ұлтты мемлекетіміздің барлық этностарының тілі мен дәстүрлеріне құрметпен қарауға бағытталған Елбасы саясатын қолдайтындықтарын, мемлекеттік тілді дамыту- бәріміздің ортақ парызымыз екеін айта келіп: «Олай болса, біз еліміздің әр азаматының өзге тілдерді үйренуге деген еріктеріне құрметпен қарай отырып, барша жұртшылықты тәуелсіздігіміздің тірегі – мемлекеттік тілдің әлеуетін арттырып, рухын биік ұстауға шақырамыз!» – делінген. Абай Құнанбаев, Махамбет Өтемісов, Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов т.б. сияқты Ұлтымыздың Ұлы тұлғалары сөйлеп, жазған, мақтаныш еткен қазақ тілінің байлығы ұшан- теңіз!

Қазақ тілі – аса бай тіл. Оның қадір- қасиетін, қыр-сырын бір баяндамада қамтып, түсіндіре жеткізу мүмкін емес. Өз тілімізді өзіміз жамандамайтынымызда анық. Сондықтан да өзге ұлт зиялыларының пікірлерін мысалға келтірейік. Қазақ тілінің тазалығы жайында француз ғалымы А.Жарри де Манси: «Қырғыз (қазақ) тілі – түркі тілдерінің ішіндегі мейлінше таза тілдерінің бірі»[Жарри де Манси А. История древних и новых литератур, наук и язычных искусства. Москва, 1832. 104-105 стр.], – десе, В.В.Радлов «Зирго» журналының 6 томының 70 бетінде жарық көрген «Средняя зарафшинская долина» мақаласында: «Қазақтың тілі ұшқыр да шешен, ойнақты да, өткір, сұрақ-жауаптарға оңтайлы, кейде тіпті таңқаларлық түрде тапқыр және бәрі де, тіпті оқыған сауатсыздарының өзі де өз тілін жетік меңгерген, мұндай жағдайды біз тек Еуропадағы француздар мен орыстардың бойынан ғана байқаймыз», – деп жазыпты.

Татар ғалымы Саиди 1926 жылы Қазан қаласында басылған «Тіл, әдебиет, жазу әм олардың өсулері» кітабының 86 бетінде: «Қазіргі ең бай, ең таза, ең табиғи және бұзылмай, бұрынғы қалпында сақталып қалған бір тіл болса, ол да қазақ тілі және қазақ әдебиеті, шын ғылым намы үшін біз мұны ашық айтуымыз керек», – дейді.

В.В.Радлов тағы бір еңбегінде: «Көп уақытта қазақ, қырғыздың сөзі өлең, жыр тәрізді болып шығады: сөздері ырғақты, ұйқасты келеді.

Қазақ, қырғыз халқы шешен, өткір, көркем сөзді сүйеді. Поэзияны өте қадірлейді. Сондықтан да оларда халық поэзиясы мейлінше өркендеген. Қазақ, қырғыздың мақал-мәтелі болсын, жоқтау, бақұлдасуы болсын, айтыстары мен билік сөздері болсын- бәрі де өлең, жыр болып келеді», – деген пікір айтады.

Қазақ – ежелден ақын халық, бүкіл тарихы, мәдениеті, салт- дәстүрі, әдет-ғұрпы мен тұрмыс- тіршілігі, ділі, бәрі-бәрі жырларында сақталған. «Ақынға қара сөзден өлең оңай», ақындар көбіне қара сөзден гөрі өлең-жырға көңіл бөліп, ойларын өлеңмен өрнектеуге ұмтылған. Оны ертегі – аңыздарынан, әпсаналарынан да, мақал-мәтел мен ұшқыр сөздерінен де аңғару қиын емес.

Қазақ ауыз әдебиетін жинауға белсене қатысқан Г.Н.Потанин: «Бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай көрінеді», – деп қазақ еліне келгенде біздің сөйлеу мәдениетімізге, рухани қазынамызға үлкен баға берген.

Замандасымыз Орталық Азия тарихи – мәдени зерттеу орталығының құрылтайшысы әрі төрағасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің философия тарихы және мәдениеттану кафедрасының ізденушісі Америкада туып-өскен Чарльз Уеллер: «Қазақ тілінде кездесетін мақал-мәтел, теңеу, т.б. сөздердің көптігі, олардың мән-мазмұнының тереңдігін таңғалдырады. Өте, өте бай тіл...» [Ана тілі, 19 мамыр, 2005. Б.13.], - деп орыс тілін араластырып сөйлейтін әдетімізге қайран қалады.

Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады...

Халқымыздың ауыз әдебиетіндегі сөз өнері, оның көркемдік дәрежесі өзгеше. Әсіресе халқымызды ақындар айтысы, табан астында суырып салу дәстүрі, айтқыштығы мен тапқырлығы ерекшелендіре түседі. Ертегі, аңыз әңгімелеріндегі қара сөздерінің өзі ұйқасқа, дыбыс үндестіктеріне (аллитерация, ассонанс) құрылады: «Бар екен де жоқ екен, ерте-ерте, ерте екен, ешкілері бөрте екен, қырғауылы қызыл екен, құйрық жүні ұзын екен, бұрын бұрын, бұрында Қаңбақ шал деген шал болыпты, мал мен басқа зар болыпты...»

Би-шешендердің сөздеріндегі ұйқастар мен тапқырлық, мақамдар, дыбыс үндестіктері тіпті өзгеше.

Қазбек би: «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт- береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәмі, тұзын ақтай білген елміз. Атадан ұл туса, құл болмасын деп тумайды, анадан қыз туса күн боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз».

Шоған би: «Әркімнің туған жері өзіне Мысыр – шаһар. Ерден кетсе де, елден кетпек жоқ, дүниеде туысқан қымбат. Туысқан намысын қуысқан қымбат! Елдің тұтастық бірлігі – жаныңнан, сағыныш қызуы-қаныңнан, жанымды да, қанымды да өзгенің өлең жеріне тастағым жоқ. Ерлігімді елдігіме тапсырдым, кеңдігімді ұлан далама тапсырдым. Екеуің де туысымсың, жұмсам уысымсың. Туысқандық – туым, қазақ жүрген жерім- нуым».

Ауыз әдебиетіндегі осы үлгілерді кейінгі ұрпақ дәстүрге айналдырып, өз шығармаларында пайдаланғаны байқалады. Ы.Алтынсариннің «Қара батыр» ертегісін оқып көрейік: «...Қарлығаш ұшты аспанмен, баланың айтқан жоспармен, асқар – асқар таулармен, айдын шалқар көлдермен, батбақ- лай шөлдермен, түрлі- түрлі жерлермен; қос қанатын қамшылап, аспаннан қатер көрінсе, таса жерді жамшылап, үстінен тері тамшылап, неше мерзім жерде өтті, неше мерзім елді өтті, нақ отыз күн болғанда, бір ауылға сол жетті, баланың айтқан ауылы осы ма деп меңзепті».

Бұл жолдарды өлең үлгісіне түсіріп жазса болды, ұйқасы құйылып, әр жол бір-бірімен үндесіп, жымдасып, жырға айналып кеткелі тұрған жоқ па?!

Жоғарыда келтірілген мысалдар мен М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» романдарында қара сөз бен өлеңнің алмасып оыруы, батырлық, ғашықтық эпостарымыздағы «әлқисса» деп алып поэзия мен қара сөздікөзек қолдануын еске түсіреді. Бұл романдардағы қара сөздердің өзі өлендей оқылады. Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романынан үзінді келтірейік:

«Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес – ау, құт сорғалап, көнек- көнек лықылдайды; қара саба емізіктеп, қою, салқын, сары қымыз, быжылдаған дәрі қымыз шара-шара шыпылдайды. Бір шарасын ішкен адам дәл қор қызын құшқандай боп, беті – шикан дуылдайды, аузы- қобыз гуіл- дейді, мас болады, жас болады: жел жетпеске мініп алып, алтай тауын дүсірлетіп, таудың тасын күтірлетіп, көкпар, жарыс, алыс- жұлыс, асыр салып жатқаны».

Енді «Қартқожа» романын оқып көрейік:

«Туған жердің қымбатын ғылым іздеп, шет жайлап, кітап қарап сарылып, көзінің майын тауысып, көшенің шаңын көп жұтқан шәкірт білмесе, кім білсін?

Туған жердің артығын, жазатайым іс етіп, күштілерге күш етіп, еріксіз елден айырған, шеттен дәмі бұйырған, жаттан сыйлау көрмеген, ер білмесе, кім білсін?

Туған жердің қадірін әлеуметтің ісіне басын байлап, жегілген, қағаз кемірген, күйіп-пісіп, көбелек боп, еңбегінің жемісін көрсем- ау деп телмірген, тар көше мен тар үйде бойы бір сергіп көрмеген азамат білмей, кім білсін?»

Автордың әр сөйлемінің басын «Туған жердің» деп бастап, «Кім білсін» дегенмен аяқтауы шығармаға шырай беріп, динамикалық күш қуатын арттыра түскен.

«Ақ өлең дейтін көркем сөз ұйқасқа емес, ырғаққа, лепке, ритмге құрылады. Оған ұйқастың себі де жоқ, зияны да жоқ», – деп Ғ.Мүсірепов атап көрсеткендей, бұл жолдарды ақ өлең десе де болғандай, ұйқассыз да емес.

М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің мына жолдарындағы терең ой, дәл теңеу-бейнелеу, қуатты екпін, құнарлы тіл, түбірлі ұйқас – автордың ақындығын айқындай түскен: «Теңіз жанының мінезін білуге мүмкін емес. Бір қарасақ, әйел – бала, күйерін білмей отпен ойнайды. Әйелдердің тәңірісі, жарата да алады, жоқ қыла да алады, сүйдіре да алады, күйдіре де алады. Әйелдердің құлы, табанының астында топырақ болады, ердің көлеңкесіне айналады, өзі жоқ болады. Әйелдің аруағы басса, ер күйеді, жанады. Бірақ өзінің жеке бір адам екендігін ұмытпайды, жоймайды. Ердің аруағы басса, әйел адамдықтан шығып, жоққа айналады. Есінен айрылады. Тілі байланады»[Жұмабаев М. Шығ., А., Жазушы, 1989.304 б.].

Бұл дәстүр Ғ.Мүсірепов, Ә.Тәжібаев, С.Мәуленов, Ә. Кекілбайұлы, т.б. жазушылар шығармаларында да жиі ұшырасады.

Ғ.Мүсіреповтың «Қазақ солдаты» романы: «Зытып келем, зытып келем. Артыма қарай-қарай зытам...зытып келе жатқаным – қашып келемін, артыма қарай беретінім – қорқып келемін», – деп басталады. Романдағы осы екпін, стиль аяғына дейін жалғасады, әр сөзі теңемелі, тұлғалы.

«Кездеспей кеткен бір бейнесін» автордың поэма атауы да тегіннен-тегін емес. Онда поэзияға тән көркемдегіш құралдар, көтеріңкі леп, лиризм бар. Осы сенімді «Ана жыры», «Қыран жыры» шығармалары ақ өлеңге құралса, «Ақан сері - Ақ тоқтысы» – тұнып тұрған поэзия.

«Проза – қара сөз емес, ырғағы бар, негізгі ойынды теңеу, бейнелеу арқылы оқушының сезіміне дәл тигізген көркем сөз», – деп жазушының өзі шабытты жазылған.

Ә.Кекілбайұлы: «Ойдағымыз болды. Ортамыз толды. Төбедегі келді. Төрелескенде де ренжитін ретіміз жоқ, тек ұзағынан сүйіндіргей. Ақ жолдың алдындамыз. Үлкен тілектің үстіндеміз. Жан-жағымызға бірдей әділ, өткеніміз бен ертеңімізге бірдей сергек бола білсек болғаны. Өйткені, бағзыдағыларымыздың аруағы жебесін, бүгінгілеріміздің тілегі демегесін, жетіп отырмыз бұл күнге».

Инверсиялы шабытты жолдар, ұйқастар, көтеріңкі пафос адам жанын баурап, ынтық етіп, ойға шомылдырып, қиял жетегіне алып әлдеқайда ілестіріп әкетеді.

Тұрақты сөз тіркестеріміз қандай бейнелі, бедерлі? Мәселен, «қой аузынан шөп алмайтын» (жуас), «салы суға кетіп отыр» (көңілсізденіп отыр), «тіс қаққан» (ысылған), «тісін қайрап жүр» (өшігіп жүр), «сиырқұйымшаққа салу» (бір нәрсені созып кету), «қас пен көздің арасында» (лезде), «ішік күй» (қызғаншақтық ету), «беті бері қарады» (айыға бастады), т.б. Бұл сөздерді басқа тілге аудару өте қиын.

«Ғылыми тіліміз қарапайым болуы керек», – деп жоғары оқу орындары мен мектеп оқушыларына арналған оқулықтарымыздың тілін қарабайыр етіп, қасандатып, ауырлатып алған сияқтымыз? Қарапайымдылық түсініктілікпен, көркем тілмен ұштаспайынша оқушысын баурамайды. «Сөз қасиеті – көркемділігінде, ой қасиеті – шындығында» (Ғ.Мүсірепов).

Академик М.Қозыбаевтың тарих саласындағы ғылыми мақаларының көбісін көркем кестелеуге ұмтылуы сондықтан болса керек. «Жауды шаптым ту байлап» мақаласында автор: «Тәуелсіздік жолы – күрес жолы. Тәуелсіздік келді, енді бәрі болады, бәрі орнына өзінен-өзі толады деп, жігерінді құм етуге болмайды. Абай ата айтқандай, мал табу жолына түсу керек. Мал өзінен-өзі табылмайды, жатқан тастың астынан су шықпайды. Болашақ ұрпақты жасампаздыққа үйрету парыз», – деп ұйқастырып, сөздерді дыбыс үндестігіне құрып, шалқыта жазады. Осы сияқты «Абылай дәуірі» мақаласында да осы стиль, екпін қайталанады: «Абылай

дәуірі – жүз мың тұлпарлардың тұяқтары ошақтай ойып қалдырған жорық жолдары. Ол Бұқар, Үмбетей сияқты жыраулардың «Аттан», «Аруак», «Ел болсайшы қайран қазақ» деген айбынды үндері. «Ақтабан шұбырындыны» басынан өткізген ұлы әжелеріміздің жоқтаулары, халық аңыздары мен жырлары, адам қаны жосып аққан сай-салалар, киелі Ұлы тау, қайғылы Қаратау, дабылды Аңырақай, ежелгі қасиетті орда Түркістан, құдыретті Көкшетау, қаһарлы Қалмақ-қырған – Абылай дәуірінің куәгерлері. Жасампаздық білім мен өнер арқылы болады. Тәуелсіздік жолы – азаматтық жол. Егемен елдің азаматы, арлы, зейінді, пейілді патриот жан.»

Қазақ тілінің байлығы, оралымдылығы, үйлесімділігі, өткірлігі, бір сөзбен айтқанда, сан қырлылығы осы үзінділерден – ақ аңғарылып тұрған жоқ па? Абай «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», – деген емес пе, прозамыз да, публицистикалық шығармаларымыз да өлеңдей өріліп, құйылып, төгіліп тұрса, ол – ана тіліміздің саралылығы, қазыналылығы!

Жазушы, аудармашы, қазақ тілінің жанашыры Герольд Бельгер «Ана тілі» газетінің 2002 жылғы 12 қыркүйектегі санында жарық көрген «Тіл туралы тезистер» деген үзік-үзік ойларының 13 қарай алмайтынын, ресейлік немістердің өз диалектілерінен айрылып қалғанын айта келіп «...Ал, қазақтың ел, жері аман. Тәуелсіз болды. Өз билігі өзінде. Керек жағдайдың бәрі бар. Тарихы, мәдениеті, діні қаз қалпында. Игі дәстүрлер де ұмытылған жоқ. Демек, ана тіліне ие болуы керек. Оны қастерлей білуі керек. Осы жайында мен биыл «Казахское слово» деген кітапша жаздым. «Елордада» шықты. сол еңбегімде шама-шарқымша қазақ тілінің құдірет-қасиетін, байлығын, көркемдігін, бейнелілігін, көп мағыналылығын ашып айтқан секілдімін», – десе, 12 сөзінде: «Тілді зорлап үйрету мүмкін емес. Иә қажеттілікте үйренеміз (мәселен, бізден Алманияға көшкен немістер қазіргі немістің әдеби тілін амалсыздан үйренеді, өйткені онсыз күні жоқ), иә ыждағаттылықтан. Ана тіліңе зәру болмасаң, қалай үйренесің», – дейді.

Біз де осы пікірді қуаттаймыз.

Әдебиет тізімі

1. Жарри де Манси А. История древних и новых литератур, наук изящных искусства. М., 1832. – 105 с.
2. Жұмабаев М.Шығ. – А.: Жазушы, 1989. – 304 б.
3. Аймауытов Ж.Шығ. – А.: Жазушы, 1989. – 558б.
4. Герольд Бельгер. «Ана тілі» газеті 2002ж.12.09.

УДК 808.51

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

*Конвисарова Л.А.,
старший преподаватель КГПИ,
г. Костанай, Казахстан*

Аннотация

Мақала қазақ және орыс шешендік өнерінің қарым-қатынасына арналған. Мақалада ең бірінші орында этнориториканың даму тарихы, қазақ тілі мен халықтың қалыптасуындағы маңызы қарастырылады. Халықтың салт – дәстүрін білмей, дурыс сөйлеу мүмкін емес.

Автор қазақ және орыс шешендік өнерінің ерекшелігін талдаған, оларды сөйлеу өнерінде пайдаланудың жолдарын көрсеткен.

Аннотация

Статья посвящена вопросу взаимовлияния казахского и русского ораторского искусства. В статье рассматривается в первую очередь исто-

рия развития этнориторики, ее значение в жизни и формировании казахского народа и языка, говорится о том, что владение правильной грамотной речью невозможно без знания норм изучаемого языка, а познать язык без детального рассмотрения его истории, традиций и обычаев носителей языка невозможно.

Автором анализируются особенности как казахского, так и русского ораторского искусства, дается определение казахскому риторическому идеалу и сократическому идеалу, делается вывод о роли и значении использования этнориторики в процессе говорения.

Abstract

The article focuses on the mutual influence of the Kazakh and Russian oratory. In the article the first history of etnoritoriki, its importance in the life and formation of the Kazakh people and language, stating that the possession of the right of competent speech is impossible without knowledge of the rules of the target language, and learn the language without a detailed examination of its history, traditions and customs carriers language is not possible.

The author analyzes the features of both the Kazakh and Russian oratory, defines Kazakh rhetorical ideal and Socratic ideal, concludes that the role and importance of using etnoritoriki in the process of speaking.

Түйінді сөздер: этнориторика, шешендік өнер, тіл, қызыл тіл, дәстүр.

Ключевые слова: этнориторика, ораторское искусство, язык, красноречие, традиция.

Key words: ethnorhetoric, oratory, language, eloquence, tradition.

1. Введение.

Влияние языка на развитие общества, отдельного человека не раз доказывали ученые-философы, лингвисты.

Самобытность казахского фольклора отражается в произведениях разных жанров, среди которых ораторские слова занимают особое место.

Поскольку произведения казахского ораторского искусства не записывались, а хранились только в памяти народа, они дошли до нас не в своём первоначальном виде, а лишь как фрагменты, подвергавшиеся в процессе перехода из уст в уста, дополнительной шлифовке.

Среди известных произведений, именуемых «словами биев», нет ни одного, которое не имело бы по два-три варианта. Любопытной особенностью бытования ораторских изречений является то, что в разных местах они обычно приписываются разным людям, наиболее авторитетным местным деятелям, что лишний раз свидетельствует о справедливости пословицы: Әркімнің өзі шыққан төбешігі биік болсын (Каждому хочется, чтобы холм, на котором он стоит, был выше). В создании и доработке дошедших до нас ораторских слов, таким образом, участвовали в разное время представители разных родов.

2. Материалы и методы.

В процессе работы над статьей были использованы сравнительный и исторический методы.

3-4. Результаты. Обсуждение.

Как выдающийся историк и теоретик красноречия известен Ахмет Байтурсынов. В книге «Теория словесности» им заложены основы теории ораторского искусства, в которых особое внимание уделено публицистическому стилю и публичной речи. Одним из источников, позволяющим говорить о многовековых традициях ораторского искусства казахов, является книга «Ел аузынан» («Из уст народа»).

В традиции ораторского искусства отмечается ещё одна важная черта: общность стиля, т.е. отсутствие индивидуализации, характерной для письменной литературы. Изречения,

сочинявшиеся по определённом поводу конкретными лицами, становились достоянием народных масс.

О функциях и значении биев-ораторов в казахском обществе писал ещё Чокан Валиханов. «Введение в звание бия не обуславливалось у киргиз каким-либо формальным выбором со стороны народа и утверждением со стороны правящей народом власти, только глубокие познания в судебных обычаях, соединённые с ораторским искусством, давали киргизам это почётное звание. Чтобы приобрести имя бия, нужно было киргизу не раз показать перед народом свои юридические знания и свою ораторскую способность. Молва о таких людях быстро распространялась по всей степи, имя их делалось известным всем и каждому. Таким образом, звание бия было как бы патентом на судебную и адвокатскую практику». Валиханов (1958).

Сфера применения ораторских изречений не ограничивалась тяжбами и состязаниями на пирах и тризнах. Бывало, что на жайлау (летовку) приглашалось множество людей, перед которыми многоопытные старцы произносили назидательные слова. Вот почему наряду с диалогическими миниатюрами, отразившими реальные конфликты и жизненные ситуации, до нас дошло множество дидактических высказываний, назиданий, шуточно-прибауточных изречений.

Одним из собирателей казахских ораторских изречений и первых ценителей народного искусства красноречия был известный русский учёный В.В. Радлов. В сборник, составленный из произведений казахского устного творчества, он включил несколько ораторских назидательных изречений и в предисловии к книге писал: «... язык киргизов уцелел от разлагающего влияния ислама и сохранил свой первоначальный чисто тюркский характер. Правда, что и в него вкрались некоторые чуждые ему элементы, но они не сохранили такой самостоятельности, как у остальных тюркских мухаммедан, а подчинились звуковым законам киргизского языка, и таким образом сделались вполне достоянием народа». Радлов (1879).

Как отмечалось выше, по традиции, поэтическое, ораторское, исполнительское мастерства почиталось у казахов более всего, поэтому детей с малых лет учили петь, играть на домбре, говорить красиво, остроумно.

Благодаря народным обычаям и традициям, каждый казах был в соответствии со своими возможностями исполнителем, участником представления. Молодежь осваивала сразу несколько видов искусства. Поэты были одновременно певцами, а кюйши – композиторами, в то же время, они участвовали в конноспортивных соревнованиях или в национальной борьбе. Например, всем известные Ахан сере, Биржан сал, Жаяу Муса, Асет, Мадии и другие демонстрировали свое мастерство в разных видах искусства и национального спорта. Прибытие любого из них на летовку становилось праздничным событием.

В традиционной народной школе, обучавшей поэтическому и ораторскому мастерству, не заставляли заучивать наизусть тексты, как это делалось в духовных школах-медресе. Молодые люди учились критически оценивать явления, тренировались в красноречии. Они осваивали не только словесное искусство, но знакомились с древними обычаями и ритуалом исполнения поэтических произведений. Слушателями и ценителями были многочисленные толпы людей, потому что каждый творец и исполнитель должен был пройти испытание перед народом.

Акыны искали молодых людей, стремившихся овладеть тем же искусством, которым владели они, принимали участие в судьбе каждого из них.

Традиционные ораторские изречения казахского народа – яркое сокровище, которое отражает мудрость, величие, глубину, рассудительность, духовное богатство народа. Передать и научить этому благородному наследию, золотому сокровищу – долг сегодняшних преподавателей. Среди ученых-этнографов, путешественников почти нет тех, кто не писал бы о ярких и прекрасных свойствах казахского народа, таких как систематичность мышления, умение говорить искусно, которые присущи казахскому народу.

А. Кыдыршаев отмечает: «В настоящее время четко наблюдается потребность общества в специалистах высокой культуры, освоивших все виды языкового общения. Наука ораторства должна предлагать способы решения вопроса о воспитании сильных «ораторов» и поднять уровень культуры речи общества. В этом направлении роль обучения ораторству через ораторствоведение неопределима». Кыдыршаев (2000).

Казахский этнос строит свою культуру, соотносясь с потребностью обрести духовную гармонию между собой и окружающими и принадлежащими ему предметами. Иначе говоря, национальная культура в ее художественном и эстетическом измерении – это образная модель мироздания, космос, принятый и освоенный человеком, мир очеловеченный и его историческая среда существования (Шелабаева, 1996, с.72-82).

Система взглядов на мир, которая лежит в основе эпоса казахского кочевого общества, стала системообразующим элементом традиционного сознания казахского этноса. Кочевым народам присущи своеобразные представления о времени. Время для кочевника не векторное, а цикличное. Интересно не течение времени, а то, что в нем происходит, время – не пустая деятельность, а промежуток жизни, наполненный событиями. С понятием цикличности времени связывается и представление о неразрывности связи прошлого, настоящего и будущего. Традиции и обычаи – это прошлое, живущее в настоящем: поколение – это возможность ощутить себя как связь между настоящим и будущим (Шелабаева, 1996, с.72-82).

Представления о риторике на Руси имеют историческим источником греко-латино-византийскую культуру. И дело не только в ссылке на конкретных авторов, но в том, что сущность предмета риторики как научной и педагогической дисциплины перешла в средневековые руководства от античных философов, риториков и педагогов.

Сведения о риторике на Руси до XVII века очень скудны, по крайней мере, нет данных о наличии учебников риторики. Тем не менее, можно говорить о существовании практической риторики как искусства владения убеждающим и действенным словом. Эту практическую риторику приходится реконструировать исходя из анализа тех сочинений, которые дошли до нас как наиболее авторитетные; через внимательный анализ ораторики древней Руси можно увидеть богатство приемов, которыми пользовались говорящие, многие сочинения, касающиеся практического бытового поведения, относятся к правилам речи и показывают общую стилистику общения и стиль обращения со словом, характерные для наших предков.

Риторика в Древней Руси рассматривалась как «высшая» наука, приезжие ученые греки восхвалялись за знание не только грамматического, но и «риторического искусства». Об «историках и ветях» говорил Кирилл Туровский – блестящий оратор и представитель торжественного и учительного красноречия на Руси, достаточно ясно намечая цели писателя и оратора («летописца и песнотворца»).

Ораторская практика в Древней Руси показывает прекрасную риторическую подготовку, сведения о которой пока крайне скудны. Один из способов сбора этих сведений – реконструкция риторико-педагогической теории обучения речи из риторической практики произнесения речей и писания сочинений. Так, «Слово в новую неделю после Пасхи» К. Туровского (жанр «слова» – наиболее распространенный жанр речи на Руси) построено по строгим законам красноречия, которые выводятся из анализа произведения.

Современному исследователю и читателю может показаться чрезмерно сложной метафорика и нагромождение словесных фигур (между тем, это был общепринятый стиль речи, но с восприятием такого «плетения словес» хочется, чтобы современный читатель осознал те функции, которые предлагались учителю и ученику, те правила жизненного поведения (в частности, речевого)), которым должно было следовать в соответствии с христианско-этической нормой жизни. Введенская (1998).

Правила бытового поведения фиксируются и записываются в различных пословицах и поговорках, изречениях и афоризмах, знакомясь с которыми человек формирует образ своей

речи. Чтобы ответить на вопрос: «Каков же был образ речи древнерусского человека?» – пришлось бы обращаться ко множеству сочинений.

Сборники под названием «Пчела» содержали множество изречений о житейской мудрости и добродетели – почти половина из них может быть отнесена к правилам практической риторики, то есть нормам речевого поведения.

Очень многие произведения христианских писателей, переведенные на древнерусский язык, рекомендовали определенный образ оратора, тип речевого поведения, общения с аудиторией (собеседниками). За такой риторикой стоит определенная философия, в частности философия «смирennemудрия», которой придерживался Андрей Рублев. Вот каковы риторические рекомендации Василия Великого к достижению «смирennemудрия»: «Да не будет у тебя софистических прикрас в слове... речей горделивых и решительных, но во всем отсекай величавость... Не будь тяжел в выговорах, обличай не скоро и не со страстным движением, ибо это – признак высокомерия...». Аннушкин (1989).

Это можно назвать программой речевого поведения и одновременно речевого воспитания, ибо рекомендуемые действия имеют отношение и к речи и к созданию образа говорящего, поскольку называют качества человека, предполагающие определенный тип речи. Правила речевого поведения в быту также регламентировались – интересно к ним приглядеться и попытаться систематизировать: можно не сомневаться в их похожести на современные советы в научно-популярных книгах о вежливости, правилах этикета и т.д.

Показанные правила обращения с речью явились фактически общей и частной риторикой Древней Руси (общей – когда мы говорим о правилах, относящихся ко всем видам речи, и частной – когда исследуем правила отдельных видов словесности: ораторской, ученой, церковной, бытовой прозы).

В зависимости от содержания, цели и условий высказывания выделяют следующие роды красноречия: академическое, социально-политическое, судебное, социально-бытовое, духовное. В каждом роде красноречия существует несколько видов. Так, среди академических речей можно назвать лекцию вузовскую, научный доклад, научный обзор, научное сообщение, научно-популярную лекцию. Судебные речи – это прокурорская (обвинительная) и адвокатская (защитительная). Можно отметить следующие виды социально-политических речей: доклад, парламентская, митинговая, военно-патриотическая, дипломатическая, агитаторская, политическое обозрение. Среди социально-бытовых речей выделяются юбилейная, приветственная застольная, надгробная, речь на приеме. К духовному красноречию относятся слово (проповедь) и официальная церковная речь.

То же многообразие видов и направлений ораторской речи отмечено исследователями и в казахской риторике. Одни исследователи классифицируют по форме, другие по содержанию. На основе предложенных А. Байтурсиновым, М. Ауэзовым, Б. Адамбаевым, Р. Сыздыковой классификаций, мы попытаемся предложить следующую классификацию: социально-политические высказывания (речи биев, ханов, султанов, произнесенных при решении государственных проблем; речи президентов, дипломатов, депутатов, политических деятелей и пр.); судебные высказывания (тяжбы за землю, скот, убийство, за честь человека и т.д.); социально-бытовые высказывания (традиционные и современные речи социального значения: благословение, критика, обсуждение семейных проблем; речи, произнесенные на тоях и т.д.); научные и научно-популярные высказывания (лекция, научный доклад, сообщение и пр.); культовые высказывания (речи, произносимые религиозными служителями); дидактические высказывания (выступления жырау, жырышы; наставления, поучения, назидания и т.д.).

В России академическое красноречие зародилось в XVIII веке. Президент Российской Академии наук, в состав которой входил Академический университет, Е.Р. Дашкова ввела чтение лекций и даже добилась у Екатерины II разрешения открыть общедоступные курсы «на российском языке» по основным отраслям наук для всех желающих. Расцвет академического красноречия в России приходится на XIX век и связан с пробуждением общественно-политической жизни страны.

Во все времена существовали различные представления о риторическом идеале. В самых общих чертах он предполагает гармонию взаимоотношений говорящего и слушающего, отношение к речи как к совместному творчеству, к средству самовоспитания и самовыражения личности, а не к ее подавлению, не манипулированию адресатом как пассивным объектом. В риториках, старинных и современных, встречаем имена ораторов, воплотивших этот идеал: Демосфен и Сократ, Платон и Цицерон, М.В. Ломоносов, В.О. Ключевский, А.Д. Сахаров, Д.С. Лихачев. Из отечественных: Толе би, Сырым, А. Байтурсынов, Абай и пр. Однако попытки четко определить характеристики современного риторического идеала не являются бесспорными. Очевидно лишь то, что в современном обществе сосуществуют, нередко вступая в борьбу, разные приоритетные модели речевого поведения, в частности, старый советский, софистический и сократический риторические идеалы.

Только последний, сократический, идеал может по праву считаться идеалом. Его название напоминает о древнегреческом философе Сократе, который прославился своими диалогами, живым речевым общением с собеседниками, спорами, в которых рождалась истина. При выделении риторических моделей учитываются, прежде всего, признаки диалогичности/монологичности. Сократический идеал диалогичен по существу, а не только по форме, в нем отсутствует любое проявление речевой агрессии и демагогии. Черняк (2002).

Казахский риторический идеал - это четкое осознание того, что от истинного оратора требуется хладнокровие и уравновешенность, вместе с тем – умение говорить страстно, на эмоциональном подъеме, убедительно. Истинному оратору характерны смелость и спокойствие, сдержанность в артистических манерах, рациональная жестикуляция. Оратор-шешен твердо отстаивает истину, справедливое разрешение дела. Оратором-шешеном строго соблюдается этика и этикет общения. Кажигалиева (http://www.rusnauka.com/17_SSN_2007/Philologia/14665.doc.htm). Насколько нелегок хлеб шешена можно судить по известному изречению Бухар-жырау (перевод Б.Адамбаева): Нетрудно вести караван - / На ночевках есть вода. / Нетрудно вести войско - / На поле есть враги. / Трудно начать речь перед людьми - / Есть тяжбы, неразрешимые для человека. (Адамбаев, 1997, с.116). Важнейшее значение в выступлениях казахского шешена придается выразительности, образности слова, изящности речи, символическим жестам. Так, характерным качеством публичных речей Сырыма Датова была образность выражения мысли. Во времена конфликта с Нуралы ханом последний с целью примирения прислал к Сырым посредников. Сырым спросил посланников Нуралы:

- Птица к озеру летит или озеро к птице?
- Конечно, птица к озеру, - отвечают послы.
- Гость к дому приходит или дом к гостю?
- Конечно, гость – к дому.

- В таком случае – народ – озеро, хан – птица, страна – дом, хан – путник. Если ему нужно, пусть он сам придет в эту страну, ответил Сырым и отправил послов обратно к хану (Адамбаев, 1997, с.119).

5. Выводы.

Таким образом, казахская риторическая традиция – один из ключевых архетипов казахской национальной культуры, что предопределено синкретизмом бытия казахов, демократизмом казахского национального языка; это массовость во владении искусством красноречия; истоки казахского риторического идеала в богатейшем национальном фольклоре. Вместе с тем казахская риторическая традиция до сих пор мало исследована, она ждет, когда смогут осуществить ее научное описание истории и теории.

Ознакомившись с историей развития казахского и русского ораторского искусства, проанализировав собранный материал и выделив их особенности, студенты совершенно по-иному начинают относиться к дару говорения, к искусству владения словом. Именно на примерах великих ораторов, их знаний и умений, у студентов появляется желание овладеть нормированной лексикой, выучить пословицы и поговорки казахского народа, да и представителей других культур, и оперировать ими при речевой коммуникации. Кроме того, этноритори-

ка нужна нам в силу социально-культурной необходимости – передать подрастающему поколению страны национальные культурно-исторические ценности, к каковым, безусловно, можно отнести национальную риторику, ее традиции и достижения.

Полиязычие стало реальностью, потребностью нашего времени. Язык является великой драгоценностью народа. Будущее народа, как процветание национальной культуры и образование истории, человечества связано с расширением его общественной деятельности.

Ораторские изречения и их установкой на живую, в форме диалога или монолога речь сыграли значительную роль в формировании казахского литературного языка и в формировании мировоззрения казахского народа. Произведения известных жырау (певцов-сказителей) – Бухара, Шортанбая, Мурата, Дулата, внесших большой вклад в формирование и развитие художественной литературы, философского сознания, в основном назидательные. В казахском кочевом средневековом обществе сфера духовной жизни в сопоставительных мерках была более развита по сравнению с другими видами и отраслями общественной жизни. Такой образ и соотношение уклада утвердились в специфических условиях своеобразной культуры оценки личности и жизнеобеспечения кочевников в процессе освоения огромных пространств Центральной Азии. Особенно высоко ценилась сила Слова и сила Справедливости (чести). Они были идеализированы.

Очень сильно влияние ораторской традиции на стихи основоположников казахской письменной литературы Абая Кунанбаева и Султанмахмута Торайгырова. Философские размышления Абая «Восьмистишия» и по содержанию, и по форме написаны по образцу ораторских изречений.

Тесные экономические, политические и культурные связи между казахским и русским народами усилили взаимодействие их языков. Этот процесс особенно ощутим в огромном мире литературы, в котором он приобретает специфические черты. Исследование взаимодействия и взаимообогащения языков в художественных текстах выявляет познавательную и эстетическую роль компонентов русского языка в произведениях национальной литературы и компонентов национального языка в произведениях русской литературы. Накопление знаний такого рода способствует постижению закономерностей роста нашей культуры. Унт (1990). Эту актуальную проблему должны решать совместными усилиями филологи всех национальностей и народностей Республики Казахстан.

И в настоящее время ораторские изречения продолжают оказывать своё влияние на письменную литературу, обнаруживаясь в стиливых приёмах поэтов и писателей, журналистов и общественных деятелей, выступающих с публичными речами. В прозе и драматургии тоже имеется немало текстов, восходящих к тому же источнику. Ещё ближе к образцам ораторских изречений многие стилизации, входящие в произведения исторической драматургии, где перед нами предстают люди прошлых эпох.

Традиции ораторского искусства казахов были продолжены выдающимися просветителями: Абаем, И. Алтынсариным и Ч. Валихановым, которые владели несколькими языками. Они широко пользовались бытовавшими в народе изречениями, применяя их как в первозданном, так и в трансформированном, согласно контексту, виде. Русское ораторское искусство казахов, зародившееся в замечательных научных и публицистических выступлениях Ч.Валиханова в Петербурге, было продолжено в творчестве А.Байтурсынова, М.Ауэзова, И.Рыскулова и др.

Огромное влияние на казахскую культуру оказало общение с русским народом. В настоящее время нелегко отличить пословицы и поговорки, вошедшие в язык в древности, от пословиц и поговорок, заимствованных в более позднее время. (Кыдырашев, 2001, с.51-54). Учитывая присущий каждому народу род хозяйственной деятельности и соответственно оценивая реалии, фигурирующие в малых фольклорных жанрах, можно, например, считать, что пословицы «Шынанды жаздан сайла, арбанды кыстан сайла» («Готовь сани летом, телегу зимой»); «Сиырдын сүті желінде емес, тілінде» («Молоко у коровы не в вымени, а на языке») были когда-то заимствованы у русских.

Блестящие речи казахских и русских политических деятелей и деятелей культуры прошлого и настоящего, многочисленные выдающиеся работы по теории красноречия – богатство, которое необходимо изучать и активно овладевать им. Ценности прошлого должны стать активными участниками жизни настоящего; в произведениях гуманистических, человеческих в высшем смысле этого слова, культура не знает старения, мы открываем новое в старом. Лучшие произведения ораторского искусства продолжают участвовать в жизни человека, их продолжают читать, они воздействуют на нас.

Всесторонний анализ речей ярких ораторов показывает глубину и оригинальность их идей, многообразие жанров и тематики, которая отражает круг их интересов, логику развития их мысли, языковые и композиционные особенности их выступлений. Ораторское искусство поднимает в человеке духовность, благородное движение разума, ставит на первый план общечеловеческие заботы, интересы, идеи. Благородные цели познания, проповедь гуманизма и милосердия, «открытие» правды возвышают ораторскую речь, влияют на духовный мир слушателей, действуют на умы и сердца людей.

Вместе с тем для всех, занимающихся словесностью, необходима наука слова, главными предметами которой являются мысли, слова и соглашение одних с другими: правильному действию мыслей учит логика; правильному употреблению слов – грамматика; правильному соглашению мыслей со словами, показывающему известную степень искусства в употреблении речи, учит риторика. Логика и грамматика называются «предварительными науками» в отношении к риторике.

Таким образом, история казахской и русской риторики непосредственно связана с общественно-политической жизнью стран. Речевая активность людей значительно возросла в наши дни. Но для повышения мастерства, конечно, необходимо изучать теорию ораторского искусства, глубоко анализировать речи выдающихся ораторов, переносить теоретические знания в собственную практику. На сегодняшний день, когда происходит риторический «бум», благополучие будущей жизни не может не зависеть от языка. А практическим языком и занимается риторика. Наше будущее зависит от нашего знания и соучастия в прошлом, а подлинная культура означает освоение достижений, осуществленных мыслью, словом и делом наших предшественников.

Список литературы

- Аннушкин В.И. Первая русская «риторика». – М.: Знание, 1989. – 64 с.
- Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 с.
- Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения / Под ред. А.Х. Маргулана. – Алма-Ата: Мектеп, 1958. – 644 с.
- Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи. Современная риторика. – М.: Знание, 1998. – 542 с.
- Кажигалиева Г.А. http://www.rusnauka.com/17_SSN_2007/Philologia/14665.doc.htm
- Кыдырашев А. Шешендіктануды оқытудың әдістемелік жүйесін әзірлеу // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2001, №6-7. – С. 51-54, 48-52.
- Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племён, казахские наречия. Ч. 3. - СПб., 1879. – 210 с.
- Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М.: Высшая школа, 1990. – 192 с.
- Шелабаева Г.К. Эстетическое и художественное как реалии национального самосознания // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – №2. – 1996. – С.72-82.

УДК 378:371.13:371.333

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ ПОСЛЕДИПЛОМНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Крутова Н.И.,

старший преподаватель,
Ровенский областной институт
последипломного педагогического
образования, г. Ровно, Украина

Войтович И.С.,

доктор педагогических наук, профессор,
Ровенский государственный
гуманитарный университет,
г. Ровно, Украина

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы развития информационно-коммуникационной компетентности учителей математики в системе последипломного педагогического образования. Предлагаются возможные направления совершенствования профессиональной деятельности учителей математики, и повышения их квалификации с использованием средств информационно-коммуникационных технологий.

Abstract

The article discusses the problems of development of the information and communication competence of teachers of mathematics in the system of postgraduate pedagogical education. Possible directions to perfect professional activities of teachers of mathematics and to improve their professional skills using resources of information and communication technologies are being suggested.

Ключевые слова: информационно-коммуникационная компетентность, информационно-коммуникационные технологии, информационная образовательная среда, последипломное образование.

Keywords: information and communication competence, information and communication technologies, information educational environment, postgraduate education.

1. Введение.

Одной из важных функций государственной политики является реализация информационного обеспечения в области научной, научно-технической и инновационной деятельности. Основная цель формирования и эффективного использования государственных ресурсов научно-технической информации – это их интеграция в мировое информационное пространство, создание рынка информационной продукции и услуг.

Система образования в современных условиях информационного общества с учетом изменений во всех сферах общественной жизни, проблем и вызовов современности требует критического осмысления достигнутого и сосредоточения усилий и ресурсов на решении проблемы развития информационно-коммуникационной компетентности (ИКК) учителей с целью предоставления возможности обеспечить новое качество образования. Поэтому образование взрослых и деятельность заведений последипломного педагогического образования и ее структурных подразделений, на базе которых осуществляются переподготовка и повышение квалификации педагогов, требуют качественного улучшения.

2. Материалы и методы.

Исследование проблем развития информационно-коммуникационной компетентности учителей математики в последипломном образовании позволило нам выявить те основные задачи, которые необходимо решить в последипломном образовании.

Вовлечение учителей в процесс информатизации школы идет не такими быстрыми темпами, как растет уровень требований к информационно-коммуникационной компетентности и квалификации педагогов. В такой ситуации необходимо найти ответы на ряд вопросов:

- почему так сложно и медленно идет процесс внедрения современных информационных технологий в учебно-воспитательный процесс;
- чем вызвано желание или нежелание учителей использовать информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) в своей профессиональной деятельности;
- какие мотивы и потребности движут учителями математиками;
- какие проблемы необходимо решить для повышения эффективности подготовки педагогических кадров в области использования информационно-коммуникационных технологий (Капбасова А. К., 2010, с.118).

Для решения поставленной задачи были использованы такие методы:

а) теоретический – анализ действующих стандартов последипломного педагогического образования (ППО), ориентированных на модернизацию системы переподготовки и повышения квалификации педагогических работников; учебных программ, учебных пособий, монографий, диссертационных исследований, статей и материалов научно-методических конференций по вопросам развития информационно-коммуникационной компетентности учителей математики;

б) эмпирический – анализ результатов повышения квалификации учителей математики в области использования ИКТ в соответствии с проблемой исследования; педагогические наблюдения, беседы с преподавателями и учителями, анкетирование, тестирование; анализ опыта работы по основным положениям исследования;

в) констатирующий и проблемно-поисковый этапы педагогического эксперимента с последующей статистической обработкой результатов исследования с целью реализации современных технологий профессионального совершенствования и повышения квалификации учителей математики в системе последипломного образования в соответствии с требованиями инновационного развития общества.

3. Результаты и обсуждение.

Анализ современного состояния проблем развития информационно-коммуникационной компетентности учителей математики позволяет выявить объективно существующие противоречия в системе непрерывного образования учителей. В учебно-методической деятельности – между потребностью в непрерывном развитии ИКК учителей и отсутствием на уровне учебных заведений эффективной модели непрерывного образования учителя; в научно-методической деятельности – между применением традиционных методов формирования информационно-коммуникационной компетентности и необходимостью создания условий для ее развития; в инновационной деятельности – между динамичным развитием информационной образовательной среды учебных заведений и неготовностью учителей к организации в ней инновационных видов педагогической деятельности.

Изменение стратегии работы институтов последипломного педагогического образования ставит их перед необходимостью работать не столько на функционирование образовательного процесса, сколько на развитие профессиональных компетентностей учителей (Лисина Л. А., 2006), которые являются основным показателем высокого профессионализма специалиста.

Ученые считают, что к предпосылкам развития информационной и коммуникационной компетентности педагога в системе непрерывного образования можно отнести (Максимова В. Н., 2010, с.84):

- разработанность механизмов непрерывного образования, ориентированных на постоянное удовлетворение запросов педагогов и создание условий для проектирования и реализации образовательных программ с учетом содержания, формы и оптимальных сроков обучения;

- создание открытого информационного пространства, в котором педагог может выбирать собственный путь развития, определять содержание, формы и варианты становления собственного профессионализма;

- концепцию личностно ориентированного подхода, учитывая образовательные запросы и потребности самого педагога, его уровень профессионализма;

- учет мотивации профессионального развития педагога, степень заинтересованности в собственном развитии, коррекции собственных знаний и умений.

Несмотря на определенные позитивные сдвиги и тенденции в реализации различных программ и проектов в сфере внедрения информационно-коммуникационных технологий, реальное развитие ИКК учителей в системе последипломного педагогического образования еще сталкивается с некоторыми проблемами:

- психологическая и профессиональная неподготовленность с точки зрения знаний в области ИКТ и приспособлении к быстрым изменениям в информационном обществе;

- повышение требований к гибкости и мобильности использования ИКТ в учебно-воспитательном процессе;

- трудности в поддержке повышения качества образовательных услуг при быстрых изменениях содержания и технологий обучения;

- сложности в организации и осуществлении образовательной деятельности в условиях конкуренции как внутри страны, так и между образовательными системами разных стран.

Часть проблем возникает из-за «недостаточного финансирования государственных программ и проектов, направленных на развитие ИКТ в образовательной сфере, недостаточно эффективного управления этими программами и контроля над внедрением полученных результатов; недостаточного уровня исполнительской дисциплины на государственном уровне по выполнению принятых решений – законов, указов, постановлений» (Бадарч, 2013, с.133). Другой аспект проблемы с учетом синергетического подхода продиктован необходимостью взаимного дополнения собственной информационной среды учителя с информационным образовательным пространством учебных заведений в единое образовательное пространство, в рамках которого и будет обеспечиваться функционирование и развитие образования. Мы считаем, что формирование информационно-образовательной среды учреждения на основе применения ИКТ является ключевой составляющей в создании оптимальных условий для развития и саморазвития учителя, совершенствования его учебно-методической деятельности, педагогического творчества и информационно-коммуникационной компетентности.

Этой проблеме мы уделяем большое значение, так как мастерство учителя формируется через систематическое повышение квалификации в различных структурных подразделениях (курсы, методические объединения, творческие группы, мастер-классы), как поддерживающее обучение на постоянной основе и осуществление перехода от обучения к самообразованию учителей, а их желание к использованию ИКТ было осознанным и стабильным. Сама же система ППО «должна ориентироваться на развитие интеллектуальных и творческих способностей учителя, формирование навыков использования ИКТ в педагогической деятельности, способствовать освоению инновационных педагогических технологий» (Капбасова А. К., 2010, с.119).

Относительно проблем развития ИКК учителей математики, мы определяем следующие:

- повышение квалификации учителей через современные технологии обучения, организационные формы обучения и образовательные услуги;

- обновление содержания образования через разработку интегрированных планов, программ, спецкурсов, учебных материалов для профессиональной подготовки учителей математики с использованием информационно-коммуникационных технологий;
- способность к функциональному обучению через умение нахождения информации с использованием сети интернет; применение разнообразных электронных средств, компьютерных программ, которые требуют отбора необходимой информации и их целенаправленного использования и подачи;
- разработку критериев и уровней ИКК для учителей математики;
- интенсивное использование средств коммуникации и информации в системе ППО в курсовой и межкурсовой период с целью целенаправленного обучения учителей взаимодействию с другими людьми и в связи с появлением возможностей для информационной деятельности в автономном режиме;
- интеграцию высшей школы, включая последипломное образование, в мировую и европейскую системы образования и академическое сообщество, развертывание эффективных интеллектуальных коммуникаций, участие в международных мониторинговых исследованиях (PISA, TIMSS).

Считаем, что основанием для решения указанных задач является создание вертикальных стандартов профессиональной подготовки, которые будут инструментом для оценки уровня ИКК современного учителя математики.

Мы рассматриваем две проблемы, через решение которых может быть охарактеризована ИКК учителя математики.

Внутренняя – эффективность информационно-коммуникационной деятельности непосредственно самого учителя математики и его умение целесообразно использовать ИКТ при обучении математики.

Внешняя – через рынок программного обеспечения и конструктивность ИКТ, на основе которых и осуществляется информационно-коммуникационная деятельность учителя.

Относительно внутренней проблемы следует отметить, что в научно-методической литературе, посвященной технологическим аспектам обучения математике, информационно-коммуникационная грамотность (информационная и функциональная) рассматривается как начальный уровень, а предметная компетентность в области ИКТ как более высокий уровень профессиональной подготовки учителя (Епишева О. Б., 2003). Мы придерживаемся этой позиции, и рассматриваем ИКК учителя математики с точки зрения более высокого уровня, поскольку это связано с рядом дополнительных требований к уровню профессиональной компетентности учителя математики:

- умение рационального отбора средств информационных технологий для решения учебно-методических и дидактических задач при обучении математике;
- знание методики обучения математики с помощью средств ИКТ;
- знание основ информационного взаимодействия двух и более субъектов инновационной деятельности в соответствии с установленными правилами;
- владение специальными навыками доступных информационных инструментов (например, умение строить математические модели реальных объектов, осуществлять символическое обозначение математических элементов и тому подобное) и источников информации;
- понимание социально-информационной сущности решаемых профессиональных задач.

Повышение квалификации учителей математики на предметно-ориентированном уровне имеет целью формирование специальных компетенций учителя в области ИКТ, и в значительной степени носит личностно ориентированный характер. Поэтому каждый учитель должен иметь возможность определить для себя собственный курс повышения квалификации, степень детализации изучения той или иной темы. Этим целям способствуют такие формы обучения, как очное, дистанционное, смешанное, онлайн обучение, самообразовательная деятельность.

В отношении организации обучения актуальной проблемой повышения квалификации учителей математики является изменение содержания обучения от обособленных учебных дисциплин до интегрированных курсов и модулей, направленных на развитие определенных групп компетенций. В связи с этим, мы отмечаем, что необходима переориентация содержания образования на основе компетентного подхода на цели устойчивого развития, активизация научных поисков в теории и практики в системе последиplomной подготовки учителей.

Профессиональная деятельность учителя претерпевает значительные изменения, поэтому необходима более специализированная подготовка учителей на основе специально разработанных учебно-методических материалов и пособий, лекций, спецкурсов для учителей математики, в которых отражены профессиональные потребности аудитории, а также учебных планов для различных форм обучения слушателей. Кроме того, нужны актуальные организационно-методические материалы, адресованные тем, кто планирует и ведет работу по повышению квалификации учителей математики. Данные материалы могут входить в содержание определенных учебных программ, а впрочем, могут быть и независимыми единицами отдельной лекции, практического занятия, тренинга и тому подобное.

Составляющей частью содержания этих материалов и программ должны стать современные информационно-коммуникационные технологии и средства обучения для поддержки математического образования и осуществления продуктивной профессиональной деятельности: офисные программы, педагогические программные средства, компьютерные обучающие программы, электронные образовательные ресурсы, пакеты математических программ, онлайн сервисы, депозитарии образовательных ресурсов, средства коммуникации и тому подобное.

Необходимо отметить, что учителю математики важно не только получить полезную информацию о внедрении той или иной информационно-коммуникационной технологии, той или иной компьютерной программы, но и приобрести практический опыт в разработке дидактических и методических материалов в области профессиональных интересов. Однако, если изучение офисных программ, отдельных электронных образовательных ресурсов и педагогических программных средств является более доступным для дистанционного обучения и самостоятельного изучения, то значительная часть компьютерных программ, онлайн сервисов для поддержки изучения математики требуют методического сопровождения и дополнительной помощи специалистов в этой области. К сожалению, даже молодые учителя, недавно окончившие педагогический вуз, слабо владеют информационными технологиями в предметной области, не говоря об учителях математики, которые закончили вуз более 10 лет, тем более, если речь идет о методике их использования.

Объективной внешней проблемой повышения квалификации учителей математики в овладении ИКТ является то, что современный украинский рынок программного обеспечения учебного профиля еще недостаточно обеспечен необходимой продукцией. Электронные образовательные ресурсы и средства обучения (интерактивные доски, компьютерные программы, онлайн сервисы), которые разработаны в других странах, имеют программное обеспечение на языке страны-производителя, а это не только усложняет восприятие через языковой барьер, но и не соответствует учебным программам по математике, утвержденным Министерством образования и науки Украины. Следовательно, проблема применения педагогических программных средств и компьютерных программ в учебном процессе украинских общеобразовательных заведений должна решаться с помощью отечественных разработок.

Так, в последние годы целым рядом организаций Украины были разработаны программные педагогические средства для поддержки учебного процесса в изучении математики. Одним из первых программных педагогических средств, созданных в Украине, был программный комплекс для поддержки обучения математики Gran, разработанный еще в 1989 году М. И. Жалдаком и его аспирантами (Жалдак М.И., 2005), пакет динамической геомет-

рии DGc украинским интерфейсом, которые соответствуют мировому уровню и являются наиболее популярными и удобными программами.

Среди других программных средств учебного назначения – продукция образовательных учреждений Украины: МОН и НАН Украины, Харьковского ГПУ им. Г.С. Сковороды, Национального технического университета КПИ, Херсонского государственного университета и др. (доля на рынке – 11%), а также коммерческих издательств (доля на рынке – 89%) (Самчинская Я. Б., 2013). Издательства и интернет-магазины предлагают принципиально новые образовательные продукты для всех типов общеобразовательных учреждений: мультимедийные учебники, виртуальные библиотеки и лаборатории, электронные практикумы и наглядность, электронные учебные, методические и тестовые пособия, современные программные комплексы, которые разработаны высококвалифицированными специалистами и имеют гриф Министерства образования и науки Украины. Следует ожидать, что в ближайшем будущем электронные мультимедийные учебные курсы для учителей математики, как часть комплекса учебной информационной образовательной среды, станут еще более доступной и незаменимой поддержкой в организации учебного процесса и заменят печатные учебно-методические пособия.

Следует отметить, что развитию ИКК учителей математики существенно способствует умение проектировать и создавать авторские электронные образовательные ресурсы, учитывая педагогические, психологические и методические требования для создания качественных электронных образовательных продуктов; умение применять современные педагогические технологии, методы и организационные формы обучения для улучшения результатов учебно-воспитательной работы. Очевидным является то, что использование ИКТ в образовании – это увеличение эффективности учебного процесса за счет обновления приемов учебной деятельности, изменение формы получения знаний, улучшение наглядности учебного материала и возможности динамического его обновления, расширение области применения компьютерной поддержки в изучении математики и решении профессиональных задач.

Реализацию поставленных задач в системе последипломного образования с целью развития ИКК мы осуществляем следующим образом:

- проводим сбалансированный курс в области информационно-коммуникационной компетентности учителей математики. С одной стороны внедряем современные педагогические технологии, повышающие компьютерную грамотность учителей математики, с другой – развиваем информационно-коммуникационную компетентность этих учителей в системе последипломного образования с учетом требований к профессиональным стандартам всех уровней образования;

- внедряем в систему последипломного образования совокупность средств повышения квалификации учителей через разработанные новые интегрированные планы и программы, модуль ИКТ, спецкурсы за выбором, дистанционное обучение, обучение за программой Intel «Обучение для будущего» и образовательный аутсорсинг в рамках участия в национальных и международных проектах, системы учебно-методических мероприятий, коммуникационных технологий и сетевого взаимодействия;

- разработаны учебно-методические материалы, учебники, спецкурсы для учителей математики, такие, как «Развитие информационно-коммуникационной компетентности учителя математики в условиях информационной образовательной среды» (учебник и спецкурс), «Использование специализированных программных средств GRAN 1, GRAN – 2D, GRAN – 3D, Matcad, Maple в процессе обучения дисциплин естествознания в старших классах» (методические материалы и спецкурс), «Использование программы Microsoft Excel в процессе обучения математике учащихся общеобразовательных учебных заведений» (спецкурс и лекция);

- проводим интерактивные лекции с целью постоянного усовершенствования учителями знаний, умений и навыков в области ИКТ. Например, «Интерактивные методики обучения средствами информационно-коммуникационных технологий», «Использование интерак-

тивных технологий обучения в процессе изучения математики», «Роль исследовательских проектов в обучении математике», «Использование интернет-ресурсов в процессе обучения математике», «Изучение математики онлайн. Wolfram Alpha для поддержки математического образования», «Компьютерная поддержка решения геометрических задач методом экспериментов и математических исследований» и др.;

- внедряем в систему ППО электронное обучение на основе образовательного программного обеспечения, информационной образовательной среды, которые ориентированы на создание соответствующей системы обучения кадров и их методической поддержки, что дает возможность проведения образовательного процесса на непрерывной основе;

- развиваем интерактивное смешанное обучение на основе дистанционных образовательных технологий, электронного обучения, а также в рамках аудиторных занятий, активных форм самообразования, обучения онлайн. Обучение происходит в соответствии с разработанными программами и с обеспечением дидактическими материалами, что позволяет учителям математики достичь качественно новых показателей эффективности обучения. Ключевым компонентом такого обучения является сетевое взаимодействие всех участников образовательного процесса, которое реализуется на базе дистанционной платформы Moodle;

- оказываем содействие в создании и поддержки информационной образовательной среды учителя математики, учитывая результаты региональных, национальных и международных образовательных программ и проектов, связанных с использованием современных информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе;

- популяризуем и внедряем качественные образовательные продукты для учителей математики с привлечением ученых, методистов, учителей-практиков в процессе практического взаимодействия и распространения лучших результатов;

- в процессе исследования разработаны критерии и уровни ИКК для учителей математики в системе ППО;

4. Выводы.

На основании анализа литературных источников и собственного опыта, нами предлагаются **возможные направления** организации профессиональной деятельности учителей математики с использованием средств ИКТ и повышения их квалификации, которые будут способствовать развитию информационно-коммуникационной компетентности:

- организация учебно-воспитательного процесса на основе программ для общеобразовательных учебных заведений и информатизации образования;

- умение разрабатывать электронные образовательные ресурсы, дидактические и методические материалы, педагогические программные средства для обучения математике и достигать конкретных поставленных целей;

- формирование и развитие собственных способностей относительно изложения математического материала, используя средства ИКТ, точно и структурно на том уровне сложности, который доступен и понятен определенной категории;

- внедрение инновационных педагогических технологий обучения математике, развитие методической системы обучения на базе информационно-коммуникационных технологий и средств;

- проектирование и создание информационной образовательной среды, реализация ее потенциала, включая различные источники информации, современные технологии обучения, технические средства и информационно-коммуникационные сети для решения образовательных, воспитательных и развивающих задач;

- повышение квалификации в области компьютерной (информационной и технологической) грамотности и информационно-методического обеспечения учебно-воспитательного процесса, а также коммуникационного взаимодействия между субъектами образовательного процесса;

- проектирование и осуществление собственного профессионального развития; оценивание результатов своей деятельности и ее корректировка.

Список литературы

- Капбасова А.К. К вопросу исследования готовности учителей математики к использованию новых информационных технологий / А. К. Капбасова // Вестник КарГУ. – № 3. – 2010. – С. 115-120.
- Епишева О.Б. Технология обучения математике на основе деятельностного подхода / О.Б. Епишева. – М.: Просвещение, 2003. – 223 с.
- Максимова В.Н. Проблемы становления профессиональной зрелости педагога в условиях непрерывного образования: сб. науч. тр. Вып. 2: Акмеология профессиональной деятельности педагога / под науч. ред. В.Н. Максимовой. – СПб.: ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2010. – 284 с.
- Жалдак М.И. Двадцать лет становления и развития методической системы обучения информатике в школе и педагогическом университете / М.И. Жалдак, Н.В. Морзе, Ю.С. Рамский // Компьютер в школе и семье. – №5. – 2005. – С.12-19.
- Лисина Л. А. Формирование профессиональной компетентности учителя : учеб.-метод. пособ. / Л.А. Лисина, АА. Барліт. – Запорожье: Лана-Друк, 2006. – 212 с.
- Самчинская Я.Б. Продвижение и распространение педагогического программного обеспечения на рынке Украины / Я.Б. Самчинская, М.А. Винник // Информационные технологии в образовании. – 2013. – № 15. – С. 210-219.
- БадарчДендев. Информационные и коммуникационные технологии в образовании : монография / Под редакцией: Бадарча Дендева – М.: ИИТО ЮНЕСКО, 2013. – 320 с. Электронный ресурс: <http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214561.pdf> с.133

УДК 377.6

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ - СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА ЭКОНОМИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

*Михасюк Е.В.,
преподаватель экономических дисциплин
высшей квалификационной категории
Ровенского колледжа экономики и
бизнеса, Ровно, Украина*

Аннотация

В статье исследованы основные положения подготовки специалистов экономического профиля в вузах I-II уровней аккредитации. Рассмотрены инновационные педагогические идеи преподавания дисциплин профессионального цикла. Исследованы особенности формирования профессиональных компетенций студентов экономических специальностей колледжей. Показано сотрудничество университета и колледжа с целью подготовки выпускника колледжа к обучению в университете в рамках проекта «Преемственность образования. Перспективы развития».

Abstract

The article studies the main provisions of training specialists in Economics in high schools of I-II levels of accreditation. The innovative pedagogical ideas of teaching professional science disciplines cycle are considered. The features of the basic professional competencies formation of economics specialties students of colleges are analysed. It is shown the cooperation of university and college in order to prepare a college graduate to study at university in the framework «Continuity of Education. Prospects for Development».

Ключевые слова: компетентность, педагогические инновации, информационно-коммуникационные технологии, экономические специальности, пре-

емственность образования, инновационный проект, сотрудничество колледжа и университета.

Keywords: *competence, pedagogical innovation, information and communication technologies, Economics specialties, continuity of education, innovative project, the cooperation of college and university.*

1. Введение.

Высокая динамичность современного делового мира, рост потребностей экономики, непрерывные и существенные изменения в технологиях на рынке труда и сбыта, формирование единого информационного пространства, рост потребностей в специалистах экономического профиля влияют на характер требований, предъявляемых к качеству экономического образования. Особую актуальность в рыночных условиях приобретает проблема подготовки профессиональных кадров для экономических отраслей, так как происходящие сегодня существенные преобразования во всех структурах общества и общая демократизация жизни, предполагают сокращение сроков адаптации выпускников к трудовой деятельности, повышение их мобильности и конкурентоспособности. С одной стороны, задача подготовки экономических кадров становится главной целью образовательной логики специального вуза, что требует усовершенствованных механизмов управления процессом профессионального становления студентов. С другой стороны, создание таких механизмов тормозится недостаточной разработкой научного вопроса об условиях формирования профессиональной компетенции. Переход от индустриального общества к постиндустриальному, а затем к информационному определяет качественно новый этап экономического образования, предполагающий использование в учебном процессе современных инновационных информационных технологий.

Интеграция Украины в европейское пространство, информатизация образования нуждаются в новых моделях подготовки компетентных специалистов, способных работать в условиях обновленной экономики и механизмов и путей их реализации. Одной из приоритетных тенденций усовершенствования профессионального образования становится ориентация на обеспечение высокого уровня профессиональной подготовки будущих специалистов экономических специальностей.

Это требует от системы образования постоянного совершенствования, внедрения новейших педагогических технологий, эффективного использования информационно-коммуникативных средств обучения, обеспечения равного доступа к образовательным ресурсам всех желающих. Можно констатировать существование как широкого, так и более узкого толкования понятия «компетентность»[1].

Профессиональная компетентность – это характеристика, которая отображает деловые и личностные качества специалиста, уровень знаний, умений, опыта, достаточных для того, чтобы достичь цели в определенном виде профессиональной деятельности, а также моральную позицию специалиста.

В широком смысле компетентность в основном понимается как степень социальной и психологической зрелости человека, которая предусматривает определенный уровень психического развития личности, психологическую готовность к определенному виду деятельности, что позволяет индивиду успешно функционировать в обществе и интегрироваться в него.

В узком смысле компетентность рассматривается в качестве деятельной характеристики, как мера интегрированности человека в деятельность. А это предусматривает определенную мировоззренческую направленность личности, ценностное отношение к деятельности и ее предметам. Следовательно, компетентность является готовностью и способностью человека действовать в любой сфере. Компетентный в отдельной отрасли человек владеет определенными знаниями и способностями, которые позволяют ему обосновано судить об этой отрасли и эффективно действовать в ней. Важным при этом есть не противопоставлять

компетентность знаниям или умениям, поскольку первое понятие шире, чем понятие «знание» или «умение». Оно предусматривает владение человеком соответствующей компетенцией, которая включает личностное отношение к предмету деятельности [2].

Проблему создания и внедрения в высших учебных заведениях методических систем обучения для экономических специальностей исследовали – Г.И. Билянин, Н.В. Ванжа [3], Г.Я. Дутка, В.М. Монахов, Л.И. Ничуговская, Г.С. Пастушок, О.Г. Фомкина и другие. Однако анализ их научных работ показал, что проблемы, которые возникают в колледжах в процессе обучения будущих специалистов экономического направления, являются недостаточно исследованными. Также было установлено, что в Украине недостаточно работ, которые бы раскрывали особенности и перспективы использования в колледжах компьютерно-ориентированных методических систем обучения, и недостаточное количество таких разработок дисциплин общеэкономического цикла и цикла профессиональной подготовки [4].

Целью статьи является исследование взаимосвязи между учебно-воспитательным процессом в колледже и университете, и обоснование необходимости унификации использования информационно-коммуникационных технологий обучения и инновационных педагогических подходов в учебных заведениях.

С этой целью нами предпринята попытка выяснить влияние информационно-коммуникационных технологий обучения на формирование основных компетентностей будущих специалистов экономической сферы и влияние непрерывности образования на последующую подготовку выпускников колледжа к учебе в ВУЗах III-IV уровней аккредитации.

2. Обсуждение.

Современный этап развития экономики и вычислительной техники вызвал потребность на рынке труда в аналитиках-профессионалах, которые должны владеть не только методами и приемами экономического анализа вместе с использованием компьютерных средств и экономико-математических методов, но и экономическим мышлением, – хорошо знать экономическую сущность проблемы и уметь вносить необходимые изменения и дополнения для усовершенствования аналитико-расчетного процесса обработки потока данных. Подготовку таких специалистов нужно осуществлять уже на первом уровне экономического образования и за сжатый срок учебы в колледжах подготовить квалифицированных специалистов, которые смогут эффективно работать и учиться дальше.

С этой целью предлагается внедрение инновационных технологий в учебно-воспитательный процесс. Главными направлениями внедрения инноваций являются:

- концепция комплексного подхода к решению проблемных вопросов учетно-экономических дисциплин путем использования передовых педагогических идей;
- использование математического моделирования производственных процессов, которое дает возможность значительно улучшить эффективность и качество учебно-воспитательного процесса;
- создание учебно-информационной среды через сочетание изучения нескольких предметов в курсе изучения финансового учета;
- использование информационно-коммуникационных средств в процессе учебы;
- внедрение инновационных проектов с целью сочетания знаний, умений и навыков профессионального направления, для подготовки специалиста экономического профиля.

Учеба с использованием инноваций значительно превосходит классическое образование, потому что позволяет объединить в единственное целое такие процессы: учеба, учебно-производственную практику, планирование карьерного роста, непрерывное образование. Непрерывность образования и комплексный подход к процессу формирования компетентного специалиста для современного общества – это две наиболее важные составляющие, которые лежат в основе инноваций и значительно улучшают ход и результаты учебно-воспитательного процесса [5].

Одним из путей обновления содержания образования является создание эффективных механизмов, а именно тренингов относительно внедрения в процесс обучения компетентного

подхода. Тренинги направляются на развитие мышления современного экономиста, для которого важно переплетение интуиции – ради идеи и предвидения результата, экономики – как метода его аналитического обоснования, современных компьютерных технологий – как инструмента для вычисления и выбора наилучших решений из множества вариантов.

Таким образом, основным заданием образования на современном этапе является не столько передача объема накопленных знаний, сколько формирование умений к самообучению и адаптации к динамическим условиям жизнедеятельности. Поэтому растет спрос на специалистов, которые совмещают в себе высокую профессиональную компетентность с творческими, управленческими, предпринимательскими способностями и навыками социального общения.

Важную роль в профессиональной подготовке будущих экономистов играют точные науки, как в плане формирования определенного уровня экономической культуры, так и в плане формирования научного мировоззрения, понимания сущности прикладной и практической направленности профессиональных наук, овладения методами математического моделирования, которые дают позитивные результаты в производственно-коммерческой и административной сфере деятельности.

Настоящее диктует потребность отечественной экономики в высококвалифицированных специалистах с соответствующим уровнем компетенции. Поэтому инновации должны обеспечивать подготовку конкурентоспособных выпускников высшей школы, ускорения научно-технического прогресса и использования инновационных идей в производственных сферах.

Полноценное образование, независимо от профиля специалиста должно формировать целостное представление о научной картине образования, закладывать необходимый для профессиональной деятельности фундамент, содействовать творческому развитию личности и правильному выбору ею собственной траектории непрерывного обучения. Эти требования могут быть соблюдены лишь при условии фундаментальности высшего образования. Современная система подготовки специалиста высокого уровня состоит из нескольких степеней усвоения профессиональных знаний.

Первая степень – степень общих знаний. На нем базируются фундаментальные науки. Вторая степень – обще-интегрированные знания, изучения наук, которые объединяют научные направления и являются базовыми для каждого профессионального направления. Третья степень – частичные профессиональные знания. Этот уровень предусматривает изучение проблемы, задач и методов, навыков, для решения профессиональных задач.

За последние десятилетия пропорция между временами изучения и уровнем усвоения знаний, на каждом этапе профессиональной подготовки будущих специалистов, уменьшилась. В то же время, низкий уровень естественных знаний у учеников общеобразовательных школ усложнил изучение и усвоение ими фундаментальных и профессиональных знаний в высшей школе.

Выходя из вышесказанного, процесс развития экономической культуры нуждается в педагогической интеграции средней и высшей педагогической школы с целью экономического воспитания подрастающего поколения и его целеустремленного привлечения к экономической жизни общества, которая бы органично соединила в себе образование, практическую и психологическую подготовку.

При этом особое внимание следует уделить практической подготовке студентов. Они должны быть всесторонне подготовлены и использовать как знания цикла фундаментальной подготовки (математики, информатики), так и профессиональные (предметы экономического направления) и рассматривать практическую подготовку как важный элемент, который связывает предыдущие теоретические приобретения с возможностью проведения последующей учебы или экономической деятельности.

Однако сегодня возникает проблема обеспечения студентов современными инновационными базами практики. И это проблема не отдельного учебного заведения, города или

региона. В последнее время она приобрела общегосударственный масштаб. Достаточно часто практика студентов на отдельных предприятиях сводится к обычной формальности, поскольку они не имеют доступа ко многим финансовым документам, а отработка программных заданий сводится к выполнению элементарных действий и созерцанию, которое не дает им возможности приобрести основные профессиональные навыки. Для решения этой проблемы в 2011 году специалистами Ровенского колледжа экономики и бизнеса (РКЭБ) был внедрен инновационный проект реализации компетентного подхода для выполнения основных заданий преддипломной практики. При этом сохранялись основные требования «Положения о практической подготовке студентов высших учебных заведений». Согласно этому проекту отдельной группе студентов были предоставлены все необходимые документы по программе практики. В нем принимали участие такие учебные заведения г. Ровно: Ровенская гимназия; УПК «Гармония»; СШ № 17. В этих учебных заведениях под руководством преподавателей были отработаны необходимые профессиональные навыки специалиста конкретной экономической отрасли.

Завершающий этап практики предусматривал выполнение студентами творческого отчета в форме итогового практического занятия. Студенты на примере не абстрактных данных, а полностью реальной информации, имели возможность выполнять разноплановые экономические задания, решать ситуативные задачи, делать выводы. Поэтому выпускники имели возможность продемонстрировать знания из дисциплин, которые органично связывались между собой: математики и информатики, высшей математики и информационных систем, бюджетной системы и финансового учета, экономики и экономического анализа, и так далее. Занятие было спроектировано в форме соревнования между двумя командами: бухгалтеров и финансистов.

Идею проведения таких занятий поддержали ВУЗы III-IV уровней аккредитации: Национальный университет водного хозяйства и природопользования (НУВХП) и Международный экономико-гуманитарный университет имени академика Степана Демьянчука (МЭГУ). В этих университетах разработанные нами положения об интегрированной практике были рассмотрены и одобрены на Ученых советах экономических факультетов, что позволило им приобщиться к общему проекту под названием «Преемственность образования. Перспективы развития». Занятия в этих ВУЗах организовывались в форме соревнования между студентами специальностей «Финансы и кредит» и «Бухгалтерский учет» и охватывали все основные дисциплины экономического направления и отдельные общеобразовательные дисциплины: математику, экономический анализ, экономику, и тому подобное.

В процессе проведения итогового занятия студенты были сориентированы на специфические аспекты их подготовки по специальности. При этом, несмотря на однотипность вводной информации и заданий, студенты специальности «Финансы и кредит» больше уделяли внимание рассмотрению проблемы с точки зрения работников финансового отдела (как финансового специалиста), в то время, как будущие бухгалтера тщательным образом подсчитывали и обобщали учетные данные (как работники бухгалтерии, в качестве главного бухгалтера).

По окончании такой практики на базе Ровенского колледжа экономики и бизнеса в рамках проекта «Преемственность образования. Перспективы развития» состоялось общее показательное занятие студентов НУВХП и РКЭБ на тему «Бухгалтерский финансовый учет и отчетность в условиях рынка. Организация и методология ведения отчетности во внешнеэкономической деятельности, ее использование для контроля и анализа хозяйственной деятельности» [6]. Занятие было своеобразным итогом, на котором студенты выпускного курса специальностей «Бухгалтерский учет» на основе знаний, приобретенных в течение трех лет, продемонстрировали свои компетентности во время решения сквозных заданий, эффективность навыков и умений, полученных в стенах колледжа.

Занятие проходило в форме соревнования между творческими лабораториями студентов, которые отрабатывали задание на основе данных и документов реального действующего предприятия в сфере внешнеэкономической деятельности.

Как показали результаты проведенного итогового занятия, цель учебно-практической подготовки, как завершающего этапа учебы с использованием полученного профессионального опыта и реализацией добытых знаний в течение предыдущего периода учебы, была достигнута. При этом студенты колледжа подтвердили готовность продолжать свою профессиональную подготовку в вузах III-IV уровней аккредитации.

Вышеизложенное позволяет утверждать, что обеспечение преемственности высшего образования требует согласование учебных планов, методик обучения и использования общих подходов к формированию образовательной среды подготовки специалистов экономического профиля вузов I-II и III-IV уровней аккредитации. Это даст возможность быстрее адаптироваться выпускникам вузов I-II уровней аккредитации к учебе в институтах и университетах.

Подготовка и реализация отмеченного проекта с ведущими преподавателями университетов позволила студентам колледжа познакомиться с основными требованиями и методиками преподавания профессиональных дисциплин в университетах, лучше адаптироваться к учебному процессу на начальных стадиях учебы. На занятиях также были приглашены ведущие компетентные специалисты региона по просветительской и научной деятельности. Они положительно оценили значительный объем проведенной работы в процессе подготовки и реализации, предложенного преподавателями колледжа, проекта, одобрили инновационный креативный подход к решению проблемы качественной и эффективной реализации комплексного задания подготовки младшего специалиста.

3. Выводы.

Обобщая результаты проведенного исследования можно сделать вывод, что идеи и принципы экономической науки в значительной мере определяют содержание и технологии современной педагогики и процесс изучения информатики. Если преподаватель заботится о формировании профессиональных компетентностей будущих экономистов, то это существенно улучшит результаты учебы.

Непрерывность образования существенно влияет на формирование экономических компетентностей выпускников колледжа и позволяет им эффективно адаптироваться к учебной среде вузов III-IV уровней аккредитации, применять навыки, умения и способности, а также полученные ранее знания к качественной учебе в университете.

При этом компьютерные средства обучения способствуют углублению знаний о математических методах в экономике, позволяют проводить вычислительные эксперименты, облегчают формирование практических навыков построения математических моделей экономических, производственных и социальных процессов и повышают уровень информационной культуры студентов.

Таким образом, нам удалось внедрить инновационный педагогический подход к формированию специалистов экономического профиля, а также сформировать экономические компетенции будущего специалиста.

Список литературы

Баловсяк Н. Інформаційна компетентність фахівця /Н.Баловсяк // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2004. – № 5. – С. 21–28.

Комп'ютерно орієнтована методична система навчання вищої математики студентів економічних спеціальностей коледжів : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / О.Е. Корнійчук; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 20 с.

Максимова В.Н. Межпредметные связи в учебно-воспитательном процессе современной школы : Учеб.пособие по спецкурсу для студентов пед. ин-тов.– М.: Просвещение, 1987 – 160с.

Общая и профессиональная педагогика: Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Профессиональное обучение»: В 2-х книгах / Под ред. В.Д. Симоненко, М.В. Ретивых. – Брянск : Изд-во Брянского государственного университета, 2003. – Кн. 1. – 174 с.

Овчарук О. Ключові компетентності : Європейське бачення // Управління освітою. – 2004. – № 2. – С. 6–9.

Спільне показове заняття НУВГП та РКЕБ на тему : «Бухгалтерський фінансовий облік і звітність в умовах ринку. Організація та методологія ведення звітності в ЗЕД, її використання для контролю та аналізу господарської діяльності» // <http://nuwm.edu.ua/navchaljno-naukovi-instituti/ekonomiko-pravovij/trudovikh-resursiv-i-pidprijemnictva/doshka-ogholoshenj/cpiljne--pokazove-zanjattja-nuvghp-ta-rkeb-na-temu-bukhghalterskij-finansovij-oblik-i-zvitnistj-v-umovakh-rinku-orghanizacija-ta-metodologhija-vedennja-zvitnosti-v-zed-jiji-vikoristannja-dlja-kontrolju-ta-analizu-ghospodarskoi-dijalnosti>.

УДК82.091

З.ҚАБДОЛОВТЫҢ А.ҚҰНАНБАЕВ ЖӘНЕ М.ӘУЕЗОВ МҰРАЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ ҒЫЛЫМИ ОЙ-ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Сейсембай Г.А.,
аға оқытушы, қазақ тілі мен
әдебиеті кафедрасы,
Ерманова С.Б.,
магистр, қазақ тілі мен
әдебиеті кафедрасы,
ҚМПИ, Қостанай, Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада әдебиеттану ғылымы саласындағы көрнекті тұлғалардың бірі - академик Зейнолла Қабдоловтың әдебиеттануға қатысты зерттеулері қарастырылды. Оның ішінде абайтану, мұхтартану ғылымдары саласындағы зерттеулерін саралау мақсат етілді. Ғалымның әр жылдардағы зерттеу еңбектерінен ұлы Абай, М.Әуезов шығармашылығы хақындағы теориялық, сыншылдық, танымдық тұжырымдары жүйеленіп, талданды.

Аннотация

В данной статье рассматриваются исследовательские мысли по литературоведению одного из выдающихся ученых казахской литературоведческой науки – академика З.Кабдолова. Была поставлена цель изучить результаты его исследовательской работы в сфере абаяведения и мукhtarоведения. В статье анализируются исследовательские концепции ученого, написанные в разные годы.

Abstract

In this article are considered the research thoughts on literary criticism of one of the most outstanding scientist of the Kazakh literary science – the academician Z.Kabdolov. The object to study results of his research work on the sphere of an abai criticism and mukhtar criticism has been set. In article are analyzed research concepts of the scientist written in different years.

Түйінді сөздер: әдебиеттану, әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, сыншы, поэзия.

Ключевые слова: литературоведение, история литературы, теория литературы, критик, поэзия.

Key words: literary criticism, history of literature, theory of literature, critic, poetry.

1. Кіріспе.

Бүгінде қазақ әдебиеттануы – көркем сөздің қандай күрделі проблемасын болса да жоғары теориялық деңгейде зерттей алатын толымды ғылым. Аленді әдебиеттану ғылымы саласында халықтың рухани игілігі үшін тынымсыз тер төгіп, ел-жұртына еңбек сіңірген көрнекті тұлғалардың бірі – академик ЗейноллаҚабдолов.

Зейнолла Қабдолов – әдебиеттану ғылымының теориясымен тарихы, сынысалаларын терең зерттеген дарынды ғалым. Қазақ әдебиетінің алып бәйтерегіне айналып, мәуежайлы талант-жігерін туған әдебиеттің өркендеуіне арнады. Академик З.Қабдолов – әдебиет теориясы, тарихы, сынысаласында іргелі зерттеулер жазып қалдырған, әдебиеттану ғылымын дамытқан дарын иесі.

Төл әдебиетіміздің тарихы мен теориясы төңірегінде атқарылар істердің басы-қасында жүрді. Ғалым З.Қабдолов өзінің ширек ғасырдан астам зерттеушілік қызметінде сан алуан мәселеге арнап көптеген ғылыми еңбектер жазды.

«Сыншы – қалың оқырманның өскелең талабымен талғамының жаршысы, әдеби құбылысты жалпы мемлекеттік мүдде тұрғысынан пайымдайтын қоғамдық ой- пікірдің озғын өкілі», -дейді З. Қабдолов.

Өзінің шығармашылық жолын публицистикадан, поэзиядан бастап, прозаға ауысқан, кейіннен әдебиеттану ғылымының теориясын түпкілікті зерттеген З. Қабдолов әдебиеттің сыныменде үзбей айналысты. Оның сыни-зерттеу мақалалары негізінен "Жебе"(1977), "Арна"(1988), "Көзқарас"(1996) атты жинақтарына енген. "Жанрсыры"(А.,1964) "Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі"(А., 1986) " Сөз өнері"(А., 1972, 1982, 1992) атты көлемді зерттеу еңбектерінің сынышылық сипаты айқын. "Менің Әуезовім" (А.,1977) атты роман-эссесі ұлы жазушының шығармашылық болмысы алдындағы толғанысы іспеттес.

З.Қабдоловтың әдеби сыншылық қызметінің аясы кең. Ол жиырмасыншы ғасырдағы қазақ прозасымен поэзиясын жіті қадағалап отырды, оның жылт еткен жаңалықтарын көребіліп, оған әдебиетші қауым назарын аударған сын мақалалары баспасөз беттерінде жарияланып жатты. Жанрлық жағынан келгенде З.Қабдолов мақала, шығармашылық портрет, рецензия, заметка жанрларында жиірек жазғандығы байқалады. Бұлайша жіктеудің өзінде шартты. Көп реттерде оның мақалаларының жанрлық жігін ажыратудың өзі де қиын.

«Нағыз ғалым – ұлттық парасат әлеміндегі әрі айдынды, әрі айбынды тұлға, ірі де іргелі қайраткер, істесе қолынан, сөйлесе тілінен келетін от жігерлі озат ойшыл, халқының мейірі мен мақтанышы болғандай асыл азамат» деген екен ғалымдық хақында З.Қабдолов.

З.Қабдоловты ғылымға алып келген – Мұхтар Әуезов болған. “Ұлы ұстаз бізге университет қабырғасында “Абайтанудан” дәріс оқып, Ахаңша айтқанда, қазақтың бас ақынының лирикалық өлеңдерін талдап танытқан. Одан әрі мен университет бітірерде профессор Әуезовтің ұсынуымен және ғылыми жетекшілігімен дәл осы тақырыпқа диплом жұмысын жазып қорғадым”, – дейді ғалым өзі бұл турасында. [З.Қабдолов.Көзқарас.А.,1996, 18-бет].

2. Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысын орындау барысында ғылыми пікірлерді жүйелеу, салыстыру, әдеби-теориялық талдау әдістері қолданылды. З.Қабдоловтың Абай, М.Әуезов шығармашылығына қатысты берілген ғылыми ой-тұжырымдары жинақталып, жүйеге түсірілді.

Қазір автордың Абай турасындағы екі зерттеуі жарияланып жүр. Оның бірі 1950 жылы жазылған “Абайдың ақындығы” да, екіншісі – 1950-1955 жылдары деп көрсетілген “Абайдың лирикасы”. Негізінен, екеуі – бір еңбек. Айырмасы- алғашқысы көлемді де, соңғысы-қысқарған түрі; “Абайдың ақындығында” жазушы шығармашылығы тұтас қарастырылса, кейінгі нұсқасында тек ақынның лирикасы ғана сөз болған. Автор өзінің диплом жұмысы ретінде жазылған еңбегіне 45 жылдан соң қайта оралып, жаңа тәуелсіз заманның ой елегінен өткізеді.

3. Талқылау.

Ғалым алдымен Абайдың қазақ әдебиетінде алатын орнын анықтап алады: “Алдымен, Абай-ақын. Бұл аз, ақындардың ақыны! Ахмет Байтұрсынов қазақта Абайға дейін мұндай ақын болған жоқ деп дәл айтқан. Бірақ, бұл да аз, қазақта Абайдан кейін де мұндай ақын болған жоқ және болмайды да... Абай – ақын. Ақын болғанда бүтін бір халықтың ұлттық мәдениетінің мәңгілікке мерейі, әдебиетінің асқар шыңы болған кемеңгер, классик ақын” [З.Қабдолов. Көзқарас. А., 1996, 19-бет]. Автор Абайды қазақ әдебиетіндегі “бұл – ғажайып құбылыс” санайды.

Баламен тіл табу үшін балаша сөйлеуге тура келетіндігі сияқты ақынды түсіну үшін ақынжанды болып, ақынша сөйлеу керек. Ғалым да Абай лирикасын талдау барысында ақындық кейіпке түсіп, ақынша тебіреніп, ақынша толғанады. Абай өлең сөзбен жырлап отырса, З.Қабдоловта сол тақырыпты қара сөзбен жырлап отырғандай әсер береді.

Автор “Абайдың табиғат лирикасын оқығанда, оқырманның көз алдына құлазыған сары белдері сұлқ түсіп, сұлап жатқан шетсіз, шексіз мың даланың жалаң көріністері ғана жайылмайды, даладағы өзгеше өмір қайталанбай түр-тұрпатымен, сыр-сиптымен тұтас суреттеледі” [З.Қабдолов. Көзқарас. А., 1996, 33-бет] – деп жазады.

“Абайдың лирикасы” тақырып ауқымымен ғана шектелсе, “Абайдың” ақындығына, аудармаларына, поэмаларының ішінде “Ескендірге”, “Қара сөздеріне” тоқталған. Абай аудармаларының қазақ поэзиясына әкелген жаңалықтарына назар аударады. “Ескендір” “қазақ жазба әдебиеті тарихында тұңғыш рет сюжетті поэма” дей отырып, осы жанрдың іргетасын қалаған туынды ретінде жан-жақты талдаулар жасайды. Абайдың қара сөздерін “өз дәуірінің ақиқат шындығынан туған, танымдық, эстетикалық, тәрбиелік мәні зор шығармалар” [З.Қабдолов. Арна, 1988, 40-бет].- деп біледі.

З.Қабдолов Абай поэзиясының тіл өрнегін аса жоғары бағалайды: “Былай: орыстың әдеби тілін дамытуда Пушкиннің орны қандай болса, қазақтың әдеби тілін дамытуда Абайдың рөлі де сондай”; “Абай тілі – бай тіл. Ал байлықтың бір алуаны суреткер палитрасында ұланғайыр ажарлауда, құбылтуда, айшықтауда жатыр” [З.Қабдолов. Арна, 1988, 40-41 беттер]. Осы ойларын мысалдар “Қайғы – қыс, жүзің – жаз”; “Сен – жаралы жолбарыс ең, Мен – киіктің лағы ем”; “Арыстанның жалындай бұйра толқын, Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып”; “Кәрі Каспий қаракөк көзін ашты, жылы жүзбен Терекке амандасты”; т.б) келтіре отырып, нақтылай түседі. “Абайдың шеберлігі әр сөздің орнын табуында; ал орнын тапса, ойнамайтын сөз жоқ”; “...мазмұны мен пішіні де, өлшемі мен өрімі де, тіпті ырғағы мен ұйқасы да жаңа оннан аса өлең түрін қосты.” [З.Қабдолов. Арна, 1988, 42-бет] – деп, оның ақындық қуатының жаңашыл қырларын аша түседі.

Зерттеушінің Абай поэзиясының қадір-қасиеті жайлы ой-пікірлері төмендегіше түйінделген:

- біріншіден, “ ол орыс мәдениетінің қазақ даласындағы жаршысы болды да, өз халқын сол ұлы халықпен шынайы достыққа шақырды”.

- екіншіден, “бұқарашылдығы”, яғни, онда халық тұрмысының, арман-мұңының шынайы көрініс табуы.

- үшіншіден, өзіне дейін болып көрмеген тың тақырыптарды жыр етіп, оған биік идея, терең мазмұн, тың пішін беруінде; қазақтың әдеби тілін байыта, дамыта қалыптастырып, жаңа жазба әдебиетінің негізін салуында; қазақ поэзиясын сыншыл реализмнің шырқау сатысына көтеруінде болып табылады”. [З.Қабдолов. Арна. 1988, 43-бет].

“Абайдың бір өлеңінде” де ұлы ақын туралы айтылған биік ойларды оқимыз. “Абай – біздің рухани әкеміз”, “...әр қазақ басқаны қойса да, бір ғана Абайды біліп, ең болмаса оның бір өлеңін – “Қалың елім, қазағым, қайран жұртымды” ұғып тереңіне бойлап – түсініп, құранның сөзіндей жаттап алса екен. Жаттап қана қоймай, күнде танертен ұйқыдан ояна бере дұғадай қайталап, өзінің иманына айналдырса екен. Сонда ол өзіне кез келген пендеде бола бермейтін кереметтей кемел парасат дарытып, өзгелерді де парасатсыздықтан арылтуға қыз-

мет етер еді” [З.Қабдолов.М.Әуезов. А.,1997, 347-бет] – дегенде қазақтың рухани өміріндегі ұлы Абайдың айрықша орнына оқырман назарын аударып отыр.

Алдымен сауал тастап, мақаланы соған берілген жауаптарға құруы З.Қабдолов сыншы жиі қолданатын шығармашылық тәсілдің бірі. "Сонымен лирика дегеніміз не?" "Айталық Абайға дейін немесе Абайдан кейін ақын болмап па? Абай қандай құдірет- қасиетімен ақындардың ақыны бола алады" ("Абай және Әуезов"), "Ең талғампаз суреткерлердің аузымен айтылған осындай орасан биік бағаға "Абай жолы" қандай қасиеттерімен жетті?", "Ал Құнанбай ше?" ("Абай жолы" – халық жолы"), "Содан соң, қисындар дегеніміз не?", "Онда- қалайша мінсіз" ("Ахаңның әдеби қисындары"), "Бұл не деген сөз?", "Сондай -ақ, әлгі айтқанымыздай, дені дұрыс өркениетті елдерден бес ғасыр кейін туып, бесігі тербеле бастағанда жөргегінде тұншықтырылған біздің Ояну дәуіріміздің алып тұлғаларының бірі хәм бірегейі Халел Досмұхамедов десек, осы Халел кім еді?" ("Феномен"), "Ал енді талап ете білгендерде талғам, кәдімгі эстетикалық талғам бар ма? Болса қай деңгейде? Өзімізге өзіміз есеп бере аламыз ба? Біз кімбіз осы?!" ("Шеберлер талғамы"), "Неге?", "Енді қайттік?" ("Сәбит Мұқанов- өз дәуірінің айнасы"), " қандай өзгеріс?", "Неге?" ("Тоқсанның толғауы"), "Осы қалай? Осында не сыр бар?", "Неге бұлай?" ("Шоқшашқаншабыт"), "Мұның сыры неде?", "Осы тараума?" ("Ар ісінің азабы"), "Исатайкім?", "Содансоң осы тойды не үшін тойлаймыз?" ("Арыстанеді- ау Исатай") – деген сияқты сауалдар сыншы мақалаларының өнбойына тартылған өзегі дерлік.

Абай туралы “Абай және Әуезов” атты мақаласында одан әрі жалғаса түскен. Ақынжанды ғалымның ұлы ақын жайлы ақжарма ойлары мұнда да ақмүйізді айшықтарымен көз тартады. Әбден ой елегінен өтіп, сұрыпталған кесек-кесек ойлар терендігімен, көркемдігімен өзіне баурап алып, құшағына тарта береді. Мұндағы әрбір сөзді, сөйлемді жай оқи салу мүмкін емес. Оқи отырып, сіз де автормен бірге ұлы ақынның, ұлы жазушының көркемдік әлемінің түпсіз тұңғықтарына бойлайсыз. Шағын ғана мақалада қазақ әдебиетінің екі алып бәйтерегінің ұлылық болмыстары барынша қысқа, барынша нұсқа, барынша дәл, барынша айшықты бедерленген.

Нені айтса да ойланып, толғанып барып сөйлейтін Зейнолла бұл жолы да ұлыларымыз жайлы пікірлер айта біліпті. Мақалаға Н.Погодиннің “Қазақстан үшін Әуезов – екінші Абай” дегенін эпиграфқа ала отырып, осы пікірді одан әрі шебер жалғастырып алып кетеді. “Орыс жазушысының осы тенеуінде үлкен шындық бар: Абай қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдағы шыңы болса, Әуезов –ХХ ғасырдағы заңғар биігі” [З.Қабдолов. Көзқарас, А.,1996, 10-бет] – деген негізгі пікірін бірден жайып салды. Жалпы, З.Қабдоловтың жазу стилінде жалпыдан жекеге қарай, не болмаса, негізгі ой-түйінін тарамдатып әкетіп, сол ойын дәлелдеу – жиі кездесетін тәсілдің бірі. “Абай және Әуезов те осы айшықты ойды айшықтай түсуге құрылған.

“Бұл аз” дейді автор, өйткені, “Абайды бір ғасырға, Әуезовті бір ғасырға ғана теліп, сол, ғасырға ғана шегелеп қалдыруға болмайды. Абай барлық ғасырларда – Абай, Әуезов те солай. Өйткені, Абай өзіне дейінгі күллі қазақ поэзиясының асқар асуы болса, Әуезов – қазақ прозасының асу бермес асқары” [З.Қабдолов. Көзқарас, А.,1996, 11-бет]. Бір ойдан екінші ойды дамыта түсіп, мақала тақырыбының неліктен осылайша қойылғанын, өйткені, “Әуезов-екінші Абай” болғандықтан деп, түсінік бере кетеді. Автордың ойынша, “иісі қазақтың төлқұжатына айналған Абай ақын болса, Әуезов жазушы... Бұлар тіпті қазақ деген атаудың баламасына айналып кеткен”.

З.Қабдолов Абай қандай қасиеттерімен ұлы деген сауалға оның ұлт ақыны болғандығында деп жауап береді. Ал “Ұлт ақыны болу сол ұлттың сөзі ғана емес, өзіне айналу... Абайдың кереметтігі де сондай: қазақтың сөзіне, сөзі арқылы өзіне айналуында... Әр қазақ Абайдың әр сөзінен өзін көреді... Абайдың ұлт ақындығы екені сол өз өлеңдеріндегі ұлттық ерекшеліктердің бүкіл адамзат мәдениетіндегі биікке көтеріліп, бірлікте ұласуында жатыр.” [З.Қабдолов. Көзқарас, А.,1996, 11-бет]. Абайдың мұндай биікке көтерілуін оның өлеңдеріндегі мазмұндық және пішіндік жаңалықтарынан көреді. Абай “қазақтың қара өлеңінің “күпісін”, “шекпенге” ауыстырумен шектелмеген: оған шапан да жапқан. Қамзол да, керек десе-

ніз, тіпті фрак та кигізген...Сөйтіп, қазақ өлеңінің пішінін тотының түгіндей құлпыртқан да сол арқылы қазақы мазмұнын бүкіл адамзаттық кеңістікке шығарған” [З.Қабдолов. Көзқарас, А.,1996, 13-бет].

Абай қазақтың өзіне дейінгі сөз өнерін су жаңа соны арнаға салып, өз кезіндегі өнер атаулының тың биігі сыншыл реализм шоқтығына өрлетіп әкеткен болса, М.Әуезов социалистік реализм әдебиетінің жуық арада асу бермес асқар шыңы болып қалып отыр. Абай қазақ поэзиясының қадым заманнан бері қалыптасқан көне дәстүріне өзінің көл-көсір жаңалығын қосқан новатор-ақын, қазақ өлеңін тотының түгіндей құлпыртып, мазмұн мен пішіннің бұрын-соңды ешкім көріп білмеген көркем келбетіне көшірген ұлы реформатор-ақын болса, М.Әуезов қазақ топырағында бұрын-соңды болмаған жаңа жанрлар туғызып дамытқан және сол жанрларда сөз өнерініңбұрын-соңды болмаған ғаламат үлгілерін сомдап соққан саңлақ суреткер... Қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезовтей тілге бай зергер жазушы бұрын-соңды болған емес десек, бұл қасиеттің түп-төркіні дәл осы шындықта жатыр” [З.Қабдолов. Арна, 1988, 44-45 беттер]Автор сізді қолыңыздан жетелеп, бір кездерде Мұхтар туылып өскен, “Абай жолы” романдарының оқиғалары өткен өлке Шыңғыстауға алып кетеді.

“Сіз кенет әз-ағаның туған топырағын аңсап, Семей астыңыз да, Қарауылдан бірақ шықтыңыз дейік. О, ғажап, төңірегіңіз түгел сыбыр қаға сыр шертіп, ағыл-тегіл ән салып қоя береді. Кәрі Шыңғыстың қара тастарына дейін тіл бітіп, сөйлеп кетеді. Мұхтар бетін жуған қасқат бұлақтар сылқ-сылқ күледі. Кез-келген қалтарыстан қаламгерлік қажырымен ижасалған тірі қаһармандар шыға келетіндей, жан-жағыңызға елең-елең қарайсыз” [З.Қабдолов. Арна, 1988, 46-бет].

Мұхтардың көркем прозасының бастауы болған “Қорғансыздың күні” оқыған адамды, ең алдымен, жиырманың аз-ақ үстіндегі жас жазушының шеберлігі қайран қалдырады, оның сол кездің өзінде Батыс-Шығыс әдебиеттерін біраз шиырлап тастаған білімі мен мәдениеті танылады” [З.Қабдолов. Арна, 1988, 63-бет] – деп бағалайды.

З.Қабдолов Әуезовтің әңгімелері жайлы әңгімелегенде оларды шетінен тізбелеп жатпайды. Теңіз суының дәмін бір тамшысынан-ақ білуге болатыны сияқты, ғалым да оның тұңғыш туындыларының бірі- “Қорғансыздың күні” арқылы-ақ жазушының суреткерлік сипаттамасын дәл бере алған: “Тегінде, шын мәніндегі нағыз үлкен талант өзінің өнер өрісінде жаттығу жасап, онша ұзақ күйбеңдемейтін болса керек. Әуезовтің осынау алғашқы әңгімесінің өзінде өзгеге ұқсамайтын өзіндік мәнер-машығы бар; кібіртіксіз көсіле жөнелген жорға қаламның ізі сайрап жатыр. Мұндағы шұрайлы тіл, шұрайлы стиль, дараланған адам характерлері, нәзік лиризм, терең психологизм нәтижесінде нақты әлеуметтік ортаның айқын сипатын беретін таза, мөлдір шындық Сабит Мұқановтың дәл айтылған тұжырымын сөзсіз растайды: “Қорғансыздың күні” атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар шын мағынасындағы европалық прозаның дәрежесіне көтерілді. [З.Қабдолов. Арна, А., 1988, 67-68 беттер] Осы сияқты “Оқыған азамат”, “Қыр әңгімелері”, “Үйлену”, “Ескілік көлеңкесінде”, “Барымта”, “Кінамшыл бойжеткен”, “Қаралы сұлу”, “Жуандық”, т.б әңгімелерінде “Өгейлік, өктемдік құрбаны болған қорғансыздар тағдыры... катал реализм арнасында үлкен суреткерлік күшпен бейнеленеді” – деп, олардағы ортақ қасиеттерді ашып көрсеткен.

Жалпы З.Қабдолов – зерттеушіге алдымен негізгі тұжырымдарын айтып алып, содан кейін барып, ойларын дәйектей түсу тән. М.Әуезовтің бас кітабы “Абай жолы” туралы сөз қозғағанда да оны талдауға бірден кірісіп кетпей, роман-эпопеяның жазушы шығармашылығындағы, қазақ әдебиетіндегі мәні мен маңызы туралы тебіреніске толы толымды ойлар айтып, алыстан ойқтастап барып, бірте-бірте зерттеу нысанына қарай жақындай түседі. “Туған халқына мәңгілік мұра болғандай ғасырлық туынды сыйлау тек қадау-қадау ұлылардың үлесіне ғана тиген. Солардың бірі – Мұхтар Әуезов” [З.Қабдолов. Арна,1988,74-бет] – деп, бір қайырып тастайды. “Абай жолы” – Әуезовтің бас кітабы... “Абай жолы” романдарына қарай келеді. Тек М.Әуезовтің ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетінің мақтанышына арналған роман-эпопеяны қасиет тұтып, көркемдік қуатымен бірте-бірте елти бастаған, талдауға бірден кірісе алмай, оның қай жағынан бастарын ойланып, толғанып тұрған Зекеңді көргендей бола-

мыз. Мұнда да өзінің оңтайына оңай келетін сауал-жауап тәсілін қолданып, “осындай орасан биік бағаға “Абай жолы” қандай қасиеттерімен жетті?” – дегенге жауап беруге кірісіп кетеді. Алдымен ұлттық әдебиетімізде бұрын-соңды болмаған роман-эпопеяның есігін тақырыбы жағынан ашып, шығарманың көз тартар көркемдік әлемінің ішіне “кіреді”...

Автор “Абай жолының” қазақ әдебиетіндегі роман-эпопея болуымен бірге онда қазақ халқы тарихының тұтас бір дәуірінің шынайы көрініс тапқанын қадап айтады: “...Мұхтар Әуезов өзінің төрт том “Абай жолы” арқылы бүкіл дүние жүзіне, қала берді – өз отандастарына, керек десеңіз, тіпті қазақ халқының ұлылығын – оның өткен өмірін, тарихын, тарихының түбірлі кезеңдерін, қазақ мінезі қалыптасқан трагикалық һәм творчестволық дәуірлерді ғажайып көркемдік күшпен жарқыратып берді. “Абай жолында” Ұлы октябрьге дейінгі қазақтардың тұрмысы, әдет-ғұрпы ғана емес, күллі ұлттық рухы сайрап білініп тұр. ...Әуезовті оқымай қазақты білдім деу қиын [З.Қабдолов. Арна,1988, 76-бет].

“Абай жолының”сюжеті мен композициялық құрылымынан суреткерлік шеберлектің хас үлгісін көреді. Романдарда “...адам образдарын жасауға қызмет етпейтін бір де бір деталь, штрих, керек десеңіз, бірде бір сызық жоқ.Бәрі де мінездеу мен мүсіндеу, жинақтау мен даралау міндеттерін атқарып тұр. Әр характердің жасалу тарихы бар. Әр образ тип дәрежесіне дейін көтерілген” [З.Қабдолов. Арна,1988] – дей келіп, Абай, Құнанбай, Дәркембай, Базарлы және де әйелдер бейнесінің жасалу жолдарына үңіледі. Әсіресе, бас кейіпкер Абайға кеңірек тоқталып, оның асқан суреткерлікпен сомдалған “Эпопеяның жаны мен жүрегі”, “Кең құлашты, мол танысты эпикалық образ”, “Абай образы Әуезов талантының осы құдіретіне кепіл” екендігін шеберлік тұрғысынан дәлелдей түседі.

Зерттеушіні Құнанбай бейнесі қызықтырады. “Кері кеткен керзаманның жанкешті жақтаушысы, рулық – феодалдық жүйенің бір тінін үзгісі,бір өрімін ыдыратқысы келмейтін шынжырлы шонжар-жақсыныңжауы, күні өткен, тозығы жеткен көненің жамап-жасқаушысы” деп тұрғанымен де ол хақында “Құнанбай-азулы ғана емес, ақылды; шоқпар мен сойылдың ғана емес, әріден толғайтын ойдың адамы. Көзі дара болғанмен, көкірегі сара-көреген; ашуы мен қайратын қатар ұстайтын, қаталдығының арғы жағында қайсарлығы жатқан қасарма, сұғын қадағанда сілетпей тынбайтын қазымыр, қырыс кісі. Арыстанның айбаты да, жолбарыстың жүрегі де бір өзінде; жыртқыштығы да сондай; бүргені құтылмайды, құтылса мынаның тырнағы сонымен бірге кетеді. Мұнысы да қайтпас қайсарлыққа саяды. Осыған енді амалы мен айласықосылғанда Құнанбайдың қулығы мен сұмдығына, сұңғыла зымияндығына найза бойламай шығады. Мұнысы – ақылдан туған тәсіл. Құнанбай алыс-жұлысқа, арпалысқа ғана емес, сөзге де жүйрік, шешен; тілі өткір, тиген жерін теліп түседі. Осылардың бәрі Құнанбайдың өз ортасынан биік, оқшау тұрған жоталы тұлға екенін көрсетеді және оның осындай өзгеше бөлек бітімін өз ортасы да әбден мойындап болған” [З.Қабдолов. Арна,1988, 87-бет] – дегендей, қызықты байқаулар жасай алған. Сол кездегі социалистік реализмге негізделген әдебиеттану ғылымындағы адамдарды жағымды, жағымсыз бейнелерге бөліп қарастыратын дәстүрге қарамастан, пендешілігінен азаматтық болмыс биік тұрған Құнанбайды көре білуі ғалымның әдеби таным білігінің жоғары екендігін байқатса керек. Роман-эпопеяда көрініс тапқан дәуірдің қаталдығын, күрделілігін “Бұл – адам адамға дос емес, қасқыр болған Құнанбай заманының заңы” [З.Қабдолов. Арна,1988,88-бет] – деп түсіндіреді. Өз дәуірінің сөзін сөйлеп, ісін істеп, заманына орай өмір сүрген Құнанбайды “өйтпеді, бүйтпеді” деп кінәлаудың өзі де орынсыз.

“Әйел – ана ма, жар – жұбай ма, бұл бойжеткен бе...Әйтеуір қияпаты бөлек қазақ қызының мінез-құлқын, іс-әрекетін, сыр-сезімін, қимыл-қылығын дәл, терең, нәзік суреттеуге келгенде, шіркін, шебер алдына жан салмайды...Сонда әр кейіпкер – тип; әркімнің қашанғы таныс-бейтанысы боп шығады. Сонда бар ойданы тап-таза иманнан құйылғандай мейірім – шафхатқа толы Зере – әжелердің үлгісі; салқын қанды, сарабалсабырлы ақыл иесі Ұлжан – аналардың үлгісі, “сылдыраған шолпысы әлдеқандай былдырлаған тілмен” бар сыры мен назын Абайға ғана құпия баян ететін “ақ еті аққан таңдай аппақ” ару Тоғжан – алыстан арайлайтын қол жетпес арман секілді махаббат таңының үлгісі; әні сәніне, сәні әніне астасқан

асыл, аяулы Әйгерім – жас жігіттің нақсүйер сұлу жарының үлгісі...”[З.Қабдолов. Арна, 1988,91-бет] – деген жолдардан “Абай жолындағы әйелдер бейнесінің тұтас бір галереясы жасалғандығын айтуы да дәл.

Роман-эпопеяның көркемдік ерекшеліктері дегенде, ұзақсонар әңгімелеп жаппай, бір ғана табиғат көріністерін берудің өзінен-ақ шын шеберліктің шыңын көреді. Пейзаждың жазушы стилін, адам бейнесін жасаудағы сырын ашады. М.Әуезовтің шығармасындағы адам мен табиғат арасындағы тылсым тұтастықты мөлдіретіп, сол күйінде бейнелеп салған суреткерлік шеберлікке таң қалады:

“Алдымен, бұл неткен бай табиғат! Кітаптың әр бетінде әр түрлі тіршілік дүниесі бар. Мұнда қазақ даласының хош иісті гүлі, қызыл шымқай қызғалдағы, қошқыл – кермек жусаны, сида-бұта шиі, домаланған қаңбағы, шиыр шалғыны, кербез тауы, көк тіреген шыңы, түпсіз тұңғиық құзы, күлкішіл өзені, ақ айдын көлі, жасыл майса көгалы, торғын аспаны, шудаланған бұлтты, сіркезеген жаңбыры, ақ ұлпа қары, асау бораны, ерке желі, тентек құйыны, шымыр сазы, шымшығыш ызғырығы, сұлаған бел-белесі, ойшыл орманы, тынысты тоғай, ақ ару айы, жымыңы көп жұлдызы, мөлдір шығы, тұнжыр тұманы, алдамшы сағымы... – күндіз, түні, қысы, жазы, күзі, көктемі... – бәрі, бәрі бар.

Осының бәрі жан тебіренер ғажап, мың құбылған түрі бар, сан иірім сыры бар – тұтас бір образ, адам мекені, халық мекені – дала образы!” [З.Қабдолов. Арна,1988, 92-бет]. Әуезовтің жазушылық шеберлігі жайлы айтпақ болған ғалым Мұхтар салған қоңыр әнге ыңылдай қосылып, оның соңынан қалай еріп кеткенін өзі де байқамай қалғандай...

З.Қабдолов “Абай жолының” төрт түрлі жетістігін атап тұрып көрсетеді. Олар: “Әуезов құрғақ, сылдыр сөйлем құрмайды, ең әуелі өзі тебірене толқып алады да, сол тілсіз сезім тілімен сөйлейді”, “алдымен Әуезовтің өзі анық акын; тұтанбай, ұшқындамай, лапылдамай, өртенбей жаза алмайтын нәзік дірілді сыршыл акын”; Әуезов – суретші, нағыз художник – қағазды, кітап парақтарын аспанға, жерге, құбылысқа, дүние-тіршілікке айналдырып жіберетін шебер”; “Әуезов – терең психолог, оқырманның жан-дүниесін сілкіп –сілкіп жіберетін күш!» [З.Қабдолов. Арна,1988, 93-бет]. Ол роман-эпопеяның осындай қадір-қасиеттерін санамалай көрсетіп, өз ойларын “Абай жолын” оқыған адам өмірдің өнерге айналған академиясын өткендей болады” З.Қабдолов. Арна,1988, 94-бет] – деген жолдармен түйіндеген. Әдеттегідей қорытынды пікірмен аяқталмай, оқырман ойы ары қарай жалғаса берсін деп жолға салып жібергендей, тосыннан аяқталуы шеберліктің шырайын байқатса керек.

Сол сияқты З.Қабдоловтың әдеби сын, зерттеу мақалаларын оқығанда да көркем шығарма оқығандай тұщыным аласыз. Сыншы Зейнолланың әрбір мақаласы көркем әдебиет тақырыбына жазылған қысқа әңгімедей әсер етеді. Ол өзінің сыншылық қызметінде әдеби сынға әдебиеттің бір саласы деп қарап, сондықтан да оған сөз өнерінің әдіс- тәсілдерін кеңінен қолданып отырған. Бұған мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мысалы, ол М.Әуезовтің шеберлігі жайлы төмендегіше төгіліп- төгіліп кетеді:

"Бұл шебер мелшиген қара тасқа тіл бітіріп, сөйлетіп, ән салғызады. Жел сызғырған бір түп қуыш шиге, немесе селдір қияққа шежіре шерткізіп, ертек айтқызып қояды. Суды сылқ- сылқ күлдіреді, кейде ызаға булықтырып, бұлқынтып, байлап тастайды. Тауы сыздап, тұнжырап, ызғар шашады. Кейде қаңқ-қаңқ етіп, сізге наз айтады. Аспаны мен жерінде не ғажап сыр бар. Айының оң қылығының бірін алып қараңызшы: сізбен жасырынбақ ойнап, бірде бетін баса қап, бірде көзін сығырайтып, күле қарап, құлдырап болады; енді бірде аппақ адал пейілімен, бар ықыласымен ғашықтар жүрегінің лүпіліне куә болады" (З.Қабдолов. Жебе, А.,1977, 188- бет). Бұл жолдар М.Әуезовтің шығармаларын талдау емес, сол "Абай жолы" романынан алынған үзіндідей ұғынылады. Бұл жерде біз Мұхтардай ұлы жазушының әсемдік әлемінің ішіне кіріп, тау- тасы, өзен- суы бар жусанды далада көкірек кере дем алып, оны бар болмысымен сезініп, көңіл көзімен көріп жүрген сыршыл сыншыны көреміз.

4. Қорытынды.

З.Қабдолов әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерін ғылыми тұрғыдан зерттеп, қазақ әдебиеттану ғылымына терең де, жан-жақты, әрі тың, әрі құнды, мәңгі мәнін жоймайтын зерделі зерттеулер әкелді.

З.Қабдолов – ұлттық мәдениет пен әдебиеттің дамуына орасан зор еңбек сіңіріп, ғылыми шығармашылықпен аса жауапкершілікпен айналысқан, ғылымға шексіз берілген аса көрнекті ғалым. Қазақ әдебиеті мәселелеріне көп араласқан, жалпы әдебиеттің жан-жақты білгірі З.Қабдоловтың табысқа толы ғұмырын бір жұмыс көлемінде толық ашу оңай емес, ол келешектің үлесі мен міндеті.

М.Қаратаев ғалым туралы: "Зейнолла Қабдоловтың жазушылық, ғалымдық, ұстаздық қабілеттері қатар, қабат жалғаса дамып келеді. Ол – көркемсөз шебері болумен қоса, оның зерттеушісі, сыншысы, сол көркемсөз құбылыстарының және оқытушысы. Бір жағынан әңгіме, повесть, роман жазып, екінші жағынан, әңгіме жанры жөнінде дербес монография ("Жанр сыры") мен бүкіл әдебиет теориясының ("Сөз өнері") арнайы оқулығын жазып шығуы, үшіншіден, осы жайында және әдебиет тарихынан университетте дәріс оқуы З.Қабдоловтың тұлғасы мен тұрпатын ерекше танытса керек" – деген пікір білдірген екен.

«Қабдолов еңбектері туралы айтқанда оның әдеби көркем шығармалары мен әдеби зерттеу еңбектерінің арасында үзілді-кесілді меже қоюға болмайтындағын ескеруіміз керек. Көркем шығармалары ғылыми еңбектерге, ғылыми еңбектері, зерттеу-сын жазбалары көркем шығармаларға бергісіз, тартымды әрі тез оқылады, ұтымды әрі ұғымды қабылданады», - дейді ғалымның жазушылық шеберлігі турасындағы еңбегінде Р.Мүтәлиева. Р.Мүтәлиева (1997)

Тағылымды туындыларының да, зерделі еңбектерінің де ерекшелігі мол, әдебиет пен ғылымда ойып орын алған, өзі айтқан «ардың ісіне» асқан жауапкершілікпен, бар өмірін арнап қызмет еткен З.Қабдоловтың әдебиеттану саласындағы мол мұрасы әлі де зерделеуді, зерттеп, тануды қажет етеді. Ал бұл қиын да күрделі іс – болашақтың еншісі.

З.Қабдоловты ғалым ретінде негізінен бүгінгі дәуір әдебиетінің жай-күйі, көркемдік мәселелері көбірек қызықтырады. Ол өткен дәуірдегі Абайға барғанда, оның ақындық құдіреті алдында бас иіп, өлеңдерін назым сөздің өлмес эталоны ретіндекейінгі ақындарға үлгі етіп, ұсынады. М.Әуезов туралы тебіренгенде Абайдың әдеби дәстүрін жалғастырушы ұлы жазушыны көреді. Өз заманының әдебиетін сөз еткенде, ол сөз өнерінің өлшемі ретінде осы екі ұлыға дүркін-дүркін оралып соғып, олардың өлмес туындыларын көркемдіктің өлшемі, таразысы етіп алып отырады.

Әдебиеттер тізімі

Мүтәлиева Р.Зейнолла Қабдоловтың жазушылық шеберлігі. – Алматы: Өлке, 1997 -124 б.

Қабдолов З. Көзқарас. – Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.

Қабдолов З. Арна. – Алматы, 1996.

Қабдолов З.М.Әуезов. – Алматы, 1997.

Қабдолов З. Жебе. – Алматы, 1977. – 188 б.

Қабдолов З. Шығармалары. Ғылыми зерттеулер. Талдаулар мен толғаулар. Т.5 — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. – 328 б.

Қабдолов З. Шығармалары. Т.4: Үш алып. Төрт арыс. Ғылыми зерттеулер. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. – 320 б.

УДК 371.212.3

ПОНЯТИЕ И СТРУКТУРА ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ОДАРЕННОСТИ ШКОЛЬНИКОВ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Торина Г.К.,

учитель казахского языка и литературы,
ГУ «Школа-гимназия № 2 отдела
образования акимата города Костаная»

Матвеева Н.А.,

кандидат педагогических наук,
старший преподаватель, КГПИ,
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Оқушылардың қабілеттілігін дамыту мәселелері, соның ішінде лингвистика бір фактор ретінде, оқытудың табыстылығы практикалық мәні жағынан арта түсуде. Мектеп оқушыларының лингвистикалық дарындылығын дамыту деген өзекті тақырыпқа мақала арналған. Бұл мақалада «Дарындылық» деген сөздің түсінігі мен оның түрлері ашылады. «Оқушылардың лингвистикалық дарындылығы» туралы түсініктің анықтамасы берілген және оның компонент құрылымы сипатталған. Лингвистикалық дарындылық өзіне ғана тән қабілеттерді қамтиды, соның ішінде лингвистикалық жасампаз және коммуникативтік қабілет, тілдік түйсік, тілдік болжам, шет тілдерге деген қабілеті.

Аннотация

Разработка проблемы способностей учащихся, в том числе лингвистических как одного из факторов, влияющих на успешность обучения, приобретает все большее практическое значение. Статья посвящена актуальной теме – развитию лингвистической одаренности у школьников. Раскрываются подходы к понятию «одаренность», ее виды. Дано определение понятия «лингвистическая одаренность учащегося», описаны ее составные компоненты. Лингвистическая одаренность включает в себя некоторые специфические способности, такие как способность к иностранным языкам, языковая догадка, языковая интуиция, коммуникативные способности и лингвистическая креативность.

Abstract

Development of a problem of abilities of students, including linguistic as one of the factors influencing the success of training, is becoming of great importance. The article is devoted to a topical theme of the development of linguistic giftedness of schoolchildren. The analysis of the concept of giftedness from different points of view is provided, its types are listed. The definition of “linguistic giftedness of schoolchildren” is given; its components are described. Linguistic giftedness includes some specific abilities such as foreign language aptitude, language guessing, linguistic intuition, communication skills, and linguistic creativity.

Түйінді сөздер: дарындылық, дарынды балалар, лингвистикалық дарындылық, лингвистикалық дарындылықтың компоненттері.

Ключевые слова: одаренность, одаренные дети, лингвистическая одаренность, компоненты лингвистической одаренности.

Key words: giftedness, gifted children, linguistically gifted, linguistic giftedness, language talent, components of linguistic giftedness.

1. Введение.

Создание условий, обеспечивающих выявление и развитие одаренных детей, реализацию их потенциальных возможностей, является одной из приоритетных задач современного общества. Наличие социального заказа способствует интенсивному росту работ в этой области. Проблема одаренности в настоящее время становится все более актуальной.

Одаренный ребенок – это ребенок, который выделяется яркими, очевидными, иногда выдающимися достижениями (или имеет внутренние предпосылки для таких достижений) в том или ином виде деятельности.

Мы исходим из того, что одаренность – это результат наложения друг на друга трех факторов:

- способности выше среднего;
- высокий уровень включенности в решение какой-то задачи;
- высокий уровень креативности, которую мы рассматриваем как «способность к творчеству, определяемую в наиболее общем виде как «способность генерировать нетрадиционные стратегии и способы решения проблемных задач» (Бурменская&Слуцкий, 1991).

Одаренный ребенок не только тот, кто превосходит сверстников по всем трем параметрам, но и тот, кто имеет высокий уровень хотя бы по одному из них. Поиск адекватной модели сопровождения одаренных школьников в школе обусловлен следующими проблемами:

- а) отсутствие общего понимания одаренности;
- б) отсутствие четких критериев и показателей эффективности процесса сопровождения одаренных детей в процессе их обучения.

2. Обсуждение.

Анализ понятия «одаренность» показал, что на сегодняшний день существуют различные подходы к определению одаренности:

- понятие одаренность сводится к норме, отсюда миф, что все дети одаренные (В.Э. Чудновский, В.С.Юркевич и др.);
- разграничиваются понятия одаренность и способности (С.Л. Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, Н.С. Лейтес и др.);
- теоретическое изучение одаренности расширяется и углубляется за счет теории наследственности, воспитания и среды (Р. Декарт, Дж. Локк, К. Гельвеций, В.П. Эфроимсон и др.);
- одаренность рассматривается, как творческое развитие, т.е. психологическая структура одаренности совмещается со структурными элементами творческого развития (А.М. Матюшкин, П. Торренс и др.);
- одаренность рассматривается, как изначально формируемое из способностей и наклонностей (Б.М. Теплов, Дж. Гилфорд и др.).

В трудах С.Л.Рубинштейна (Рубинштейн, 1989), и Б.М. Теплова (Теплов, 1971) сделана попытка классифицировать понятие способности, одаренности и таланта по единому основанию успешности деятельности:

- способности, формирующиеся в деятельности на основе задатков (анатомо-физиологических способностей человека);
- индивидуально-психологические особенности, отличающие одного человека от другого и определяющие успешность деятельности;
- специальная одаренность – качественно своеобразное сочетание способностей, создающее возможность успеха в деятельности;
- общая одаренность – способность к широкому кругу деятельностей.

Данный подход позволил В.Д. Шадрикову охарактеризовать одаренность как целостное проявление способностей в деятельности, как общее свойство интегрированной в деятельности совокупности способностей (Шадриков, 1992).

Лингвистическая одаренность учащихся – это «повышенный уровень способностей к ускоренным процессам мышления на чужом языке, к активной познавательной деятельности в области теории и истории языка, к креативности в выборе способов общения на иностранном языке, к устойчивой мотивации в изучении языка» (Румянцева, 2006).

В данном определении речь идет как об изучении и владении родным, так и об иностранных языках. Безусловно, что мы изучаем родной язык с момента рождения и, говоря о его изучении в школе, как правило, подразумеваем совершенствование уже приобретенных лингвистических умений и навыков. Поэтому целью нашего исследования является лингвистическая одаренность в аспекте изучения английского языка и казахского языка как иностранного. Мы пришли к выводу, что именно уровень владения иностранным языком в полной мере может продемонстрировать уровень развития лингвистической одаренности учащихся. Более того, говорить о развитии лингвистической одаренности можно только в том случае, если учащийся владеет более чем одним языком (т.е. как минимум еще одним языком кроме родного).

Лингвистическая одаренность – это сложное комплексное образование, в составе которого выделяют следующие *компоненты*: чувство языка, языковые способности, коммуникативные способности, иноязычные способности, языковая догадка, языковая интуиция, способности к иностранным языкам (см. Таблица 1).

Таблица 1.

Компоненты лингвистической одаренности

Чувство языка (Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин)	«Эмоциональное чувство согласованности/несогласованности, гармонии в языке, понимание системных свойств языка, сопровождающее процесс порождения и восприятия речи. Возникает как результат подсознательного обобщения многочисленных речевых актов»
Чувство языка («Психологический словарь»)	«Феномен интуитивного владения языком, проявляющийся в понимании и использовании идиоматических, лексических, стилистических и пр. конструкций еще до целенаправленного овладения языком в обучении. Представляет собой обобщение на уровне первичной генерализации без предварительного сознательного вычленения элементов, входящих в это обобщение. Формируется в результате стихийного овладения речью и базовыми когнитивными операциями. Обеспечивает контроль и оценку правильности и привычности языковых конструкций»
Языковая догадка (Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин)	«Способность раскрыть значение незнакомого слова (словосочетания) через контекст; строится на использовании знаний в области словообразования, умении понять уже известные многозначные слова в новых значениях, на знании интернациональных слов родного и изучаемого языков»
Языковая догадка или интуиция (В.А. Пасхалова, Т.И. Черных)	«Непосредственное понимание слов и речевых структур, которые еще не встречались в речевом опыте реципиента. Происходит сопоставление встречаемой единицы с некоторым набором эталонов в долговременной памяти»
Языковые способности (М.К. Кабардов)	«Индивидуально-психологические особенности, выражающиеся в быстроте и легкости приобретения лингвистических знаний, правил анализа и синтеза единиц языка, позволяющих строить и анализировать предложения, пользоваться системой языка для решения коммуникативных задач»

Языковые способности (Е.В. Дёмина)	«Совокупность устойчивых индивидуально специфических психо-динамических и содержательно-деятельностных характеристик носителя языка, определяющих способ его готовности к пониманию и производству речи»
Иноязычные способности (И.В. Барынкина)	«Способности к использованию различных систем символических форм, осуществляющих функцию общения»
Коммуникативные способности (Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин)	«Способности, свойства личности, обеспечивающие эффективность ее коммуникативной деятельности, прежде всего общения с другими личностями, и психологическую совместимость в деятельности»
Лингвистическая креативность (Т.В.Тюленева, В.М.Панфилова, А.Н.Панфилов)	«Комплекс способностей к созданию объективно и субъективно-новых идеальных продуктов с помощью средств родного и/или иностранного языка, продуцированию устных и письменных высказываний на основе дивергентного мышления, сопряженный со стремлением студентов к творческой речевой деятельности»

Данные составные компоненты лингвистической одаренности являются междисциплинарными и рассматриваются в педагогике, психологии, лингводидактике, психолингвистике. Однако ведущая роль в развитии одаренности отводится педагогике: «Становление одаренности – междисциплинарный процесс, но в основе его лежит универсальная константа, которая носит педагогический характер» (Дмитриенко и Кулемзина, 2005, с. 64).

Анализ литературы по проблеме лингвистической одаренности позволяет определить учащегося с признаками лингвистической одаренности как ученика, который имеет следующие индивидуально-психологические особенности:

- имеет устойчивую мотивацию в изучении иностранного языка;
- имеет повышенный уровень интеллектуальных, коммуникативных, лингвистических способностей;
- демонстрирует скорость овладения языком, легкость и быстроту приобретения лингвистических знаний;
- характеризуется креативностью в выборе способов общения на иностранном языке;
- демонстрирует эффективность использования языка в процессе иноязычной коммуникации (Panfilova и Panfilov).

3. Выводы.

Таким образом, лингвистически одаренные ученики в достаточно быстром темпе оформляют мысли средствами иностранного языка, допуская при этом незначительное количество ошибок. Они могут легко вводить элементы собственного языка по аналогии с уже известными. В процессе чтения текста, на основе повышенной мотивации к обучению, они пытаются сразу же понять смысл написанного, пользуясь лишь собственными знаниями и лингвистической догадкой. Лингвистически одаренные дети могут увлечься изучением не только одного, но и нескольких языков.

В целом пока нет единых позиций относительно методов, способов, приемов выявления языковых способностей и лингвистической одаренности. Специалисты (учителя, преподаватели иностранных языков) говорят о том, что лишь немногие обучаемые имеют данные способности. Они обнаруживаются в процессе овладения языком, в речевой деятельности. Более того, у каждого эти способности могут быть выражены индивидуально специфично и асимметрично (один владеет уникальным объемом словарного запаса, другой обладает безупречным произношением, третий прекрасно переводит). Практики в области иноязычного образования называют факторы, которые прямо или косвенно могут свидетельствовать о лингвистической одаренности школьника: успехи в математике, в русском языке и литературе одновременно; способности к пению; музыкальный слух; способности к пародированию;

хорошая память (быстрое заучивание стихов, песен; память на цифры, факты); хороший темп речи; беглость чтения на родном языке; общее развитие речи (хорошая дикция, умение рассказывать, пересказывать, говорить длинными развернутыми предложениями, быстрая речевая реакция на вопросы). Однако ведущим показателем лингвистической одаренности является полилингвизм.

Список литературы

- Бурменская Г.В., Слуцкий В.М. Одаренные дети. – М.: Прогресс, 1991. – 376 с.
- Дмитриенко В.А., Кулемзина А.В. Феномен детской одаренности в его теоретико-педагогическом осмыслении // Вестник Томского гос. пед. ун-та (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). – 2005. – Вып. 2 (46). – С. 56–64.
- Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Т. 2. – М., 1989.
- Румянцева М.В. Обучение лингвистически одаренных школьников иностранному языку в условиях дополнительного образования: дис. ... канд. пед. наук. – СПб., 2006. – 188 с.
- Теплов Б.М. Избранные труды. Т.1. – М., 1971.
- Шадриков В.Д. Деятельность и способности. – М., 1992.
- Panfilova V.M., Panfilov A.N., Merzon E.E. Organizational-Pedagogical Conditions to Form the Foreign Competence in Students with the Features of Linguistic Giftedness [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ies/article/view/44768/24392> (дата обращения: 20.02.16).

УДК 37

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫ - ХАНДЫҚ ДӘУІР АЙНАСЫ

Сейтқасымова Қ.С.,
Қазақ тілі мұғалімі
№ 2 мектеп-лицей,
Қостанай қаласы

Аннотация

Мақалада жыраулар поэзиясы – қазақ мәдениетіне ғана тән бірегей тарихи-мәдени құбылыс екендігі қарастырылады. Бірегей құбылыс болатын себебі – дүние жүзіндегі арғы-бергі тарихында қазақ жыраулары мен олардың жыр-толғауларына дәлме-дәл сәйкес келетін әдеби шығармашылық иелері де, шығармалар да кезікпейді. Ал жыраулар поэзиясының өзімен дәуірлес өзге елдер әдебиетіндегі үлгілерден бөлек арна түзеп, өзіне ғана тән мазмұнмен және өзіне ғана тән пішінмен тарих сахнасына шығуының сыры оның қазақ топырағында тарихи оқиғалармен, тарихи жағдайлармен орайласа тууында жатыр. Осы тұрғыдан келгенде, жырауларды өз елінің арман-аңсарын, мақсат-мұратын жырлаған, халқының өмір салтын, тірлік-тынысын боямасыз бейнелеген еркін ойлы шығармашылық иелері ретінде тану абзал.

Аннотация

В данной статье рассматривается поэзия жырау как историко-культурный феномен, потому что явление уникальное – впервые в мире в истории казахской поэзии и момента их появления песни-размышления точно соответствует владельцу литературного творчества. А в литературе других стран образцов поэзии жырау отдельно отмечается со своим содержанием, в его истории присущие только ему черты с историческими событиями родного края, показывающих исторические условия появления некоторых произведений. С этой точки зрения, жырау-певец, импровизатор своей

мечты, показывающий подвиги и славу народа, образ жизни, советник и наставник правителей.

Abstract

This article discusses the poetry of Zhyrau as a historical and cultural phenomenon, because the phenomenon is unique in the world for the first time in the history of Kazakh poetry and of song-reflections exactly matches the owner of literary work. And in the literature of other countries specimens of the poetry of Zhyrau separately marked with its contents, in his history of the characteristic features with the historical events of his native land, showing the historical conditions of the emergence of some works. From this point of view, bard is a singer, improviser of his dreams, showing the exploits and fame of the people, the lifestyle, Advisor and mentor to rulers. This article discusses the poetry of Zhyrau as a historical and cultural phenomenon, because the phenomenon is unique in the world for the first time in the history of Kazakh poetry and of song-reflections exactly matches the owner of literary work. And in the literature of other countries specimens of the poetry of Zhyrau separately marked with its contents, in his history of the characteristic features with the historical events of his native land, showing the historical conditions of the emergence of some works. From this point of view, bard is a singer, improviser of his dreams, showing the exploits and fame of the people, the lifestyle, Advisor and mentor to rulers.

Түйінді сөздер: *жыраулар поэзиясы, тәрбие, тарихи-мәдени құбылыс, ұрпақ, аңыз, жыр-толғау, ел тағдыры.*

Ключевые слова: *поэзия жырау, воспитание, культурно-исторический процесс, поколение, легенда, песня-размышление, судьба народа.*

Key words: *poetry Zhyrau, education, cultural-historical process, generation, legend, song and reflection, the fate of the people.*

Жыраулар поэзиясы – қазақ мәдениетіне ғана тән бірегей тарихи-мәдени құбылыс. Бірегей ұбылыс болатын себебі – дүние жұртының арғы-бергі тарихында қазақ жыраулары мен олардың жыр-толғауларына дәлме-дәл сәйкес келетін әдеби шығармашылық иелері де, шығармалар да кезікпейді. Ал жыраулар поэзиясының өзімен дәуірлес өзге елдер әдебиетіндегі үлгілерден бөлек арна түзеп, өзіне ғана тән мазмұнмен және өзіне ғана тән пішінмен тарих сахнасына шығуының сыры оның қазақ топырағында тарихи оқиғалармен, тарихи жағдайлармен орайласа тууында жатыр. Жыраулар поэзиясының XV-XVIII ғасырларда қанат жая дамуының ең негізгі себебі – жыраулардың дербес елде өмір сүріп, өз елінің тағдырына, болашағына қатысты ойларын ашық айтуға мүмкіндік алуында жатыр. Осы тұрғыдан келгенде, жырауларды өз елінің арман-аңсарын, мақсат-мұратын жырлаған, халқының өмір салтын, тірлік-тынысын боямасыз бейнелеген еркін ойлы шығармашылық иелері ретінде тану абзал.

Әлбетте, қазақ жыраулары тарихи-мәдени құбылыс ретінде бір ғана жыл аясында пайда бола қалмағаны анық. Жыраулар поэзиясының кемелдене өркендеу дәуірі XV-XVIII ғасырларға тән болғанымен, оның алғашқы бастаулары XV ғасырға дейінгі жылдарда жатқаны және жаңа тұрпатты поэзияның ізашар өкілдері есімдері бүгінгі ұрпаққа аңыз болып жеткен шешендер мен алғашқы жыраулар болғаны шүбәсіз. Аңызбен астасып кеткен тұлғалар арасынан өмірде болғандығы күмән келтірмейтін жырау – Сыпыра Сұрғалтайұлы. Себебі халыққа кеңінен таралған эпостық жырларда, сондай-ақ кейінгі жыраулардың жыр-толғауларында Сыпыра жыраудың есімі аталып қана қоймай, оның өзі өмірде болған адам ретінде бейнеленеді. Сонымен қатар, оның бүгінге дейін жеткен жыр-толғаулары да Сыпыра жыраудың тарихи тұлға екенін дәйектей түседі. Осы жағдайларға қарасақ, жыраулар поэзиясының өзіндік үрдіс-үлгісі XV ғасырдан бұрын, яғни Сыпыра Сұрғалтайұлымен қатар жасаған жыраулардың шығармаларында қалыптаса бастағанына ден қоюға болады. Егер жыраулар поэзиясының Қазақ хандығы тарих сахнасына шықпай тұрып пайда бола бастағанына ден қойсақ, онда қазақ халқының ұлт ретінде ұйыса бастауын да XV ғасырға дейінгі кезеңнен іздеу

орайлы болмақ. Өйткені қандай да бір ұлттың жеке ұлт екендігін ай ақтайтын факторлардың бірі сол ұлттың өзіне ғана тән тілі, мәдениеті екендігі белгілі. Ал жыраулар поэзиясының Қазақ хандығына дейін де көрініс беруі Әбілқайыр ханның билігі аясында тірлік етіп жатқан сан түрлі жұрт арасынан белгілі бір рулар мен тайпалардың өмір салты, мақсат-мұраты тұрғысынан бір арнада тоғыса бастағанын танытады. Демек, қазақ халқы XV ғасырға дейін-ақ жеке ұлт ретінде ұйысып, мақсат-мүддесі мен өмір салты ортақ жұрт ретінде тірлік ете бастаған.

Ал 1456 жылы дербес Қазақ хандығының құрылуы – сол ортақ мақсаттың тарихи шешім табуы [1]. Бұл ойдың шындықтан алшақ кетпейтінін Сыпыра жыраудың толғауынан алынған сөздер де тиянақтай түседі: ...Мен дүниеге келгенде Әділетсіз хан көрдім, Сауға болған дұшпанға Есепсіз жүрген мал көрдім. Алла тағала әмбеге Бөліп берген ырысты. Соның үшін, хан ием, Көксемегей ұрысты. Бейнетпен мал жинаған Мәртебесі мол болар. Бейнетқордың малы өсер, Тама-тама көл болар. Момын елдің жаны өсер, Ақырында ел болар. Жанжалкеш ел жауласып, Жұрт арасы қан болар. Қара жермен тең болар. Ұрысты онша көксеме, Етек тарылып жең болар. Бағы тайса еліңнің, Қақаған қыс болса да, Мұз айырылып сен болар. Момын елге тимегін, Кеуілінде мұңлы шер болар. Ерегісіп қоймасаң, Ызалы ел бірігіп, Қылыш алып қолына, Қатыны да ер болар, Сеніменен тең болар. Күшейіп кетіп ел сенен, Етек-жеңің сел болар.

Толғаудан ұзақтау үзінді алып отырған себебіміз – Сыпыра жырау өмір сүрген жылдардағы ел тірлігінің қандай сипатта болғанына, елдің нені көксегеніне ой көзін жүгірту. Үзіндідегі «Мен дүниеге келгенде...» деп басталатын тармақтан «Етек тарылып жең болар» деген тармаққа дейінгі аралықта айтылған мазмұнға қарасақ, ел билеген әміршінің халыққа тізе батырған өктемдігін, ұрыс-жанжалға құмарлығын, соның салдарынан ел ішінде береке-сіздік орын алғанын аңғарамыз. Осыдан кейінгі толғау жолдары береке-сіз тірліктен қажыған елдің ырзықты-несібелі өмір сүруді арман еткенін аңдатады. Ел көңілінде басқаша өмір үрдісін орнықтыруға мүдделі ниет туа бастағанын төмендегі жолдар әсіресе анық көрсетеді: ...Ызалы ел бірігіп, Қылыш алып қолына, Қатыны да ер болар, Сеніменен тең болар. Күшейіп кетіп ел сенен, Етек-жеңің сел болар. Демек, 1456 жылы дербес Қазақ хандығының құрылуы – ызалы елдің бірігіп, өзінің дербес өмір салтын түзуге деген ұмтылысының жемісі. Ал жырау айтып отырған «ызалы ел» – өктем ханның тізесі батқан рулар мен тайпалар. Осы жағдайларға ден қойсақ, дербес Қазақ хандығының сүйегін құраған жұрт осы «ызалы ел» екенін бағамдаймыз. Ал әділетсіз хан билігінен әбден қажыған «ызалы елдің» ортақ мұратқа жұмылып, дербес ел ретінде өмір сүруге талпынуына ықпал еткен, басқаша айтқанда, «әділетсіз хан» билігі астында «кеуілі мұңлы шерге» толған «момын елдің» тәуелсіз жаңа мемлекет құруға мүдделі болуына идеологиялық негіз салғандар сол елдің мұңын мұндап, жоғын жоқтаған жыраулар болғаны анық.

Тарих сахнасына жаңа мемлекет – Қазақ елінің шығуына идеологиялық негіз дайындаған алғашқы жыраулардың көпшілігінің есімдері де, халықты жаңаша өмір сүруге үндеген шығармалары да бүгінде белгісіз. Әдебиет зерттеуші ғалымдардың мұрағат құжаттарынан, ел арасында айтылып жүрген ауызекі әңгімелер мен аңыздардан тірнектеп жинаған еңбектерінің арқасында Қазақ хандығына дейін жасаған жекелеген жыраулардың аты-жөндері, жыр-толғауларының үзінді-үзіктері белгілі болды. Мұндай сөз иелерінің қатарында Сыпыра Сұрғалтайұлынан басқа, Кетбұғы, Жұмақұл сияқты жыраулар аталады [2]. Сондай-ақ, Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңде өмір сүріп, ел жадында сөз қалдырған жыраулардың бірі Қодан-тайшы екендігі де анық. Оның өз баласы Дайырқожа өліміне байланысты айтқан жыры бүгінде көкірегі ашық жұрттың бәріне белгілі. Дербес Қазақ хандығына дейінгі кезеңде өмір сүрген жыраулар мұрасынан осы уақытқа дейін сақталып жеткен Сыпыра жырау мен Қодан-тайшы сөздерін хандық дәуірдегі жыраулар шығармаларымен салыстыра қарасақ, жыраулық поэзия дәстүрінің ілкі нышандары арғы жылдарда жатқанын қапысыз түсінеміз.

Себебі жыраулар поэзиясының ізашарлары мен сол поэзияны кәркемдік кемелдікке жеткізген тұлғалар еншісіндегі шығармалардың сыртқы пішінінде, яғни ырғақ, буын, бунақ,

интонация сияқты элементтерде айырмашылық мүлдем жоқ. Ал көркемдік мазмұн тұрғысынан келгенде, алғашқы жыраулар поэзиясында белгіленген көркемдік бағдар кейінгі толқында жан-жақты тармақталып, кеңінен өрістегенін байқаймыз [3]. Шығармашылық даму жолында мұндай өзгерістердің болуы – заңды жәйт. Өйткені – дербес Қазақ хандығына дейінгі өмір мен дербес ел өмірінде айырмашылықтар бар. Міне, сол айырмашылықтар өмір бейнесі – поэзияда көрініс тапқан. Демек, поэтикалық көркемдік үлгісі Сыпыра, Кетбұғы, Жұмақұл, Қодан-тайшы шығармаларында жатқан XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы – хандық дәуірдегі ел өмірінің көркем бейнесі. Олай болса, жыраулар поэзиясында өз дәуіріндегі ел өмірі қалай бейнеленген? Бұл сұрақтарға жауап іздеу жыраулар поэзиясындағы көркемдік мазмұн мәселесін зерделеуге жетелейді. Ал көркемдік мазмұн – әдеби шығармалардың оқиға желісін, тақырып, идеясын сөз етумен шектелмейтін поэтикалық мәселе. Бұл тұста назар аударуды қажетсінетін көптеген көркемдік сипаттар бар. Солардың бірі – көркемдік әдіс, ағым-бағыттар және солардың жетекші мән иеленуіне себепкер болған жағдайлар.

Жыраулар поэзиясы – реалистік және романтикалық көркемдік әдістерді тел тоғыстырған әдеби құбылыс. Аталмыш екі әдістің жыраулар шығармашылығында өзара ұштаса көрініс табуының негізгі екі себебі бар. Оның бірі – өздерінің жыр-толғауларына арқау еткен мәселені жыраулардың өмірлік шындықтан алуы және сол шындықты халық көңіліне ұялайтындай мазмұнда шынайы жырлауға ұмтылуы болса, екінші себебі, – яғни романтикалық әдістің көрінуі, – жыраулардың шығармашылық ұстанымының халықтық арман-мұраттардан өріс алуында жатыр. Дәл осы романтикалық әдіске ден қоюшылық, әсіресе, қазақ жұртының дербес ел болуға бет түзеген кезеңінде өмір сүрген жыраулар поэзиясына етене болып келеді. Оның сыры өз билігін өз қолына алып, өзінің жаңа мемлекетін құруға ұмтылған халықтың романтикалық сезімге толы асқақ арманымен байланысты. Жалпы, мұндай жағдай жаңа өмір құруға ұмтылған кез келген халықтың тарихына тән көрініс болып келетіні белгілі. Осындай халықтық романтика жыраулар поэзиясына да әсер еткені анық.

Осы орайда ескеру абзал, романтикалық әдістің негізгі ерекшеліктерінің бірі суреттеген жәйтті я асқақтата, я құлдырата жеткізуі болып келеді. Нақтылай айтқанда, романтизмге бағдар ұстанған шығармашылық иесі абзал сезімдерді, игілікті іс-әрекеттерді асқақтата көрсетсе, соған керісінше, қайғылы жағдайды, келеңсіз мінез-құлықтарды, ұнамсыз жәйттерді мейлінше құлдырата ұсынатыны белгілі. Мысал үшін XV ғасыр жырауларының төмендегі жолдарына зейін салып көрелік. Ата жұрт – Еділдің суретін Қазтуған жырау былайша асқақтатса: ...Салп-салпыншақ анау үш өзен – Салуалы менің ордам қонған жер, Жабағылы жас тайлақ Жардай атан болған жер, Жатып қалған бір тоқты Жайылып мың қой болған жер; Жарлысы мен байы тең, Жары менен сайы тең, Ботташығы бұзаудай, Боз сазаны бұзаудай... Қайран менің Еділім!. Шалкиіз жырау толғауында Орманбет биден айырылған елдің қайғысы былайша бейнеленеді: Орманбет би өлген күн – Он сан ноғай бүлген күн; Жез қарғылы құба арлан Жетіп түлкі ала алмай, Жалған аңын ала алмай, Қорашыл төбет болған күн; Оң қанатын теріс соғып, Лашын құс қу ала алмай қалған күн... Дәуірлес қос жыраудың бірі Еділдің қайырлы қоныс ретіндегі қадірін, енді бірі Орманбет бидің қалың елдің тұтастығына сызат түсіруге жол бермеген қасиетін өмірлік реалиялардан асыра, романтикалық мәнерде бейнелесе, оның сыры ата жұрт – Еділ мен қабырғалы елді әділ төрелігіне ұйытқан Орманбет биді халықтың қастер тұта бағалауында жатыр. Ата жұрттан да, аталы сөз иесінен де айырылып, көңіліне алаң қонақтаған ел дербес хандық құрып, өз тізгінін өз қолына алған тұста көңіліне сенім ұялап, рухы асқақтай, мінезі айбындана танылады.

Міне, ел көңіліндегі дәл осы ахуал жыраулар поэзиясынан айқын көрініс тапқан. Қазақ хандығының алғашқы дәуіріндегі жыраулардың жыр-толғауларында өр рух, асқақ сезімнің көл-көсір шалқып-тасып жатуының сыры – сонда. Демек, қазақ жырауларының поэзиясындағы романтика – көркемдік әдіс қана емес, сол дәуірдегі қазақ баласының қай- қайсына да тән болған асқақ рухтың көрінісі, қазақ баласының ішкі болмысындағы алуан-алуан сезім күйлерінің бейнеленуі, яғни жаңа мұраттар мен ұлы мақсаттарға ұмтылған елдің тұтастай өмірінде жетекші мән иеленген халықтық романтиканың поэзия тілімен сөйлеуі. Бұл тұрғы-

дан келгенде, жыраулар поэзиясы – қазақ баласының болмысына ежелден етене өр мінездің айнасы. Ал, жүрегінде ұлы армандар атойлаған елдің баласы – ер, мінезі өр келетіні мәлім. Ұлы армандар жолында ол өлімнен де сескенбейді. Асқақ рухты елдің баласы ажалдың өзін тандайды. Оның: «...Оқ қылқандай шаншылса, Қан жусандай егілсе, Акқан судай төгілсе, Бетегелі Сарыарқаның бойында Соғысып өлген өкінбес!» (Доспамбет жырау) – деп тілек етуі де сондықтан. Дербес хандық құрып, мерейі тасыған елдің көңіл ауанына тән болған осы іспетті романтикалық өрлік XV-XVI ғасырларда жасаған жыраулар поэзиясында басымдық иеленсе, содан кейінгі дәуірлерде жыр туындатқан жырауларда реалистік бояу маңыз ала бастайды.

Мәселен, XVII ғасырдағы жыраулар поэзиясының өзінде алдыңғы дәуірлерде жасаған жыраулар поэзиясына тән болған романтикалық бояу азая береді. Оның есесіне, өмірлік шындықты тануға мүмкіндік беретін суреттер мен бейнелеу тәсілдері бел ала түседі. Мәселен, Жиәмбет жырау шығармаларынан оның өз өмірінің көріністерін танысақ, Марғасқа жырау сөзінен Есім хан мен Тұрсын ханға байланысты оқиғаларды, сол оқиғаларға себеп болған жағдайларды, соңғы шешімін аңдай аламыз. Аталмыш жыраулардың туындыларынан осы іспетті жәйттердің анық танылуының сыры олардың шығармашылығында реалистік әдістің жетекші орын алуына қатысты. Алғашында романтикалық әдіспен тоғыса көрінген реализм XVIII ғасырдағы жыраулар үшін негізгі көркемдік әдіске айналды. Бұл тұста тіпті дидактикалық жыр-толғ аулардың өзінде реалистік бейнелер маңызды роль иеленді. Мысалға жүгіне-лік: «Жақын жерден шөп жесе, Жердің сәнін кетіреді. Ағайынның аразы Елдің сәнін кетіреді. Абысынның аразы Ауыл сәнін кетіреді» (Бұқар жырау).

Толғау ел мен жердің берекесі кетпеу үшін қандай әрекеттер мен қылықтардан аулақ болу қажеттігін өсиет ететін дидактикалық мазмұнға құрылған. Мақсат – тағылымды ой-идея ұсыну. Дегенмен, осы толғаудан романтикалық идеал бейнелер де, суреттеулер де ұшыраспайды, есесіне, кәдімгі өмір шындығына сүйенген ой түйіндері алға тартылған. Тіпті, жыр-толғауларынан асқақ болмысы, романтикаға құштарлығы сезілетін Ақтамберді жыраудың өзі романтикалық идеал – армандарға бой алдырмайды. Оның романтикалық арманының өзі реалистік мұраттардан, сол мұраттарды бейнелейтін реалистік көріністерден жинақтала келіп, алға тартылады. Жыраудың романтикалық арманы бейнеленетін туындысы – «Күлдір-күлдір кісінетіп...» деп басталатын толғауы. Тұтастай алғанда көңілді романтикалық сезім күйлеріне бөлейтін осы толғауда өмірлік шындықтан алшақ кетіп, идеал арманнан алынған бірде-бір сурет, бірде-бір көрініс жоқ. Мәселен, төмендегі үзіндіні алып көрелік: «...Пышақтан малым кетпесе, Қазаным оттан түспесе, Ауылдан топыр үзілмей, Ошақтың оты өшпесе, Май жемесе қонағым, Қан жемесе барағым, Он кісіге жараса Бір кісіге арнап тартқан табағым!...» Байқалып тұрғандай, жыраудың арманы асқақ.

Алайда бұл арманды өмірлік шындықтан алшақ жатыр деуге келмейді. Себебі – ел ішінде береке тұнып, ниет түзелсе, жырау арманының қай-қайсы да орындалуы әбден ықтимал. Ал бұл арманның идеал өмір секілді сезілуінің өзі өмірлік шындықтан туып жатыр. Бұл тұстағы өмірлік шындық – қарама-қайшылықтарға толы адам болмысы. Осы орайда «XVII-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясында реалистік әдістің жетекші роль иеленуінің сыры неде?» деген сұрақтың тууы заңды. XV-XVI ғасырларда романтикалық әдістің басымдық танытуы дербес мемлекет құруға ұмтылған халықтың асқақ арманымен байланысты екенін жоғарыда айтқан едік. Ал XVII-XVIII ғасырлар – Қазақ хандығының іргесі бекіп, тіршілік ету кеңістігі, яғни мемлекеттік территориясы біршама тұрақтала айқындалған дәуір. Осыған орай, қазақ жерінде қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесін тиянақтай орнықтыруға ұмтылыс басталды. Бұл жағдай қазақ қоғамының қандай сипатта өркендеуі қажеттігін белгілеуді талап етті. Осы қажеттілік сол уақыттағы қазақ қоғамының жай-күйін нақтылай тануға себепкер болды. Әрине, мұндай әрекеттердің арнайы қаулы қабылданып, сол қаулы аясында жасалмағаны түсінікті.

Дегенмен, сол дәуірдегі ел көсемдері, яғни ел тізгінін ұстағандар мен жалпы қоғамдық санаға ықпал ете алатын күштер өз тұсындағы әлеуметтің тірлік-тынысын зерделей танып,

сол негізде қазақ қоғамын нығ айтуға жол ашатын әрекеттер жасау қажеттілігін іштей сезінгені және сол бағытта әрқайсысы қал-қадерінше әрекеттер жасағаны анық. Ал хандық дәуірдегі қазақ қоғамының санасына аса ықпалды күштер жыраулар мен би-шешендер болғаны және олардың өз қабілеті мен мүмкіндігін өз елін өркендетуге жұмсағаны даусыз. Ел тірлігін, қоғам тынысын нақтылай тануға ұмтылыс өмір шындығына үңілуге бастамақ. Ал жыраулар шығармашылық әрекет иелері болғандықтан, олар өздерінің танып-таразылаған жәйттерін жыр-толғауларында бейнелейтіні түсінікті. Демек, XVII-XVIII ғасырлардағы жыраулар елдің арман-аңсарларынан гөрі, өмір салтына, тіршілік сипатына баса назар аударды және аңдап-аңғарғандарын шынайы бейнелеу арқылы қазақ қоғамын жақсы мен жаманды таразылай бағалап, жақсылыққа бағыт ала дамуға жетеледі [4]. Осы дәуірдегі жыраулар поэзиясында реализмнің басымдық танытуының себебі де сондықтан.

Бұл тұрғыдан келгенде, XVII-XVIII ғ асырлардағы қазақ жыраулары – өмір шындығына бағдар ұстанған шығармашылық тұлғалар, әрі сол шындық негізінде қоғамды жетілдіруге қызмет еткен ойшыл қайраткерлер. Бұл пікірге дәйек болар сөз үлгілері қазақ жырауларының қай-қайсынан да табылады. Мәселен, Бұқар жырау ұлағатына қарайық: «...Ер жігіттің қадірін Ағайын білмес, жат білер. Қойға қошқар құт болса, Қозы құрттан өлмейді. Қой бітерде қотаншы ит Бөріге қой бермейді. Ауылда адам бар болса, Ауыл ала болмайды. Ел иесі құт болса, Халқы ала болмайды...» Осы мәтінде жырау айтып тұрған жәйттің бәрі – өмір шындығы. Жыраудың сол шындықты көрсетудегі мақсаты – елге құт қонақ тату. Ал елге құт дару үшін ел ішінде алауыздық болмау керек, алауыздық болмау үшін ел иесі әділ болуы керек. Толғаудан танылған осы сипаттарды ескерсек және күнделікті өмірінде жыраудың өзі сол мақсатқа қызмет қылғанын ойға алсақ, сондай-ақ, бұл қасиеттің жалғыз Бұқарға ғана емес, барша қазақ жырауларына тән болғанын ойда ұстасақ, жыраулардың сөзі мен ісі бір арнада тоғысқан қайраткер тұлғалар болғанын анық бағамдаймыз. Шығармашылық әрекетінде, азаматтық әрекетінде халықтық мұратқа қызмет етуді көздеген жыраулардың осы мақсат жолындағы басты құралы жыр-толғаулар болса, ықпалды әдеби тәсілдерінің бірі дидактика болды.

Жыраулар поэзиясындағы дидактика – өзімен-өзі оқшау жатқан өнегелі сөз, тағылымды ой-идея емес, жыраулар ұстанған көркемдік әдістердің талабына лайықтала, жыраудың азаматтық көзқарасына нөрісала көрінетін көркем идеялар жиынтығы [5]. Жыраулар дидактикасынан ел болу, өмір мәні, адам жаратылысы, замана жайы тәрізді сан қилы мәселелерге арналған жүлге-жүлге ой-идеяларды молынан ұшырастыруға болады және бұл идеялар түрлі дәуірлерде әлеумет түсінігін ел айықтала жаңғырып, жаңара көрініп отырады. Мәселен, жыраулар жиі назар аударатын адам болмысындағы қасиеттердің бірі – жақсылықпен жамандық жайы болса, бұл мәселе XVI ғасырдағы Шалкиіз толғауында: «Жақсының жақсылығы сол болар – Жаманменен бас қосып, Сөйлемекке ар етер; Жаманның жамандығы сол болар – Сөйлесе дәйім бетін қара етер...» – деген мазмұнда жырланса, XVIII ғасыр жырауы Ақтамберді осы мәселені: «...Білімді туған жақсылар Азда болса, көппен тең. Жақсысы кеткен ауылдың Артынан жақсы шықпаса, Өртеніп кеткен жермен тең...» – деп толғайды. Қос жыраудың айтар ойы үндес болсада, көркемдік мақсатта айырмашылық бар. Оның себебі жыраулар өмір сүрген дәуірдегі әлеуметтің таным-түсінігінен туындап жатыр.

Нақтылай айтқанда, Шалкиіз дәуірі үшін болмыс-бітімі бөлекше жаралған ерекше тұлғаны аңсау, соның жолына еру маңызды болса, Ақтамберді дәуіріндегі жұрт ақыл-парасатымен елді ұйытып, берекеге бастайтын тұлғаны көксейді. Белгілі бір дәуірге тән таным-түсініктегі сәл ғана айырмашылықтың өзі шығармашылық иелерінің көзқарасына, соған орай олардың көркемдік әдістеріне әсер ететінін және жыраулардың өз дәуіріндегі халық санасындағы құбылыстарды бейнелегенін осы мысалданда байқауға болады. Қазақ жыраулар поэзиясының хандық дәуірдегі ел өмірінің көркем бейнесі болып табылатынын дәйектейтін сипаттардың бірі – жыр-толғаулардың кейіпкерлері мен қаһармандары. Жыраулардың негізгі қаһармандары – ел, ел билеген хандар және қолбастаған батырлар. Хандармен батырлардың жыраулар поэзиясында маңызды орын иеленуіде замана тынысы мен тікелей

байланысты. Елішіндегі береке мен жердің бүтіндігіне алаң жыраулар елге тұтқа тұлғалардың ұсақ-ұлаң кемшіліктерінің өзі ел тағдырында зор маңыз алатынын анық түсінетіндіктен, өз қаһармандарының жақсы әрекеттерін халыққа өнеге ете, асқақтата жырласа, көңілге кірбің түсіретін мінездерін аяусыз сынаиды және мұндай шығармашылық мінез: «Ай, хан, мен айтпасам білмейсің, Айтқаныма көнбейсің. Шабылып жатқан халқың бар, Аймағын көздеп көрмейсің. Қымыз ішіп қызарып, Мастанып, қызып терлейсің. Өзіңнен басқа хан жоқтай Елеуреп неге сөйлейсің?!» – деп айбындана сөйлейтін Асан қайғыдан бастап, бір сәт астамшылыққа бой алдырған ханды: «Ай, Абылай, Абылай, Сен мен көргенде Тұрымтайдай ұл едің, Түркістанда жүредің, Әбілмәмбет патшаға Қызметкер болып тұредің...» – деп сабасына түсіретін Бұқаржырауға дейінгі аралықта бұлжымас дәстүрге айналған тағылымды жол сияқты көрінеді.

Жыраулар поэзиясы өз дәуіріндегі ел өмірінің көркем бейнесі болып табылатынын жыр-толғауларда суреттелетін кейіпкерлер мен қаһармандардың іс-әрекеттері, мінез-құлықтарыда айқын танытады. Мәселен, XV ғасырдағы Асан қайғының: «...Арасынан қытай, орыстың Қорғансап, тыныш жатырсың, Өзің – Жәнібек, елден асқан батырсың! Тіл алсаң, іздеп қоныс көр, Желмай мініп жер шалсам, Тапқан жерге ел көшір...» – деп келетін толғау жолдарынан өз батырлығына сенген Жәнібекханның қытай мен орыстан төнуі ықтимал қатерді аңдамай, бір сәт қамсыздыққа бой алдырғанын, оның бұл қылығы ел көңіліне алаң кіргізгенін көрсек, XVII ғасырдағы Жиёмбет жырлары Есімхан тұсында ел арасында берік тәртіп орныққанын аңдатады. Ал Ақтамберді, Үмбетей, Бұқарлардың жыр-толғауларынан XVIII ғасырдағы ел өмірінің түрлі көріністері мен қатар, жекелеген адамдардың ұнамды-ұнамсыз іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын көреміз және сол әрекеттердің арғы астарына дендей көз салар болсақ, ел тірлігіндегі жақсылы-жаманды оқиғаларды, әртүрлі әлеуметтік қарым-қатынастарды аңғарамыз. Ал жыраулар поэзиясында ел өмірінің алуан мазмұнда көрініс табуы және солардың бәрінде береке-бірлікті ұлағат етуге бағдар ұсталуы – жыраулардың өз дәуіріндегі өмір шындығын алға тарта отырып, елді жақсылыққа бастауды мақсат тұтқан және сол мақсат жолында қызмет қылған қайраткер тұлғалар болғандығының айқын айғағы.

Әдебиеттізімі

- 1 Жолдасбеков М. Асыларналар. – А., 1986.
- 2 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – А., 1994.
- 3 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – А., 1991.
- 4 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – А., 2006.
- 5 Сыдықов Қ. Ақын-жыраулар. – А., 1974.

УДК316.334

СОЦИОЛОГИЯ ПРАВА В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ И ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

Шевченко Л.Я.,

*кандидат исторических наук,
доцент, КГПИ, г. Костанай.*

Назарова С.В.,

*кандидат политических наук,
ст. преподаватель, КГПИ*

Мурзагалиев Р.,

*студент 2 курса ФИиИ,
КГПИ, г. Костанай.*

Аннотация

Мақалада құқық институтының басқа әлеуметтік институттармен әрекеттестігін зерделейтін әлеуметтанудың құқық әлеуметтануы деп аталатын саласы қарастырылған. Құқық әлеуметтануының назар аударатын мәселелерінің қатарына құқық нормаларының генезисі, динамикасы, құрылымы және олардың қоғамдағы рөлі.

Авторлар құқықты әртүрлі ғылымдарөзінің зерттеу объектісі ретінде қарастыратынына назар аударады. Дегенмен әр ғылым – құқық теориясы, құқық философиясы, заң әлеуметтануы – өз беттерінше жеке ғылым және олардың пәнаралық әрекеттестік бар.

Аннотация

В данной статье рассматривается такая отрасль социологии как социология права, изучающая взаимодействия института права с другими социальными институтами. В сферу интересов социологии права входит изучение генезиса, динамики, структуры правовых норм, а также их социальную обусловленность и роль в обществе.

Авторы обращают внимание на то, что разные науки объединяет право как объект изучения. При этом каждая наука - теория права, философия права, юридическая социология – представляет собой самостоятельную дисциплину, и между ними осуществляется междисциплинарное взаимодействие.

Abstract

This article discusses how this branch of sociology sociology of law that studies the interaction between the institute of law with other social institutions. The scope of the sociology of law interests include the study of the genesis, dynamics, structure of legal norms, as well as their social conditioning, and role in society.

The authors draw attention to the fact that the different sciences unites law as an object of study. Thus every science - the theory-dence law, philosophy of law, sociology of law - is an independent discipline, and implemented interdisciplinary interaction between them.

Түйінді сөздер: құқық, әлеуметтану, comici, тараптар мүддесі, социеталды деңгей, алқа билер.

Ключевые слова: право, социология, судопроизводство, интересы сторон, социетальный уровень, присяжные заседатели.

Keywords: law, sociology, legal proceedings, the parties' interests, societal level jury.

1. Введение.

Социология права заявила о себе как наука только в XX веке (в 1956 г. на факультете права Парижского университета был введен курс юридической социологии; в 1962 г. Международная социологическая ассоциация учредила Комитет по исследованиям в области социологии права).

Социология права – отрасль социологии, изучающая взаимодействия института права с другими социальными институтами. В сферу интересов социологии права входит изучение генезиса, динамики, структуры правовых норм, а также их социальную обусловленность и роль в обществе.

Разные науки объединяет право как объект изучения. При этом каждая наука – теория права, философия права, юридическая социология – представляет собой самостоятельную дисциплину, и между ними осуществляется междисциплинарное взаимодействие. Социологическая юриспруденция и юридическая философия права характеризуются тесными связями с философией права как философской наукой и юридической социологией. Таким обра-

зом, юридическая социология, будучи отраслью общей социологии, тесно связана с другими социальными и правовыми науками.

В научной литературе проводится различие между социологией права как составной частью правоведения с одной стороны и социологией права как отрасли социологического знания с другой стороны; предлагается рассматривать правовую жизнь в совокупности позитивных и негативных правовых явлений, как одно из важных отражений бытия общества.

2. Результаты.

Социология права, будучи научной дисциплиной, выполняет познавательную и практическую функции.

Познавательная функция обеспечивает прирост нового знания об изучаемом объекте и находит свое выражение в теории последнего. Научно-теоретическое знание должно быть концептуально обоснованным; данные, которыми оперирует наука, получены методически надежными способами, а теоретические положения должны быть проверяемы тем или иным образом. Однако юридическая социология не является сферой только чистого научного знания, она также имеет практическое (прикладное) значение: ориентируется на разработку практических рекомендаций, социальных технологий для разрешения реальных проблем в социально-правовой сфере. Выделяют прогностическую, социально-правовой ориентации, оценочную, информационную функции.

С другой стороны, познавательная функция юридической социологии заключается в том, что информация, теоретические обобщения должны быть важны не только для исследователей, но и для общественности. К тому же накапливаемые научные знания в юридической социологии обязаны быть оригинальными и обладать новизной по

Оригинальность исследований юридической социологии основывается на том, что правовая реальность, которую призвана изучать эта научная отрасль, отлична от правовой реальности юриспруденции. По мнению Ж.Карбонье, задача юридической социологии – показать, что происходит в сфере права в реальной жизни. Так, рассмотрение поведения индивидов только с точки зрения соответствия или несоответствия правовым нормам недостаточно для юридической социологии, поведение личности в социологии изучается в более широком социокультурном контексте.

Ж. Карбонье выделяет критическую функцию юридической социологии («отражающее зеркало») по отношению к «догматическому праву». В прошлом такую функцию, с его точки зрения, выполняло римское право, позднее – естественное право, в более близкое нам время – сравнительное право, а в социалистических странах – марксизм. Действительный смысл критической функции юридической социологии заключается в том, чтобы совместными усилиями разных научных направлений увеличивать потенциал правовых, социально-правовых исследований и их практическую отдачу.

Для социологии в значительной мере характерно ее *практическое предназначение*. Юридическая социология помогает определить те сферы отношений в обществе, которые требуют правового регулирования, «сопровождает» законодательный процесс и изучают эффективность действия тех или иных законодательных актов. В судопроизводстве, например, исследователи изучают интересы сторон, как прямо заявленные так и скрываемые ими; возможные каналы давления на суд и «социальные» последствия этого. Важными являются исследования того, как воспринимают решения судебной инстанции участники судебного процесса, каков резонанс в обществе по делам, имеющим широкое общественное звучание; каково ролевое поведение профессиональных юристов и участников судебных процессов.

Общественное мнение является самой видимой стороной деятельности социологов. В юридической социологии изучается состояние правосознания разных категорий населения, их отношение к принятым и действующим законодательным актам, к различным социальным проблемам, требующим правового регулирования, отношение населения к деятельности судов, правоохранительных органов.

Структура юридической социологии может быть выделена по разным основаниям. Наиболее дифференцированная ее структура связана со структурой права и многообразием аспектов познания. Так, по структуре права различают социологию гражданского права, уголовного права, конституционного права и т. д.; по многообразию объектов познания – социологию законодательную, правосознания и правового поведения, преступности, функционирования судебных и правоохранительных органов. Конкретные социологические исследования в праве ориентированы, с одной стороны, на анализ социальной обусловленности, а с другой – на социальное действие, эффективность права и его институтов; воздействие права на общественные отношения, на практику, а также и обратное влияние социальных факторов на право. Данное обстоятельство отражает то общее, что особенно сближает между собой ученых юристов и социологов. Вместе с тем необходимо подчеркнуть, что между предметом социологии и предметом права существует различие. Каждый из них сохраняет свою специфику. Правовую науку, прежде всего, интересует правовая форма соответствующего общественного отношения, содержание прав и обязанностей его субъектов. А социология на любом уровне выясняет социальный генезис, социальное место и социальные функции изучаемого общественного явления. Так, юрист, характеризуя семейно-брачные отношения, обратит преимущественное внимание на правовое положение супругов, рассмотрит права и обязанности детей и родителей. В свою очередь социолог исследует фактические взаимоотношения членов семьи: симпатии и антипатии, взаимные чувства привязанности и их реализацию в поведении людей, связь семейных отношений с моралью, экономикой и т. д. Таким образом, можно заметить, что существо разницы между предметом социологии и правом сводится к следующему: юридическая наука изучает (наряду с нормами права) правовые отношения, а социология – фактические общественные отношения между людьми.

Становление и формирование социологии права как науки является результатом довольно продолжительного исторического развития знаний человечества. Основоположниками юридической социологии (социологии права) являются Э. Дюркгейм, М. Вебер и Е. Эрлих. Непосредственное влияние на формирование и развитие юридической социологии в XX века оказали работы итальянца Энрико Ферри и француза Габриэля Тарда.

Многолетнее и плодотворное творчество американского ученого Толкотта Парсонса оказало значительное влияние на развитие социологической теории в XX веке. Парсонс рассматривает право как одну из подсистем социальной системы. Социальная система в самом простом смысле понимается как взаимодействие множества лиц, ориентирующихся на ситуацию там, где система включает общепризнанный комплекс культурных символов. *Основной функциональной проблемой*, которая должна быть решена на *социетальном уровне*, является проблема *интеграции* общества. Интеграция социума обеспечивается *нормами* как структурными компонентами социальной системы. *Основной функциональной проблемой*, которая должна быть решена на *социетальном уровне*, является проблема *интеграции* общества. Интеграция социума обеспечивается *нормами* как структурными компонентами социальной системы.

3. Выводы.

Заметное влияние оказал на становление и развитие социологии права Питирим Сорокин. По взглядам П.А. Сорокина, социология представляет собой науку, которая изучает поведение людей. Ученый считает, что она выступает как теория социального поведения, основанного на психофизиологических механизмах рефлекторного типа.

Другим видным представителем социологической мысли США является Р. Мертон. Являясь теоретиком функциональной системы, он сосредоточил свои усилия на изучении явлений, возникающих вследствие напряжений и противоречий социальной жизни. Именно в этом направлении Р. Мертон оказал воздействие на развитие социологии права.

Одним из основателей социологии права считается Р. Паунд. Он одним из первых реально поставил вопрос об анализе права в его социальном контексте, в действительной практике, а не как оно представлено в теории и учебниках. Ученый придерживается точки

зрения, что право необходимо рассматривать в качестве средства социального контроля. Паунд анализирует социальный контроль благодаря общей социологической теории. Кроме того, он указывает, что задачей социологии права является выяснение и анализ социальных результатов законодательства, а также общественных изменений, которые, в свою очередь, обуславливают изменения в законодательстве. Заметное воздействие в наше время в социологии права оказывает французская школа. Так, на основе преемственности идей Э. Дюркгейма ныне активно разрабатываются актуальные проблемы законодательства во Франции. Ж. Карбонье считает, что социология права производна от социологии, развивалась как отрасль последней, а получив самостоятельность, активно взаимодействует с общей социологией.

Видный французский юрист **А. Арно** организовал эффективную работу Международного института социологии права. Ежегодно он проводит конференции и научные семинары по актуальным современным вопросам социологии права, в работе которых принимают участие известные ученые многих европейских стран. Примечательно также, что при институте создан Центр документации, собравший обширную базу данных по результатам многочисленных социально-правовых исследований, проведенных во многих странах планеты. Интересные исследования в области социологии права, помогающие законодательству, наряду с бесспорно лидирующими учеными из Франции, проводятся в Дании, Финляндии, Швеции и других европейских государствах. Так, под руководством Б. Мари Блэгвау в последние годы к Дании была успешно проведена серия исследований в сфере трудового законодательства. Его результаты способствовали положительным изменениям в данной области. За последние годы в Финляндии Р. Блюм исследовал сущность и природу правовых знаний в своей стране, проанализировал проблему «правовой сознательности» и отношения граждан к судебной практике, вскрыл значение правовой осведомленности для предотвращения преступлений. Развитие социологии права имеет свои исторические корни и обусловлено объективными факторами общественного развития, в первую очередь глубоким исследованием социальных процессов в обществе, стремлением их основательно понять и эффективно воздействовать всей системой господствующего права. Значительны успехи в распространении конкретно-социологических исследований в области криминологии, конфликтологии, а также в сфере изучения факторов законодательной, судебной и административной деятельности. Характерно, например, что в границах социологии права в проводимых исследованиях основательно анализируется деятельность в стране присяжных заседателей, зависимость судебного решения от психического состояния судьи, его настроения, влияние социального происхождения судей на выносимые решения, поведение работников полицейских органов, социальное происхождение юристов, стиль их деятельности.

Список литературы

- Аюпова З.К. Правовая система и гражданское общество в РК: грани взаимодействия и взаимовлияния // Саясат. – 2011. – № 10-11.
- Жаксыбеков А. Правовая основа государственной политики в области образования Республики Казахстан // Саясат. – 2009. – № 5. – С.73-77.
- Кудайбергенов Х. Место и роль законодательства в системе права РК // Мысль. – 2005. – № 2.
- Лепеха А. Формирование конституционного правосознания // Мысль. – 2004. – № 8.

УДК159.99

НЕГАТИВНЫЕ ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ И ИХ ПСИХОКОРРЕКЦИЯ У ДЕТЕЙ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Севостьянова С.С.,*доцент кафедры психологии, КГПИ***Тулешиова А.Ж.,***студентка 4 курса**психолого-педагогического факультета,
КГПИ*

Аннотация

Мақалада жеткіншектердің жағымсыз эмоциялық күйлерін зерттеу және оны психологиялық түзету бойынша эксперименталды материал ұсынылған. Жүргізілген зерттеу – жеткіншек жастағы балаларда жағымсыз эмоциялық күйлерді дер кезінде анықтау және оларға тиісті психологиялық көмек көрсету қажеттілігін растады.

Аннотация

В работе представлен экспериментальный материал по изучению негативных эмоциональных состояний у подростков с последующей психокоррекцией.

Проведенное исследование подтвердило необходимость своевременного выявления негативных эмоциональных состояний у детей подросткового возраста и оказания им соответствующей психологической помощи.

Abstract

The paper presents experimental material on the study of negative emotional States in adolescents, followed by psycho-correction. The study confirmed the need for timely detection of negative emotional States in children of adolescence and provide them with appropriate psychological care.

Түйінді сөздер: *жағымсыз эмоциялық күйлер, эмоциялық жайсыздық, агрессивтілік, мазасыздық, депрессивтілік.*

Ключевые слова: *негативные эмоциональные состояния, эмоциональное неблагополучие, агрессивность, тревожность, депрессивность.*

Keywords: *negative emotional states, emotional distress, aggression, anxiety, depression.*

1. Введение.

Эмоциональная насыщенность и динамика жизни в современном обществе приводят к высоким психологическим нагрузкам не только у взрослых, но и у детей. Это обстоятельство в значительной степени обусловлено преобразованиями в обществе, повышением требований с его стороны к интеллектуальным, эмоциональным, физическим возможностям человека, к его способности регулировать социально приемлемыми способами эмоциональные состояния. Наименее защищенными в этих условиях оказываются дети, поскольку и организм, и психика ребенка еще неустойчивы, легко уязвимы и очень восприимчивы к воздействию среды. В настоящее время все больше становится детей с эмоциональными проблемами, находящихся в состоянии аффективной напряженности из-за постоянного чувства незащищенности, отсутствия опоры в близком окружении и потому беспомощности[1].

Любые условия и детерминанты жизни и деятельности человека становятся значимыми благодаря тому, что они проникают в сферу эмоциональных отношений. Это обстоятельство и определило роль эмоций и эмоциональных состояний. В образовательном процессе у школьников проявляются как позитивные, так и негативные эмоциональные состояния,

каждое из которых оказывает различное влияние и на учебную деятельность, и на взаимоотношения с другими и на поведение. По отношению к эмоциональному процессу позитивное эмоциональное состояние выступает способом его организации, являясь позитивным фоном, на котором протекает психический процесс. Негативное эмоциональное состояние – это целостная характеристика психической деятельности человека за определённый период времени, отличающаяся ощущением дискомфорта, неблагополучия, неудовольствия, ведущая к временному расстройству деятельности. Негативное эмоциональное состояние пронизывает систему отношений и поведения индивида, сопровождается сильными переживаниями.

В психологической литературе эмоциональное неблагополучие у детей рассматривается как отрицательное состояние, возникающее на фоне трудно разрешаемого личностного конфликта[2]. Длительные проявления негативных эмоциональных состояний, их закрепление приводит к формированию отрицательных качеств личности, что серьёзным образом скажется на социальной адаптации и личностном становлении ребёнка. Подростковый возраст – это особый период в личностном развитии человека. Именно в это время человек впервые задумывается о смысле жизни, о своем предназначении, пытается найти свой жизненный стиль, стремится самостоятельно принимать решения, совершать самостоятельные поступки. В этот период формируется комплексный, целостный образ себя как личности, обеспечивающий человеку некоторую автономию и являющийся психологической основой устойчивости к фрустрирующим жизненным ситуациям. Неудачные попытки самутверждения приводят к снижению самооценки, психоэмоциональному неблагополучию[3]. Современные подростки испытывают огромные эмоциональные нагрузки, вызванные неблагополучными отношениями в семье, учёбой и социальной напряжённостью в целом. Вседозволенность общества, смещение ценностных ориентаций и отсутствие универсального варианта взросления способствуют усилению эмоционального неблагополучия. Вместе с тем, анализ литературных источников по проблеме исследования показал, что негативные эмоциональные состояния в основном изучаются у детей дошкольного и младшего школьного возраста.

Среди негативных проявлений в личностном развитии и поведении особое внимание привлекает к себе проблема детской агрессивности, тревожности и депрессивности. Социологическое исследование, проведенное в восьми регионах Казахстана, показало, что наличие в республике проблемы детской агрессивности признают 100% родителей г. Алматы, 84,2 % родителей г. Астаны, 96,7 % родителей Костанайской области. Актуальность исследования обусловлена малочисленностью работ по проблеме негативных эмоциональных состояний у детей подросткового возраста и неоправданно недостаточным вниманием их психокоррекции. Казахстанские авторы связывают проблему агрессивности детей с тем, что воспитание детей осуществляется в условиях постоянного реформирования: меняется функционирование образовательных учреждений, средств массовой информации, детских общественных объединений и вся социокультурная жизнь подрастающего поколения. Социальное расслоение общества, снижение жизненного уровня, наступившая правовая, моральная и экономическая незащищённость населения усилила конфликтные отношения между людьми, и особенно между супругами, родителями и детьми, вызвавших дестабилизацию жизни большинства семей, что особенно сказалось на подрастающем поколении[4].

Формирование возрастных новообразований сопровождается проявлением различных психических состояний, в том числе и негативных. Подростковый возраст – это возраст новых ощущений и переживаний, и не удивительно, что результатом этих переживаний становится, прежде всего, возрастание уровня тревожности. Тревожность подростка часто нарушает его нормальную жизнь, нередко выступает причиной нарушения социальных связей с окружающими. Повышенная тревожность подростка ухудшает его возможности и результативность деятельности, а это, в свою очередь ещё более усиливает его эмоциональное неблагополучие. Подобную тревожность испытывают часто школьники, которые хорошо учатся, ответственно относятся к учебе, общественной жизни, школьной дисциплине[5]. Высокая

тревожность способствует развитию астении, порождает психосоматические заболевания[6]. Высокая тревожность отрицательно сказывается на функционировании когнитивных процессов.

В настоящее время наличие депрессивных расстройств у подростков признаётся как неоспоримый факт. Так, например, материалы комплексного исследования здоровья населения Казахстана в возрасте 12–55 лет свидетельствуют о росте эмоциональных расстройств, в том числе и депрессивности, начинающихся в детском и подростковом возрасте[7].

Депрессивные проявления у подростков располагаются в виде определённого континуума: от нормы до самых тяжёлых патологических состояний[8].

В детском и подростковом возрасте депрессия чаще всего маскируется. Так, у подростков 12–14 лет академическая неуспеваемость и нарушения школьной дисциплины нередко маскируют депрессивное состояние. Особое место занимают расстройства поведения. При развитии депрессии дети становятся агрессивными, озлобленными, раздражительными. Для них характерно: не выраженность жалоб на плохое настроение, преобладает угрюмость с дисфорическим оттенком аффекта, рудиментарность идеаторного и моторного компонента депрессии. Психопатические явления носят преходящий характер. В большинстве случаев, изучаемые аффективные симптомокомплексы соответствуют субсиндромальным депрессивным состояниям и депрессиям лёгкой степени и не достигают уровня развёрнутого синдрома.

Агрессивные, тревожные и депрессивные подростки нуждаются в безотлагательной помощи психолога, психотерапевта, поскольку действия, поступки таких подростков становятся всё более привычными, и подобно застаревшей привычке сложнее поддаются коррекции.

2. Материалы и методы исследования.

Для изучения таких распространённых негативных эмоциональных состояний, как тревожность, агрессивность и депрессивность у детей подросткового возраста, была составлена программа исследования, включающая организационный этап, психодиагностический и психокоррекционный этапы. На организационном этапе осуществлялось формирование выборки испытуемых и подбор психодиагностических методик. Базой исследования была определена средняя школа № 3 города Костаная. В группу испытуемых вошли учащиеся восьмых классов в возрасте 13–14 лет.

На психодиагностическом этапе был использован первичный скрининговый опросник, модифицированный и созданный на основе опросника В.Н. Краснова, который позволил дать первичную оценку психического эмоционального состояния подростков и опросник Р. Кеттелла. В опросе приняли участие 58 школьников. По результатам проведенного опроса и методики Р. Кеттелла были сформированы контрольная и экспериментальная группа по 15 человек каждая. В контрольную группу вошли подростки без признаков проявления негативных эмоциональных состояний, а в экспериментальную группу вошли учащиеся, получившие максимальное количество баллов за ответы по используемым вопросам, свидетельствующие об их неблагополучном эмоциональном состоянии.

Для подтверждения полученных первичных результатов подростки контрольной и экспериментальной групп были обследованы с использованием комплекса психодиагностических методик.

На психокоррекционном этапе по результатам исследования была психокоррекция негативных эмоциональных состояний у подростков экспериментальной группы. В настоящем исследовании были использованы те техники, которые бы способствовали повышению устойчивости эмоциональной сферы, формированию навыков саморегуляции и самоконтроля, социальных умений, снижению выраженности негативных эмоциональных состояний. В связи с этим при разработке содержания психокоррекционных занятий были использованы элементы социально – психологического тренинга Е.Н. Колодич и тренинга коррекции эмо-

циональной сферы Ю.С. Шевченко. Психокоррекция проводилась в форме групповых занятий. Продолжительность каждого занятия – 45 минут, всего проведено 12 занятий.

После проведенной психокоррекции была осуществлена повторная психодиагностика с целью определения её эффективности.

С целью изучения негативных эмоциональных состояний у подростков были использованы следующие методы исследования: опросник В.Н. Краснова (в адаптации Е. Ю. Зиновой); «Дифференциальная диагностика депрессивных состояний» В. Зунга; опросник А.Басса – А. Дарки; методика «Шкала тревожности» А.М. Прихожан; методика «Диагностика тревожности» Д. Тейлора (адаптация Т. А. Немчинова); методика «Описание детской депрессии» М. Ковач; методика «Дифференциальная диагностика депрессивных состояний» В. Зунга; методика «Определение фрустрации» В.В. Бойко; методы математической статистики.

3. Обсуждение.

Использование первичного скринингового опросника, созданного на основе опросника В.Н. Краснова позволил дать первичную оценку психического эмоционального состояния подростков. Обработка полученных результатов показала, что из 58 учащихся восьмых классов в возрасте 13–14 лет 22(37,9 %) имели признаки неблагоприятного эмоционального состояния. Из их числа была сформирована экспериментальная группа, в которую вошли подростки с выраженными признаками эмоционального неблагополучия, что было подтверждено данными методики Р. Кеттелла. Так, у подростков экспериментальной группы были выявлены низкие показатели по шкалам: А – «аффектотимия – шизотимия», С – сила «Я» – слабость «Я», F – «беспечность – озабоченность», Н – «смелость – робость» Е – «доминантность – конформность и высокие по шкалам: О – «гипотимия – гипертимия», Q4 – «фрустрированность – нефрустрированность», свидетельствующие об эмоциональном неблагополучии.

Поскольку наиболее часто фиксируемыми формами проявления негативных эмоциональных состояний являются агрессивность, тревожность и депрессивность, в дальнейшем были использованы методики, направленные на их изучение у детей контрольной и экспериментальной групп. С целью изучения агрессивности была использована методика А. Баса – А. Дарки. Результаты показали, что из числа детей с неблагоприятным эмоциональным фоном, 40% имели выраженные признаки агрессивности, а индекс агрессивности в экспериментальной группе был выше допустимой нормы за счёт высоких значений у шести подростков.

Тревожность определялась с использованием методики «Диагностика тревожности» Д.Тейлора (адаптация Т. А. Немчинова) и методики «Шкала тревожности» А.М. Прихожан.

Результаты методики Д. Тейлор показали, что подростки контрольной группы имели низкий уровень тревожности, а у подростков экспериментальной группы определялся высокий уровень тревожности, причём, у 10 подростков выявлен очень высокий уровень тревожности(67%). Данные методики А.М. Прихожан свидетельствуют о низком уровне тревожности детей контрольной группы. В то время как в экспериментальной группе очень высокий уровень тревожности выявлен у семи(46,7%) подростков, у остальных подростков уровень тревожности был несколько повышенным. Разница в показателях общей тревожности статистически достоверна(t критерий Стьюдента – 19, 07).

Депрессивность у подростков изучалась с использованием методики «Дифференциальная диагностика депрессивных состояний» В. Зунга и методики «Описание детской депрессии» М. Ковач. По методике В. Зунга у подростков контрольной группы определяется психическое состояние без депрессии. В экспериментальной группе у одного подростка определяется субдепрессивное состояние и у одного – лёгкая депрессия ситуативного или невротического генеза. Таким образом, в экспериментальной группе два(13,7%) подростка имели признаки депрессивности. Однако следует отметить, что пять подростков, имели показатели близкие к нижней границе лёгкой депрессии. Возможно, этим объясняется средний показатель, свидетельствующий о лёгкой депрессии детей экспериментальной группы. Данные методики М. Ковач свидетельствуют об отсутствии депрессивности у подростков конт-

рольной группы. В экспериментальной группе у двух подростков определяются признаки субдепрессивного состояния. Средний показатель экспериментальной группы свидетельствует о лёгком снижении настроения у подростков.

Таким образом, из числа эмоционально неблагополучных подростков шестеро (40%) имели выраженные признаки агрессивности, семеро (46,7 %) – тревожности и двое (13,3%) подростков имели признаки субдепрессивного состояния,

На основании полученных результатов было разработано содержание психокоррекционных занятий, которое апробировано на подростках экспериментальной группы.

Основная цель коррекционных занятий:

- способствовать повышению устойчивости эмоциональной сферы;
- формировать навыки саморегуляции, самоконтроля и социальных умений;
- обучить конструктивному выражению чувств;
- снизить выраженность признаков негативных эмоциональных состояний.

Повторная психодиагностика негативных эмоциональных состояний у подростков экспериментальной группы выявила положительную динамику в показателях агрессивности, тревожности и депрессивности. Так, психокоррекция способствовала снижению индекса агрессивности у подростков экспериментальной группы, и показатель приблизился к нормативным данным, однако, у трёх подростков этот индекс всё ещё остаётся несколько выше нормы. Разница статистически достоверна (t критерий Стьюдента – 2,4).

Изменения после психокоррекции отмечены и в показателях тревожности: психокоррекция способствовала снижению тревожности у подростков экспериментальной группы, однако, у трёх подростков уровень тревожности всё ещё остаётся высоким, хотя и есть тенденция к снижению.

Результаты методики А.М. Прихожан так же указывают на снижение общей тревожности у подростков экспериментальной группы, хотя у семи подростков уровень тревожности остаётся высоким. Разница в показателях общей тревожности до и после психокоррекции статистически достоверна (t критерий Стьюдента – 2,7).

Данные методики В.Зунга свидетельствуют об отсутствии депрессивности у подростков экспериментальной группы после коррекции, вместе с тем, у двух подростков определяется лёгкая депрессия ситуативного или невротического характера. Положительная тенденция к снижению показателей депрессивности после психокоррекции. Полученные результаты подтверждаются и данными методики М.Ковач, которые указывает на отсутствие депрессии у подростков после психокоррекции, правда, у двух подростков определяется лёгкое снижение настроения вместо субдепрессии. Разница в показателях до и после психокоррекции статистически достоверна (t критерий Стьюдента – 5,2). Если до психокоррекции у большинства подростков определялось лёгкое снижение настроения, то после психокоррекции у них определяется состояние без депрессии.

4.Выводы.

Таким образом, установлено, что спектр научных работ, посвящённых изучению негативных эмоциональных состояний у детей подросткового возраста, относительно немногочисленный, в сравнении с подобными исследованиями среди взрослых. Вместе с тем следует отметить, что негативные эмоциональные состояния в большинстве случаев снижают психический тонус человека, неблагоприятно воздействуют на процесс деятельности и взаимодействия индивида с окружающей средой. Экспериментальное исследование, проведенное на базе средней школы № 3 города Костаная, позволило установить, что из 58 подростков в возрасте 13–14 лет 22(37,9%) имели признаки эмоционального неблагополучия. Из числа подростков с высокими показателями эмоционального неблагополучия шестеро(40%) имели выраженные признаки агрессивности, семеро(46,7 %) – тревожности и двое (13,3%) подростков имели признаки субдепрессивного состояния. На основании полученных результатов было разработано и апробировано содержание психокоррекционных занятий, которое способствовало снижению признаков негативных состояний у подростков экспериментальной группы.

Проведенное исследование подтвердило необходимость своевременного изучения негативных эмоциональных состояний у детей подросткового возраста и оказания им соответствующей психологической помощи. Необходимость организации и проведения такой работы связана с тем, что действия и поступки подростков, испытывающих негативные эмоциональные состояния, нередко становятся привычными, и подобно застаревшей привычке сложнее поддаются коррекции.

Список литературы

- 1 Фельдштейн Д.И. Психолого-педагогические проблемы построения новой школы в условиях значимых изменений ребёнка и ситуации его развития. // Вопросы психологии. – 2010. – № 3. – С. 47-56.
- 2 Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка. – М., 1990. – 128с.
- 3 Подольский А.И., Карабанова О.А., Идובהва О.А., Хейманс П. Психоземциональное благополучие современных подростков: опыт международного исследования. // Вестник МГУ. Серия 14. Психология. – 2011. – № 2. – С. 9-20.
- 4 Детство без жестокости и насилия / Составители: Байсакова З.М., Мухамедсадыкова А.Т. – Алматы, 2013.
- 5 Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.
- 6 Прихожан А.М. Тревожность у детей: явление, причины, диагностика. // Школьный психолог. – 2002. – №4.
- 7 Катков А.Л., Б.Б. Джарбусынова. Психическое здоровье населения Республики Казахстан (по материалам комплексного исследования 2003 года). – Павлодар, 2006. – 327 с.
- 8 Маркелли Д. Депрессия у подростков. // Перспективная психология, 1998. – № 4. – С. 241-248.

УДК 612.8

УРОВЕНЬ УМСТВЕННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ, РАЗЛИЧАЮЩИХСЯ ТИПОЛОГИЧЕСКИМИ ОСОБЕННОСТЯМИ ПРОЯВЛЕНИЯ СВОЙСТВ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ

Суюндикова Ж.Т.,
магистр биологии,
ст. преподаватель, КГПИ
Байкенова З.,
студентка 4 курса, КГПИ
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Бұл мақалада Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтында жүргізілген зерттеулердің нәтижелері берілген. ҚМПИ бірінші курс студенттерінің ақыл-ой қабілетінің деңгейі, жүйке жүйесінің күші мен жүйке үрдістерінің функционалдық ұтқырлығы, сондай-ақ зерттелген сипаттамалар арасындағы корреляциялық байланыстары анықталды. Студенттердің басым көпшілігінде ақыл- ой қабілеттері орташа және ойлау жылдамдығы төмен, орташа деңгейлерінде және жүйке жүйесінің әлсіз типі анықталды.

Аннотация

Статья посвящена анализу результатов практического исследования, проведенного на базе Костанайского государственного педагогического института, с целью определения уровня умственных способностей, силы нервной системы и функциональной подвижности нервных процессов сту-

дентов первого курса КГПИ, а также выявления корреляционной зависимости между исследуемыми характеристиками. Установлено, что для большинства опрошенных студентов характерен средний уровень общих умственных способностей, преобладает низкий и средний уровень быстроты мышления и нервная система слабого типа.

Abstract

This article analyzes the results of empirical research conducted in Kostanai State Pedagogical Institute, in order to determine the level of intelligence, strength of the nervous system and functional mobility of nervous processes KGPI first-year students and the identification of correlation between the studied characteristics. It was found that for the majority of the students surveyed characterized the average general intellectual abilities, dominated by low and average speed of thought and the weak type of nervous system.

Түйін сөздер: ақыл-ой қабілеті, жалпы ақыл-ой деңгейі, студенттер, жүйке жүйесінің қасиеттері, жүйке жүйесінің күші, ойлау үрдісінің жылдамдығы.

Ключевые слова: умственные способности, общий уровень интеллекта, студенты, свойства нервной системы, сила нервной системы, быстрота мыслительных процессов.

Key words: mental ability, General level of intelligence, the students, properties of nervous system, force of nervous system, speed of thought processes.

1. Введение.

Социальная эволюция это такой же направленный и непрерывный процесс, как и эволюция живой природы. Такая эволюция приводит к формированию новых социальных форм или структур, которые качественно отличаются от предыдущих наличием определенных элементов. Такими элементами могут быть производство, торговля или научно-технический прогресс, на современном этапе развития общества все большее значение приобретают человеческие ресурсы, только не как на заре цивилизации, в качестве тягловой силы, теперь больше ценится способность человека к «генерации» новых идей и решений, или его интеллектуальный потенциал.

Развитие человеческих ресурсов Казахстана является одним из высших приоритетов долгосрочной Стратегии развития РК «Казахстан-2030». Принятая в 1997 году, она обозначила новые ориентиры и горизонты развития страны и стала «визитной карточкой» нового Казахстана (Назарбаев Н.А., 2007). В 2008 году глава государства инициировал проект «Интеллектуальная нация-2020». В своем выступлении Н.А. Назарбаев отметил: «Его главная цель – воспитание казахстанцев новой формации, превращение Казахстана в страну с конкурентоспособным человеческим капиталом» (Назарбаев Н.А., 2009).

Таким образом, нет сомнения в значимости понятия интеллект для будущего не только страны, но и мира. Увеличение интеллектуального потенциала нации то, к чему все мы должны стремиться. Сегодняшние студенты – в будущем это специалисты в различных областях, от которых будет зависеть экономическое и социальное благополучие страны. Важным условием обучения студента в ВУЗе является уровень интеллектуального развития, его потенциал, а также основные свойства нервной системы, такие как сила и быстрота нервных процессов. Уровень интеллектуального развития свидетельствует о количестве накопленных знаний, степени подготовленности к обучению в ВУЗе, а также обуславливает успешность дальнейшего обучения. Не менее важное значение имеет сила нервной системы, которая обеспечивает выносливость человека к длительным нагрузкам, в данном случае умственным. Быстрота нервных процессов обеспечивает быстрое переключение с одного вида познавательной активности к другой. Все эти три составляющие вместе, при нормальных или высоких показателях, обеспечивают успешное обучение, творческое развитие, то

есть полноценное гармоничное развитие конкурентоспособной личности, на пути формирования высокоразвитого казахстанского общества.

Целью исследования является определение уровня развития умственных способностей, а также выявление зависимости этого показателя от основных свойств нервной системы: силы нервной системы и подвижности нервных процессов.

2. Материалы и методы.

Исследование проводилось на базе костанайского государственного педагогического института в течение 2015-2016 учебного года. В тестировании приняли участие студенты первого курса КГПИ, в количестве 100 человек. Возраст респондентов составил от 17 лет до 21 года.

Для выявления уровня умственных способностей студентов, силы нервной системы и подвижности нервных процессов были отобраны ряд тестовых методик, отвечающих всем необходимым психодиагностическим требованиям (надежность, валидность, репрезентативных полученных диагностических данных):

1. Краткий отборочный тест (КОТ) (В.Н. Бузина, Э.Ф. Вандерлик);
2. Методика исследования быстроты мышления;
3. Теппинг-тест Е.П. Ильина.
4. Связи изучаемых переменных вычислялись посредством коэффициента корреляции r -Пирсона в программе MSExcel 7.0.

3. Результаты и обсуждения.

Анализ результатов тестирования на определение общих умственных способностей (Тест КОТ) среди студентов КГПИ показал, что из 100 человек, прошедших тестирование, только двое имеют низкий результат, что составляет 2% от всего контингента исследуемых. Результат ниже среднего показали 21%, для большинства респондентов (48%) оказался характерен средний уровень общих умственных способностей. Общий уровень умственных способностей выше среднего был выявлен у 20% респондентов, а высокий уровень – у 9% испытуемых (Рисунок 1). Таким образом, полученные данные характеризуются нормальным распределением и отвечают всем его требованиям.

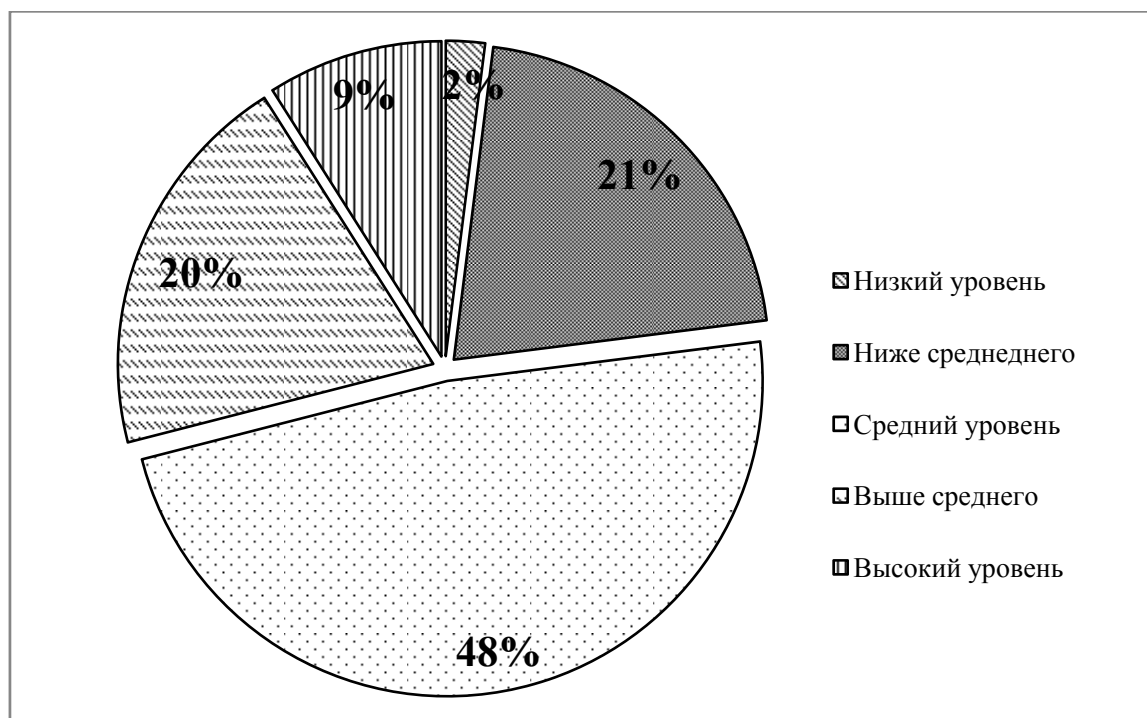

Рисунок 1. Уровень умственных способностей у студентов КГПИ

Установленный уровень является многопараметрическим показателем общих способностей и позволяет проанализировать компоненты интеллекта, так как тест состоит из 5 блоков различной направленности: задания, требующие вербальных, числовых, логических, пространственных способностей, а также задания, требующие высокой концентрации и распределения внимания. Анализ результатов по четырем блокам представлен в гистограмме на рисунке 2.

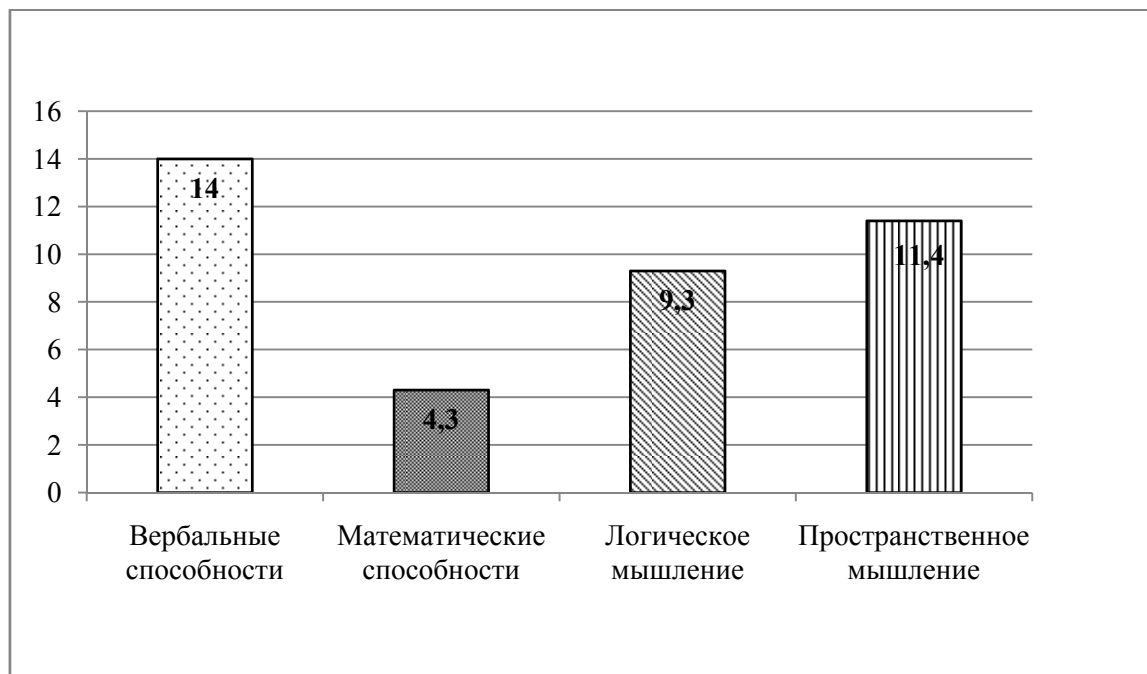

Рисунок 2. Средний балл студентов КГПИ по четырем блокам краткого отборочного теста

Как видно из гистограммы на рисунке 2, опрошенные студенты лучше справились с заданиями, требующими вербальных способностей. Это означает, что данные студенты могут без затруднений понять смысл текста, значения разных слов, речевых оборотов, прямой и переносный смысл выражений и правильно их интерпретировать. Самое низкое значение имеет средний балл по математическому блоку (76% респондентов показали низкий результат по данному блоку вопросов). Высокий процент опрошенных студентов, показавших низкий результат по блоку с математическими заданиями, вероятно, можно объяснить тем, что в данном блоке много заданий, которые требуют относительно много времени на прочтение, осмысление и непосредственное решение их, притом, что время на решение 50 вопросов теста ограничено, и составляет 15 минут. Учитывая то, что испытуемые являются студентами первого курса и еще проходят адаптацию к новым условиям, они сталкиваются с рядом трудностей, одной из которых является неумение распределять свое время и силы (Кузьмишкин, 2014). Кроме того, после проведения тестирования на вопрос «Были ли у вас какие-либо затруднения при выполнении тестов?», студенты в основном отвечали, что им не хватило времени. Также и при проверке бланков ответов, можно было заметить, что многие из них заполнены не до конца, что лишний раз подтверждает актуальность названных трудностей, которые испытывают студенты-первокурсники. Уровень пространственного и логического мышления опрошенных студентов находится в пределах нормы.

По данным теста на определение быстроты мышления и подвижности нервных процессов для большинства испытуемых характерен низкий (59%) и средний уровень (39%) исследуемых параметров (рисунок 3). Эти данные говорят о том, что большинство опрошенных студентов испытывают трудности при необходимости быстрого переключения с одного вида умственной активности к другой. Низкая подвижность нервных процессов указывает на

их относительно высокую инертность, затрудняющую переход человека к новым навыкам. Лица с такой нервной системой избегают незнакомых ситуаций (Литвинова Н.А. и др., 1999).

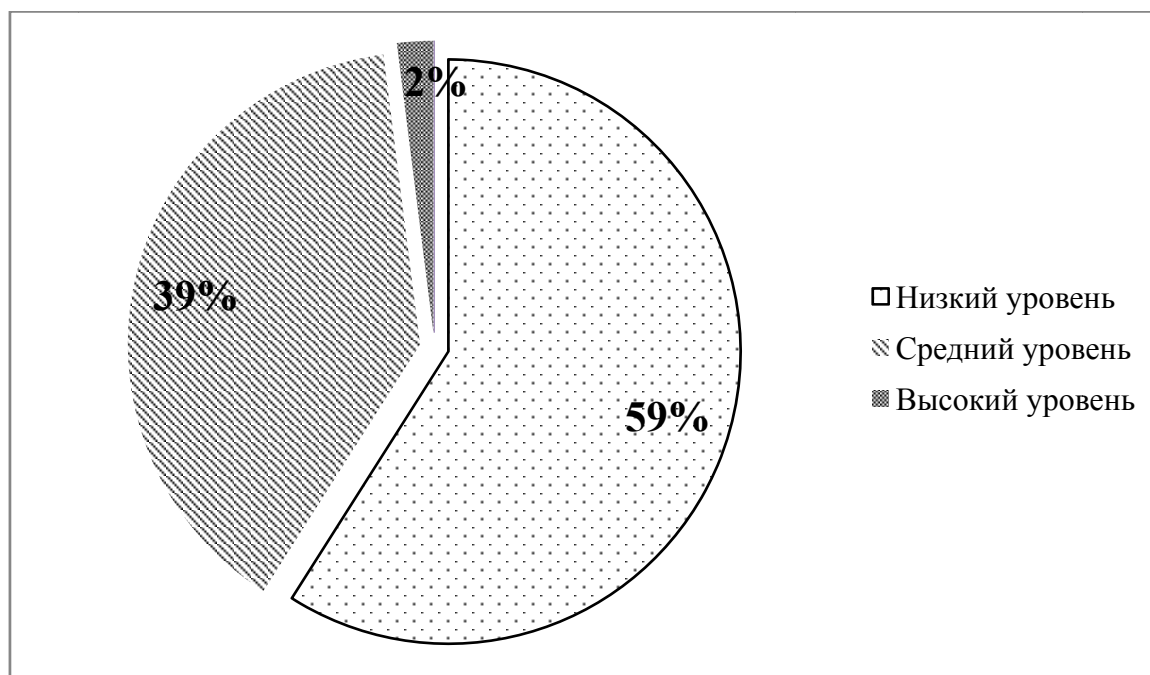

Рисунок 3. Показатели уровня быстроты мышления и подвижности нервных процессов у студентов КГПИ

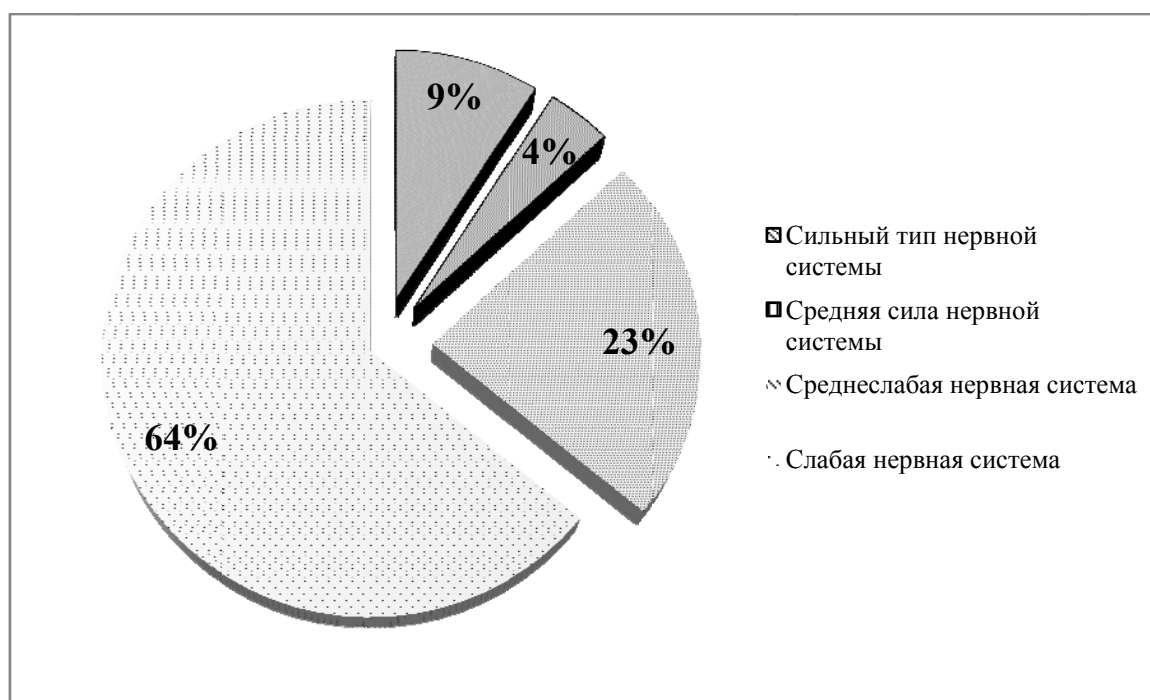

Рисунок 4. Соотношение типов нервной системы у студентов КГПИ

При анализе результатов теппинг-теста Ильина на определение силы нервной системы, было выявлено следующее: 9% – сильная нервная система, 4% – нервная система средней силы, 23% – средне-слабая и 64% – слабая нервная система (рисунок 4). Можно предположить, что причина такого довольно-таки высокого процента испытуемых со слабой нервной системой кроется в том, что весь контингент состоит из студентов первого курса. А это, как известно, не самое легкое время для молодых людей и девушек, которые еще прохо-

дят период адаптации к новой местности (для большинства), к новой системе обучения, да и к новому статусу студента. Адаптация личности студента к обучению – это сложный, длительный, а порой острый и болезненный процесс (Березин, Ф.Б., 2008). Согласно данным исследования А.А. Кузьмишкина к основным проблемам адаптации первокурсников к обучению в ВУЗе относятся неумение распределять свое время и силы, неготовность к выполнению высоких требований преподавателей, неготовность работать с большим объемом новой информации, отсутствие у некоторых студентов силы воли и мотивации (Кузьмишкин А.А., 2014). Кроме того, такие результаты могут быть обусловлены возрастными особенностями респондентов. Экспериментально доказано, что свойства нервной системы, в том числе и сила нервной системы, имеют разную степень проявления на разных этапах онтогенеза, что обуславливает умственное развитие человека. В частности, установлено, что девушки в возрасте 17-18 лет, в большинстве случаев имеют слабую нервную систему, слабее, чем у взрослых женщин и юношей-сверстников (Лейтес Н.С., 1997). Учитывая то, что в нашем исследовании из всего контингента 76% составляют девушки, средний возраст которых 18,1 лет, то есть как раз в пределах вышеописанных характеристик, можно с уверенностью сказать, что одной из причин большого количества респондентов со слабой нервной системой являются именно возрастные особенности нервной системы.

Для выявления связи между уровнем умственного развития и рассматриваемыми свойствами нервной системы был проведен сравнительный анализ результатов проведенных тестов. Установлено, что с увеличением силы нервной системы, растет уровень умственных способностей (рисунок 5). Исключением является группа студентов с сильной нервной системой, их средний балл имеет обратную тенденцию и находится почти на одном уровне с таковым в группе со среднеслабой нервной системой. Данный факт, вероятно, обусловлен тем, что лица с сильной нервной системой притом, что могут выдерживать длительные, сильные нагрузки, не достаточно быстро включаются в работу, а, учитывая то, что время на решение теста ограничено, эта особенность может помешать им достичь высокого результата. Установленный в настоящем исследовании факт подтверждается рядом ученых и исследователей (Н.Е. Малков, 1973; С.И. Молдавская, 1978; Т.С. Турбина, 2002), занимавшихся вопросом влияния типологических свойств нервной системы на уровень умственного развития человека.

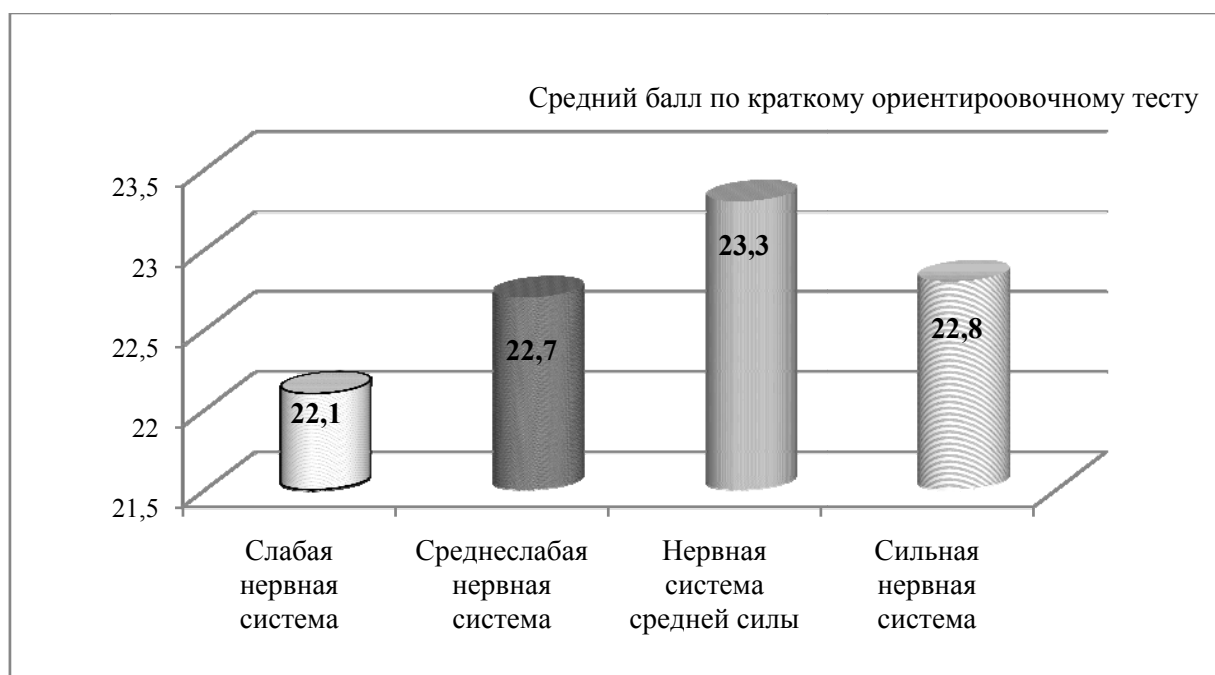

Рисунок 5. Средний балл по краткому ориентировочному тесту в разных группах студентов, отличающихся по силе нервной системы

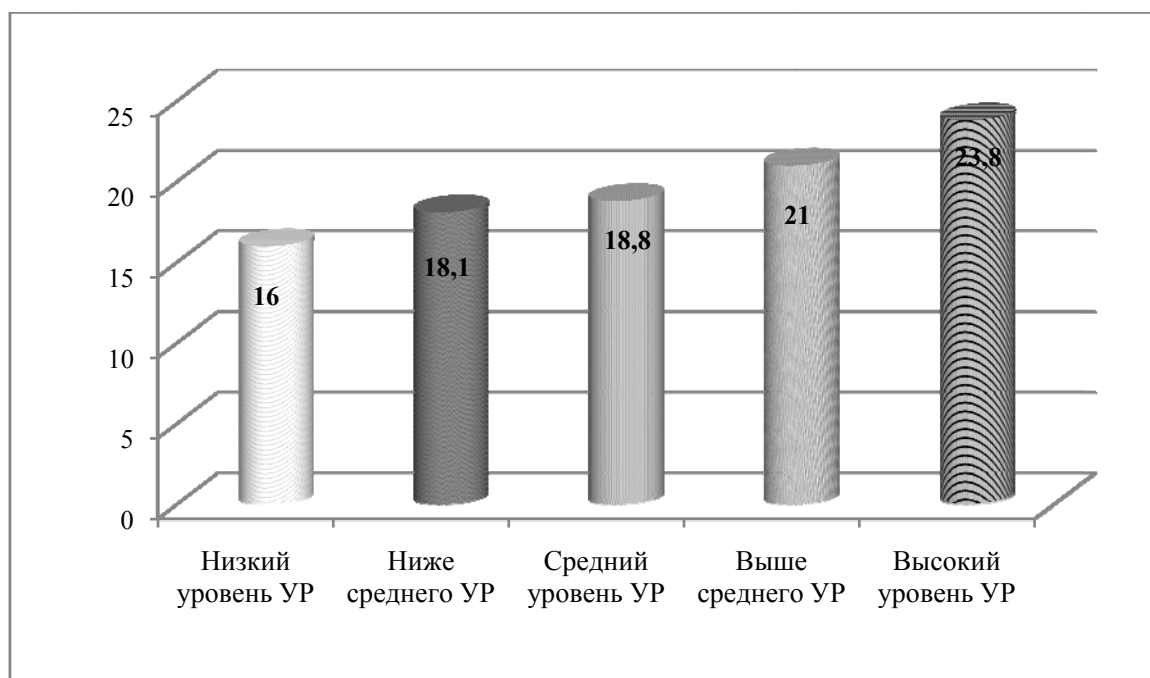

Рисунок 6. Средний балл по методике исследования подвижности нервных процессов (МИПНП) в разных группах по уровню умственного развития (УР)

На рисунке 6 отражены результаты сравнительного анализа результатов методики исследования подвижности нервных процессов и краткого отборочного теста. Из гистограммы, изображенной на Рис. 5 видно, что уровень подвижности нервных процессов растет с увеличением уровня умственных способностей. Проведенный анализ позволяет сделать следующий вывод: можно сказать, что уровень подвижности нервных процессов влияет на умственное развитие человека; чем выше уровень подвижности нервных процессов, тем выше уровень умственного развития. Данное заключение подтверждается исследованиями ряда ученых, изучавших связь между умственным развитием и свойствами нервной системы, в частности, подвижности нервных процессов (М.В. Ласко, 1975; Соловьев В.Н., 2004; Чайченко Г.М., 2005).

Корреляционный анализ показал слабую положительную связь между уровнем умственного развития и силой нервной системы ($r=0,25$), умеренную положительную связь между уровнем умственного развития и функциональной подвижностью нервных процессов ($r=0,35$), подвижностью нервных процессов и силой нервной системы ($r=0,37$).

4. Выводы.

Проведенное экспериментальное исследование и анализ полученных результатов позволили сделать следующие выводы:

1. Анализ результатов тестирования на определение общих умственных способностей (Тест КОТ) показал, что для половины (48%) респондентов характерен средний уровень общих умственных способностей, результат выше и ниже среднего показали 21% и 20%, соответственно, 9% – высокий и 2% – низкий результат. Таким образом, полученные данные характеризуются нормальным распределением и отвечают всем его требованиям.

2. В ходе исследования установлено, что опрошенные студенты характеризуются низким (59%) и средним (39%) уровнем функциональной подвижности нервных процессов; слабой (64%) и среднеслабой нервной системой.

3. В ходе сравнительного анализа было выявлено, что проявления умственных способностей исследуемых студентов в определенной степени связаны с типологическими особенностями нервной системы. Анализ результатов исследования показал, что с ростом силы нервной системы повышается уровень умственных способностей, между показателями краткого отборочного теста и теппинг-тестом Ильина на определение силы нервной системы была

выявлена положительная корреляция ($r=0,25$). Также было обнаружено, что у лиц с высоким уровнем умственных способностей подвижность нервных процессов выше, чем у тех, чей уровень умственного развития находится на низком или среднем уровне, то есть наблюдается рост уровня умственных способностей с увеличением уровня подвижности нервных процессов. Между данными показателями также была выявлена положительная корреляция ($r=0,35$).

Список литературы

- Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. – П., 2008. – 270 с
- Кузьмишкин А.А. Адаптации студентов первого курса в вузе/ А.А. Кузьмишкин [и др.] // Молодой ученый. – 2014. – №3. – С. 933-935.
- Ласко М.В. Продуктивность интеллектуальных функций при различной интенсивности мотивации в связи с силой процесса возбуждения // Дифференциальная психофизиология и ее генетические аспекты. Тезисы докладов. – М., 1975. – С. 78–81.
- Лейтес Н.С. Возрастная одаренность и возрастные различия. – М., – Воронеж, 1997.
- Литвинова Н.А. Адаптация студентов младших курсов в зависимости от уровня функциональной подвижности нервных процессов и функциональной асимметрии мозга / Н.А. Литвинова, М.Г. Березина, А.М. Прохорова // Валеология. – 1999. – №3. – С. 26-32.
- Малков Н. Е. Индивидуальные психофизиологические различия в интеллектуальной деятельности старших школьников: автореф. дис... д-ра психол. наук / Н.Е. Малков. – М., 1973. – 34 с.
- Молдавская С.И., Трошихин В.А., Кольченко Н.В. Функциональная подвижность нервных процессов и профессиональный отбор. – Киев: Наукова думка, 1978. – 228 с.
- Назарбаев Н. А. Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее // Лекция в КазНУ им. аль-Фараби. – Алматы, 13 октября 2009 г.
- Соловьев В.Н. Влияние адаптации и мотивации учебной деятельности на успеваемость студентов // Фундаментальные исследования. – № 5. – 2004. – С. 81-84.
- Турбина Т. С. Связь успеваемости младших школьников с некоторыми личностными особенностями. Дипломная работа. – СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2002.
- Чайченко, Г. М. Некоторые механизмы эффективности умственной деятельности / Г.М. Чайченко, Л.И. Томилина // Физиология человека. – 2005. – №1. – С. 28-33.
- Назарбаев Н. Инновационная индустрия науки и знаний - стратегический ресурс Казахстана в XXI веке. [WWW-документ] – Электронный ресурс. – URL.: www.akorda.kz. <http://www.zakon.kz/60241-strategija-kazakhstan-2030-i-ee.html>.

УДК 612.2

СЕЗОННАЯ ДИНАМИКА ДЫХАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ СТУДЕНТОВ

Суюндикова Ж.Т.,
магистр биологии
ст. преподаватель, КГПИ
Панченко П.,
студентка 4 курса, КГПИ
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Мақалада Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының 19-22 жастағы студенттердің жынысы нескере отырыптыны салу көрсеткіштерінің маусымдық динамикасы жөнінде деректер берілген. Зерттелген топтардың, жынысы нақарамастан, сыртқытыныстың көрсеткіштерінің маусымдық динамикасында күзгі-қысқы кезеңде ұлғаю үрдісі байқалады. Серкин сынама бойынша нәтижелерді талдау барысында, физикалық жүктемеден кейін гипоксияға тұрақтылығы, ер балаларда қыз балаларға қарағанда жоғары екені байқалды.

Аннотация

В статье приводятся данные о сезонной динамике дыхательных показателей студентов 19-22 лет, с учетом пола в Костанайском государственном педагогическом институте. Установлено, что у обследованных групп в сезонной динамике наблюдается тенденция увеличения показателей внешнего дыхания в осенне-зимний период, вне зависимости от пола. В ходе анализа результатов по пробе Серкина, установлено, что способность к гипоксии после физической нагрузки в группе молодых людей выше, чем у обследованных девушек.

Abstract

The article presents data on the seasonal dynamics of the respiratory performance of students 19 -22 years, by gender in Kostanai State Pedagogical Institute. It was established increasing external respiration trend in the examined groups in the seasonal dynamics in the autumn-winter period, regardless of gender. The analysis results Serkina sample, it was found that the ability to exercise after hypoxia in a group of young men is higher than in the examined young women.

Түйінсөздер: Сыртқы тыныс алу, функционалдық сынамалар, спирометрия, студенттер, маусымдық динамикасы, гендерлік айырмашылықтар.

Ключевые слова: Внешнее дыхание, функциональные пробы, спирометрия, студенты, сезонная динамика, гендерные различия.

Key words: External respiration, functional test, spirometry, students, seasonal dynamics, gender differences.

1. Введение.

Одной из наиболее весомых причин изучения системы внешнего дыхания, является то, что она является открытой к взаимодействию с неблагоприятными природно-климатическими факторами, так же не защищена от внешних негативных условий надежным природными или искусственными барьерами.

Реакции дыхательной системы на изменение окружающей среды, в настоящее время, исследуется и изучается многими учеными. В нашем регионе тема изучена в меньшей степени. Вместе с тем, это направление исследования остается актуальным, являясь одним из приоритетных в области физиологии дыхания. Как известно, основной функцией системы регуляции дыхания является поддержание газового гомеостаза. Компенсаторные реакции дыхательной системы направлены на поддержание необходимого для этого уровня легочной вентиляции. В течение года степень поддержания постоянства легочных объемов подвергается изменениям. Знание особенностей гендерного различия в показателях дыхательной системы способствует правильному дозированию физических нагрузок, разработке средств и методов предупреждения легочных заболеваний у студентов, определение в дальнейших профессиональных предпочтениях.

Целью данной статьи является выявление гендерных различий в динамике сезонных изменений дыхательной системы студентов КГПИ.

2. Материалы и методы.

Было обследовано 100 человек: 50 юношей и 50 девушек. Для исследования сезонной динамики системы органов дыхания, были привлечены студенты 3-4 курсов КГПИ, не имеющие вредных привычек (в частности курение), без хронических болезней органов дыхания, и соответственно болезней способных повлиять на показатели дыхательной системы. Так же исключались, тренированные, занимающиеся активным спортом продолжительное время студенты, так как степень тренированности влияет на показатели, характеризующие состояние дыхательной системы.

Методом спирометрии и функциональных проб в течение года было проведено исследование состояния системы внешнего дыхания студентов КГПИ. Для определения устойчивости организма к гипоксии использовали наиболее доступные и информативные пробы Штанге, Генчи и Серкина. Помимо этого, эти тесты характеризуют общий уровень тренированности организма, без специальной подготовки и инвентаря.

3. Результаты.

Обработка полученных результатов показала, что в обеих группах испытуемых происходят сезонные функциональные перестройки.

Возрастание среднегрупповых результатов ЖЕЛ, и снижение количества отклонений в отношении ДЖЕЛ/ФЖЕЛ от нормы вне зависимости от пола, отмечается в зимнее-осенний период времени, хотяу девушек и происходит снижение жизненной емкости легких от осеннего к зимнему периоду, но судя по результатам ДЖЕЛ/ФЖЕЛ замечена тенденция увеличения показателя от теплых к холодному сезону, что отображено на рисунке 1,2.

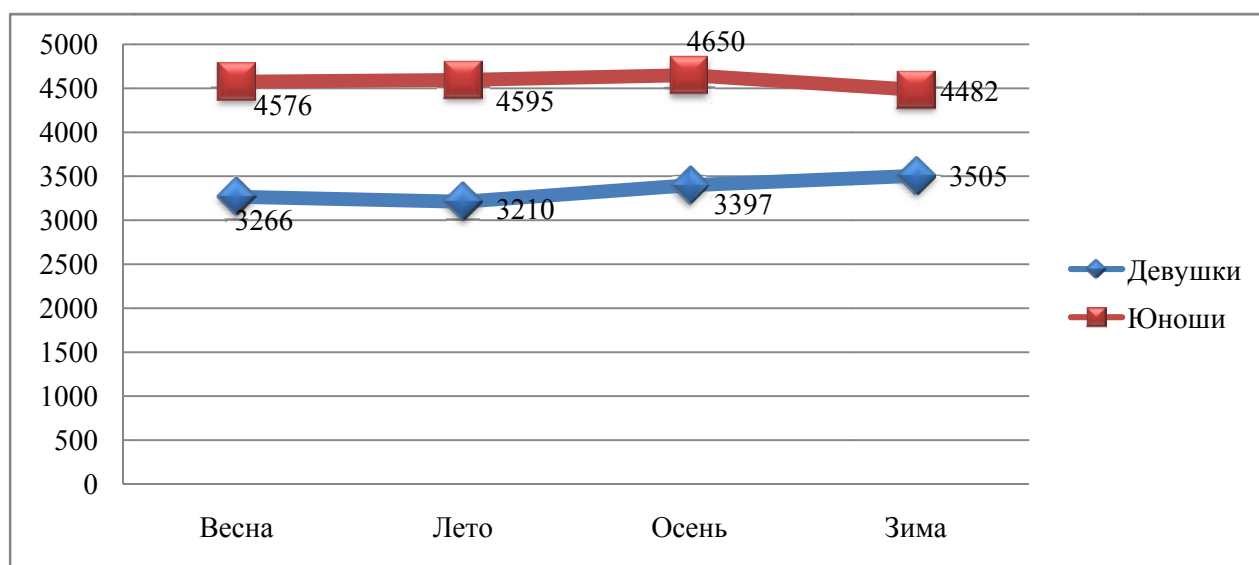

Рисунок 1. Динамика ЖЕЛ в обследованных группах в течение года (мл)

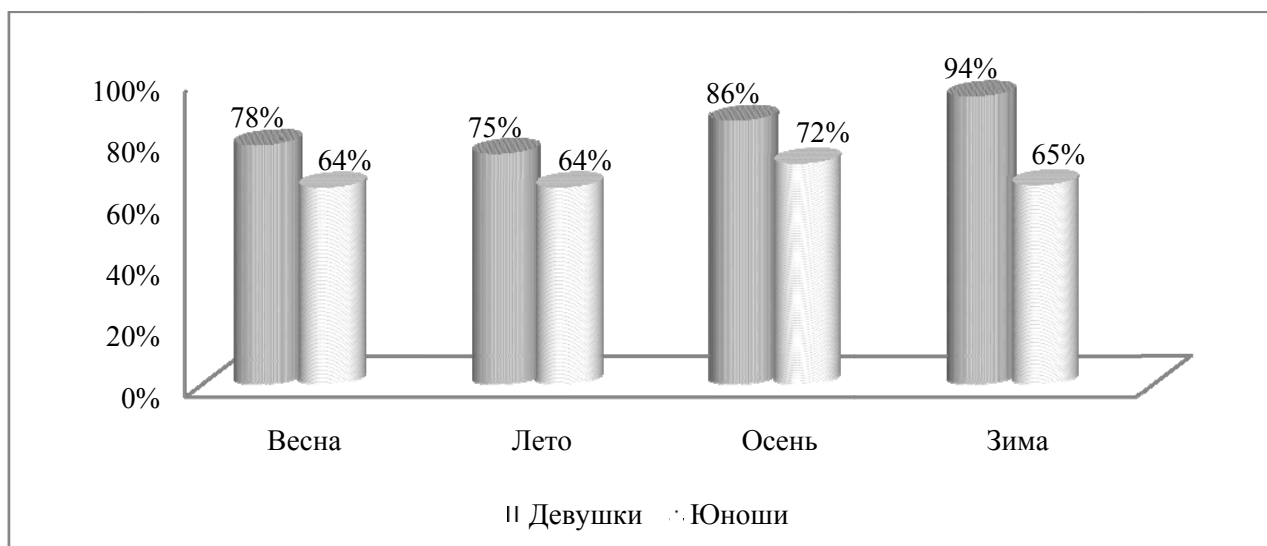

Рисунок 2. Динамика отношения ДЖЕЛ/ФЖЕЛ в течение года, находящиеся в пределах нормы

У молодых людей и девушек 20-25 лет, за счет увеличения ЖЕЛ зимой и осенью создаются условия для более эффективного приспособления легочной вентиляции к удовлетворению метаболических потребностей организма и воздействием неблагоприятных природно-климатических факторов.

Таким образом, увеличение значений указывает на хорошую бронхиальную проходимость на уровне крупных бронхов в зимний и осенний периоды.

Увеличение ЖЕЛ, является адаптивной реакцией, позволяющей улучшить параметры кондиционирования воздуха, и нарастание величины ЖЕЛ при переходе от теплого времени года к холодному способствует лучшему согреванию вдыхаемого воздуха и насыщению его влагой, так же усиливается тканевый метаболизм (Копытова Н.С., Гудков А.Б., 2007).

Данный факт стоит расценивать как компенсаторно-приспособительную реакцию организма в ответ на начало действия холодного фактора, направленную на увеличение площади дыхательной поверхности легких, обеспечивающей газообмен, и на улучшение параметра кондиционирования воздуха (Сидоров П. И., Гудков А. Б., 2004). Это так же объясняет меньшую разницу должной жизненной емкости от фактической в осенне-зимний сезон.

Следующей задачей стояло установление устойчивости организма к недостатку кислорода, с помощью функциональных проб. Проба Штанге позволяет оценить устойчивость организма человека к смешанной гиперкапнии и гипоксии, отражающую общее состояние кислородо-обеспечивающих систем организма при выполнении задержки дыхания на фоне глубокого вдоха. Как и предыдущий показатель, наивысшие результаты задержки дыхания на вдохе, зафиксированы осенью в группе молодых людей (55 секунд), зимой у обследованных девушек (50 секунд) (диаграмма 3).

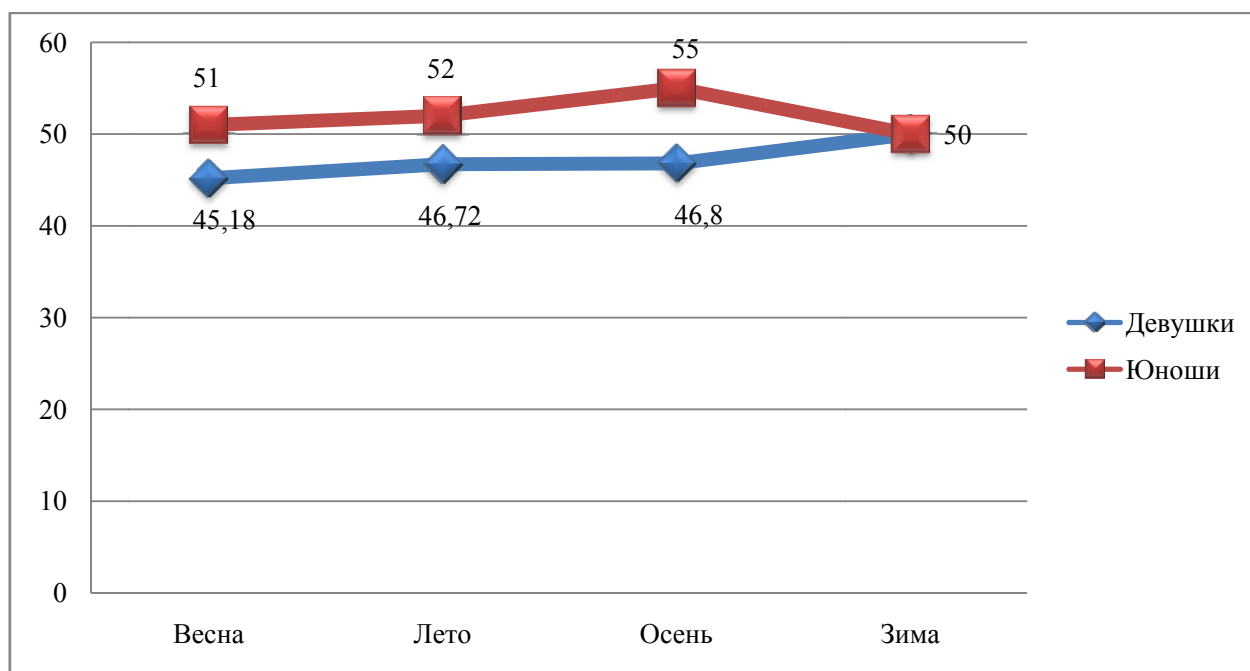

Рисунок 3. Динамика устойчивости организма к гипоксии по пробе Штанге в течение года

В результате исследования выяснили, что в теплые сезоны (лето, весна) происходит снижение среднegrupпового показателя и у девушек и у молодых людей, возрастание неудовлетворительных результатов (задержка менее чем на 30 секунд) в группе студенток, и проявление средней оценки задержки дыхания у юношей.

Исходя из данных, мы видим, что в обеих исследованных группах замечена тенденция улучшения показателей от теплого времени к холодному.

Из этого следует, что осенью и зимой, при повышении воздушности, в результате растяжения межальвеолярных перегородок, происходит увеличение площади респираторной поверхности и уменьшение толщины альвеолярно-капиллярной мембраны, т.е. увеличение диффузионной способности легких, что указывает на высокую способность студентов противостоять недостатку кислорода. А низкий показатель в группе молодых людей зимой, вероятно, отражает повышенную потребность организма в кислороде, направленную на обеспечение усиливающегося тканевого метаболизма (Кубушка О.Н., Попова Г. А., 2009).

По величине показателя пробы Генчи, можно косвенно судить об уровне обменных процессов, степени адаптации дыхательного центра к гипоксии и гипоксемии.

Наилучший результат обследованных, отмечен зимой – 40 секунд у девушек, 41 секунда в группе молодых людей. Наблюдается тенденция снижения результата от холодного к тепловому сезону в группе девушки, и от зимы к осени у обследованных молодых людей (рисунок 4).

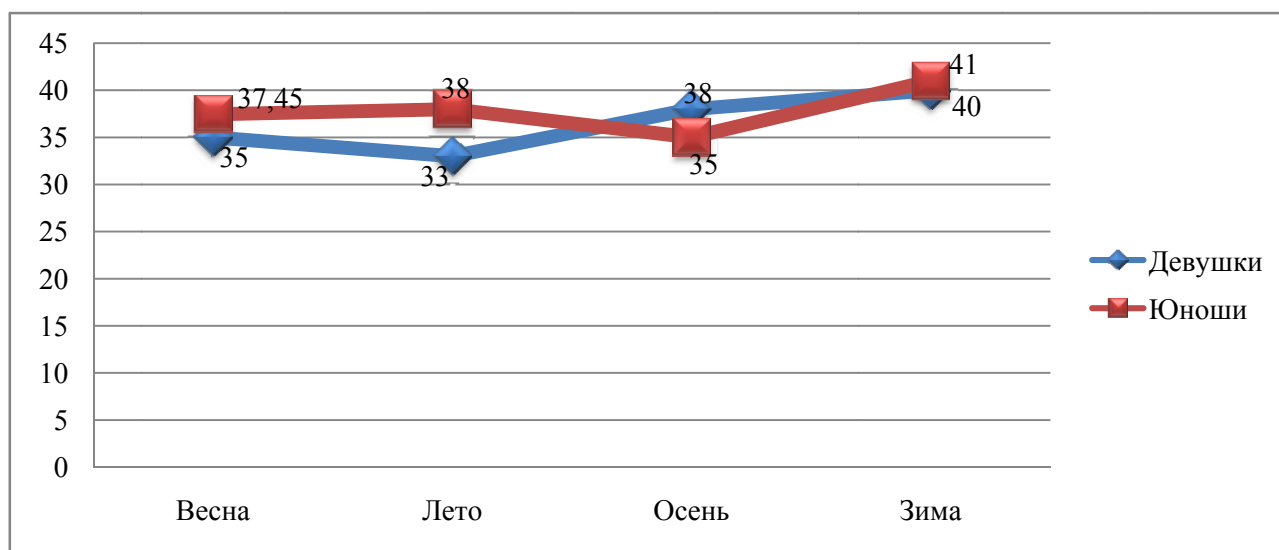

Рисунок 4. Динамика устойчивости организма к гипоксии по пробе Генче в течение года

Из этого следует, что воздушность респираторной ткани повышается в зимний период, что связано с наиболее хорошими результатами в осенне-зимний сезон. Изменения обеспечения организма кислородом в различных климатических условиях, и повышение устойчивости организма к недостатку кислорода в промежуточный период, от перехода холодного сезона к тепловому, вероятно, способствует увеличению количества функционирующих альвеол (Сидоров П. И., Гудков А. Б., 2004).

Когда концентрация CO_2 достигает определенной величины, происходит непроизвольное возобновление дыхания (Хрипкова А.Г., 1990). Проба с задержкой дыхания в состоянии вдоха и выдоха показывает функциональные возможности дыхательной и кровеносной систем (Кубушка О.Н., Попова Г. А., 2009).

По результатам пробы Серкина, выявили, что среднегрупповые результаты, вне зависимости от пола, указывают на тенденцию улучшения показателей от теплого к более холодному сезону (рисунок 5,6).

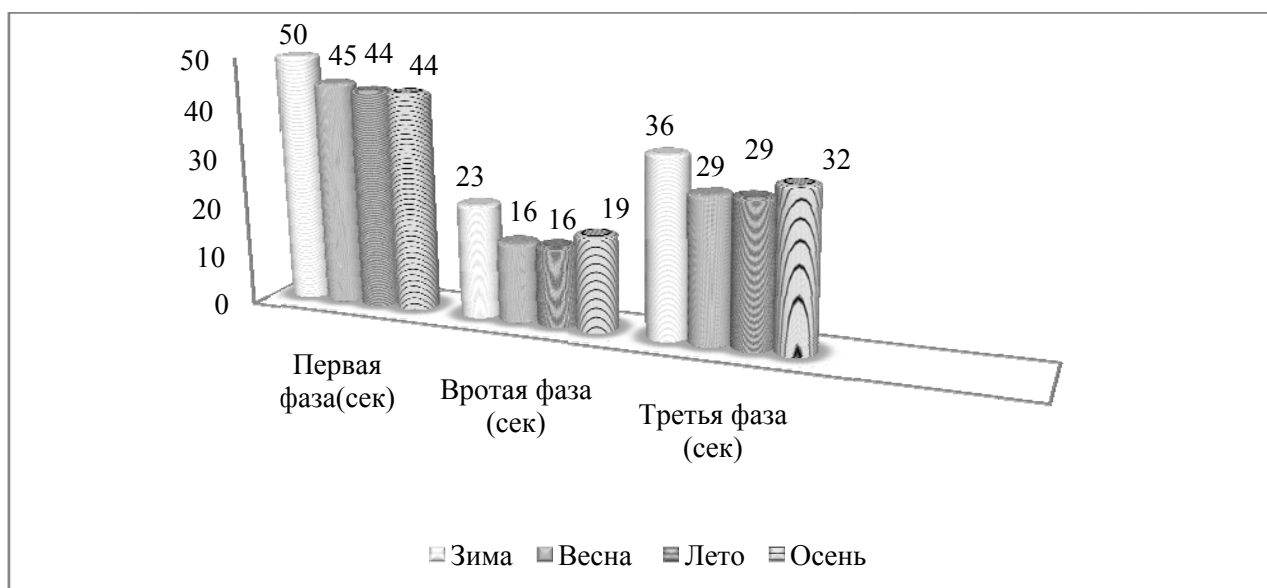

Рисунок 5. Изменение значений пробы Серкина в течение года в группе девушек

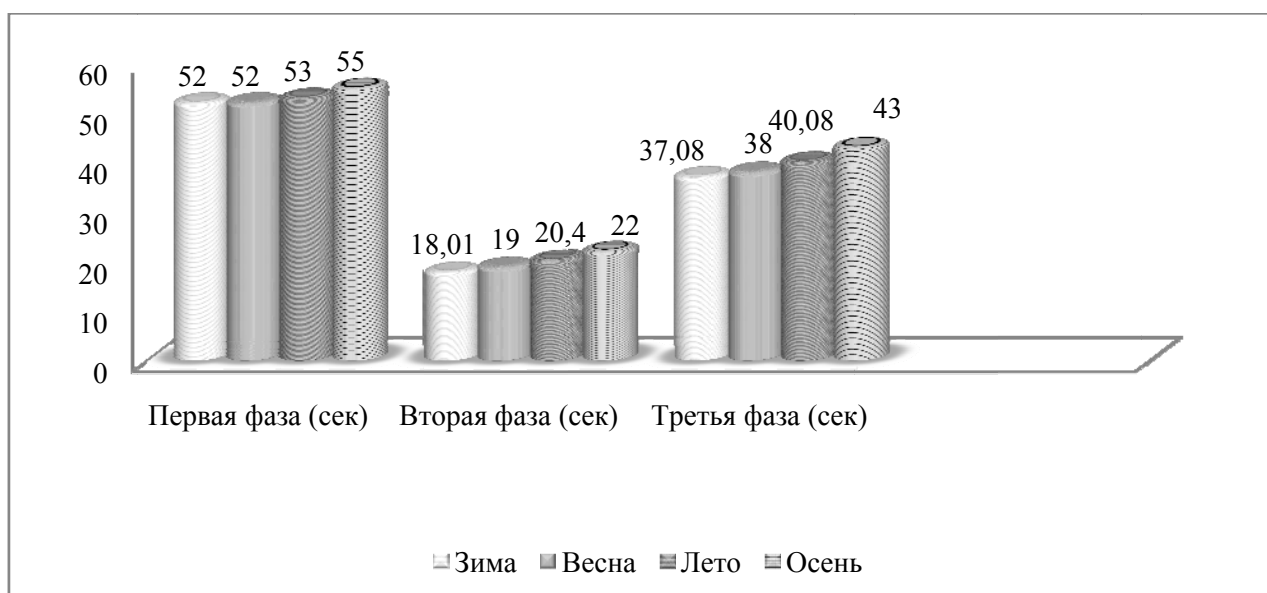

Рисунок 6. Изменение значений пробы Серкина в течение года в группе молодых людей

При анализе средних значений в обеих группах всех трех фаз, не выявлено отклонений от нормы, но при характеристике индивидуальных результатов отмечаем испытуемых со скрытой недостаточностью кровообращения. Существенное сокращение времени выполнения пробы указывает на ухудшение функции дыхания, а также кровообращения и нервной системы.

Так в группе молодых людей, выявили, что весной, при характеристике третьей восстанавливающей фазы – у 14% студентов наблюдаются неудовлетворительные результаты, зимой так же 14% показателей отклоняются от нормы, летом 4%.

Среди обследованных студенток, зарегистрировали девушек со скрытой недостаточностью в течение всего года, в значительной степени после небольшой физической нагрузки. В летний и осенний период наблюдается наивысшее число неудовлетворительных результатов. Необходимо заметить, что снижение величины уровня дыхания в ответ на возмущающий фактор является более выгодной реакцией системы дыхания для осуществления газооб-

мена. Так же отрицательные результаты связаны с низким потенциалом резервных возможностей дыхательной системы до и после физической нагрузки.

Среди двух обследованных групп, выявлены студенты со скрытой недостаточностью кровообращения, которые отмечены в теплые сезоны (лето, весна) что, вероятно, связано с их перегруженностью, особенностями психологического восприятия процесса учебы, повышенной тревожностью, недостатком полноценного сна и отдыха, снижением физической активности, или же значительной усталостью что может повлиять на достоверность результатов (Завьялова А. А., 2012).

В ходе анализа результатов по пробе Серкина, установлено, что способность к гипоксии после физической нагрузки в группе молодых людей выше, чем у обследованных девушек, что отображено в таблице 1. (Мануйлов И. В., 2014).

Таблица 1

Среднегрупповые значения оценки состояния дыхательной системы по пробе

Оценка состояния по пробе Серкина	Пол	Здоровые тренированные	Здоровые не тренированные	Со скрытой недостаточностью кровообращения
Зима	М	2,7%	69,7%	27,6%
	Ж	2,6%	97,3%	-
Весна	М	2,3%	82,4%	15,3%
	Ж	2%	92,3%	5,7%
Лето	М	-	47,3%	52,7%
	Ж	4%	90,3%	5,7%
Осень	М	1,3%	65,4%	33,3%
	Ж	5,3%	94,7%	-

Полученные результаты исследования указывают на то, что в летний и весенний периоды, наряду с целесообразными компенсаторно-приспособительными реакциями системы внешнего дыхания, направленными на уравнивание с внешней средой, имеются элементы скрытых функциональных нарушений.

4. Выводы.

1. Установлено, что у обследованных групп сезонные изменения в отношении ДЖЕЛ к ФЖЕЛ наблюдается тенденция увеличения показателя от теплого сезона к холодному на 14% в группе девушек, и на 4% у молодых людей.

2. В переходный период от теплого к холодному времени года, отмечается повышенная устойчивость организма к недостатку кислорода, (измеряемая после, установленная после, полученная после) субмаксимального вдоха (8%).

3. Результаты исследования по пробе Генче, указывают, что вне зависимости от пола, от осеннего к летнему периоду, происходит достоверное снижение возможностей организма к гипоксии, у обследованных студентов (на 12%).

4. В годовой динамике пробы Серкина, выявлено снижение индивидуальных показателей резервных возможностей обследованных студенток в осенний и летний периоды, установлена тенденция увеличения среднегрупповых значений у обеих обследованных групп в зимне-осенний сезон (21% девушки, 2% юноши).

5. Анализ результатов исследования, показателей статических и динамических легочных объемов и емкостей в годовом цикле у студентов КГПИ, 20-22 лет, установил, что в переходный период от теплого времени года к холодному (осенью и зимой), в обеих исследованных группах, повышаются функциональные возможности системы внешнего дыхания, что проявляется увеличением ЖЕЛ, повышение устойчивости организма к недостатку кислорода, как при однократной задержке дыхания, так и при трехфазной задержке с физическими нагрузками, что указывает на компенсаторно-приспособительные сдвиги, направленные на

оптимизацию процессов дыхания при изменении природно-климатических условий в течение года.

Список литературы

Завьялова А. А., Щербина Ф. А., Смолина В. С., Сезонные изменения дыхательной системы на юге России // Экология человека. – 2012. – № 4. – С. 17-21.

Копытова Н.С., Гудков А.Б. Сезонные изменения функционального состояния системы внешнего дыхания у жителей Европейского Севера России // Экология человека. – 2007. – № 10. – С. 41-43.

Кубушка О.Н., Попова Г. А. Экономичность легочного газообмена у молодых лиц трудоспособного возраста // Экология человека. – 2009. – №3. – С. 47-49.

Мануйлов И. В. Физиологическая характеристика адаптивных реакций кардиореспираторной системы // Физиология человека. – 2014. – №3. – С. 14-19.

Сидоров П. И., Гудков А. Б. Экология человека на Европейском Севере России. // Экология человека. – Архангельск. – 2004. – № 6. – С.15-21.

Хрипкова А.Г., Антропова М.В., Фарбер Д.А. Возрастная физиология и школьная гигиена. – М: Просвещение. – 1990. – 320 с.

УДК 7.03"312",7(1-6)

ГРАФИЧЕСКИЙ ДИЗАЙН

Жусупова Д.Ж.,
ст. преподаватель кафедры искусств
Костанайского государственного
педагогического института
Кенжегара А.,
студентка 3 курса
специальности «Изобразительное
искусство и черчение» КГПИ,
г. Костанай, Республика Казахстан

Аннотация

Графикалық дизайн-үйлесімді және тиімді көрнекі-коммуникативтік ортаны құруға арналған графикалық дизайн және өнер қызметі. Графикалық дизайн біздің заманымыздың визуалды ландшафтыт құруға көмектесіп, әлеуметтік-экономикалық және мәдени саладағы инновациялық үлес енгізді. Бұл пәнді қазіргі кезеңде толығырақ серттеу үшін тарих және көптеген әдебиетке сүйену қажет. Графикалық дизайнды зерттеу бойынша жасалған ғылыми-зерттеу жұмыстары осы пәннің тарихи ақпараттық білімнің дамуына әсер етуіне тиімді болып табылады.

Аннотация

Графический дизайн-художественно-проектная деятельность по созданию гармоничной и эффективной визуально-коммуникативной среды. Графический дизайн вносит инновационный вклад в развитие социально-экономической и культурной сферы, способствуя формированию визуального ландшафта современности.

На данном этапе развития изучения данной дисциплины необходимо большее углубление в историю и литературу. Проведенная исследовательская работа по изучению графического дизайна результативна в плане влияния на развитие информационных знаний истории данной дисциплины.

Abstract

Graphic design art design activities for creation of the harmonious and effective visual communicative environment. The graphic design makes an innovative contribution to development of the social economic and cultural sphere, promoting formation of a visual landscape of the present. At this stage of development of studying of this discipline bigger deepening in history and literature is necessary. The carried-out research work on studying of graphic design is productive in respect of influence on development of information knowledge of history of this discipline.

Түйінді сөздер: графикалық дизайн, өнер, дизайн, қолөнер, қаріп.

Ключевые слова: графический дизайн, искусство, дизайн, прикладное искусство, шрифт.

Key words: graphic design, art, design, crafts, font.

1. Введение.

В настоящее время графический дизайн играет большую роль. Он делает продукт уникальным, не похожим на его аналоги, в связи с чем товар получается наиболее привлекательным и стильным. К заслугам графических дизайнеров можно отнести различные значки,

кнопки, загрузочные экраны. Помимо всего прочего, с помощью графического дизайна грамотно преподносится информация, которую нужно подать должным образом.

Данная тема очень актуальна в современном обществе. Сегодня графический дизайн используется в рекламе, издательской деятельности и печати, кино, телевидении, компьютерной и электронной технике, сфере публичных отношений, других областях массовой информации. Недаром его иногда очень точно называют коммуникационным дизайном. Цель проведенной работы раскрыть тему графического дизайна как такового, так и на этапах его производства, с помощью использования специальной литературы. А так же задачами являются принципы графического дизайна, его эффективность в разных видах рекламы, фирменный стиль. Примеры рекламы современного общества [1].

Как верно замечено многими учеными, истоки рекламы лежат в сфере общественной практики, производственной, трудовой, художественной деятельности. С развитием форм межличностной коммуникации реклама действует как ответ на потребность человека в передаче духовно-ценностных отношений, позволяющий индивиду (коллективу) подключать свою самоценную единичность к общественной. Сюда с полным правом можно отнести первичные образно-художественные формы коммуникации: графические символы, графемы и рисунок; естественные предметы и значащие формы, а также вещные символы, привязанные к конкретной форме мира (фетиши, тотемы и т.п.); звуковые сигналы. Эти и другие подобные формы коммуникации фиксировали ценностно-важные события, общественные явления, значимый коллективный опыт, нормы и стандарты поведения.

Таким образом, реклама прошла длительный путь эволюции. На протяжении своей истории она приобретала различные черты, отражавшие культурные нормы и ценности той или иной эпохи.

2. Материалы и методы.

Дизайн-подготовка направлена, прежде всего, на формирование личности проектанта, воспитание навыков комбинаторного мышления и умения генерировать множество творческих идей. Цель достигается путем развития и стимулирования образно-графического мышления обучающихся. При этом уже апробированные художественными учебными заведениями методики были модифицированы и приобрели некоторую специфику: все основные стадии учебного процесса от пропедевтических курсов до композиционного проектирования реализуются с помощью компьютерных технологий.

Теория и практика, составляющие профессиональное мастерство, содержатся в трех частях, каждая из которых могла бы быть выпущена отдельной книгой. В основу книги Лесняка В. положен собственный 30-летний опыт творческой и педагогической деятельности автора, опыт его коллег. Визуальный ряд, тщательно подобранный из работ студентов, ярко и образно иллюстрирует каждый раздел книги. Книга предназначена для студентов высших учебных заведений, изучающих графический дизайн [2]. Она будет полезна практикующим дизайнерам (в том числе начинающим и тем, кто только мечтает стать дизайнером-графиком), преподавателям профильных учебных заведений, арт-директорам, рекламистам, художникам и архитекторам.

Нами выделена классификация графического дизайна по категориям решаемых задач:

- Типографика, каллиграфия, шрифты, в том числе дизайн газет, журналов и книг.
- Фирменный стиль, в том числе фирменные знаки, логотипы, брендбуки.
- Визуальные коммуникации, в том числе системы ориентации.
- Плакатная продукция.
- Визуальные решения для упаковок продукции.
- Задачи веб-дизайна.
- Визуальный стиль телевизионных передач и других продуктов СМИ

Основные продукты графического дизайна:

- Корпоративный стиль компании и его основной элемент- логотип.
- Буклеты, брошюры, календари и другая рекламная полиграфическая продукция.
- Упаковки, этикетки, обложки.
- Сувенирные продукции.
- Интернет сайты.
- Книжные макеты и иллюстрации

3. Понятие графического дизайна.

Графический дизайн – художественно-проектная деятельность по созданию гармоничной и эффективной визуально-коммуникативной среды. Графический дизайн вносит инновационный вклад в развитие социально-экономической и культурной сфер жизни, способствуя формированию визуального ландшафта современности.

Графический дизайнер может пользоваться типографским оформлением, изобразительными искусствами и техниками вёрстки страниц для производства конечного результата. Графический дизайн как термин часто применяют при обозначении самого процесса дизайна, с помощью которого создаётся коммуникация, так и при обозначении продукции (результатов), которая была получена по окончании работы [3].

Графический дизайн в настоящее время становится все более интегрирующей профессией, объединяющей в работе со сложным, многоуровневым предметом визуальной реальности принципы и методы различных профессиональных дисциплин. Кроме визуального образа, текста, пространства, графический дизайн осваивает такие реальности, как движение, время, интерактивность и оперирует все более разнообразными средствами экономических, маркетинговых и культурных коммуникаций. История графического дизайна, в целом, неотделима от истории человеческой цивилизации. Даже самые древние и примитивные рисунки человека можно отнести к сфере первоначального развития графического дизайна. Тем не менее, более предметно можно говорить об истории графического дизайна лишь в том случае, если взять за первоначальный этап само начало развития графического дизайна как отдельной сферы деятельности, относящейся к числу художественных и профессиональных дисциплин.

В данном ключе можно говорить об истории графического дизайна как о становлении отдельной сферы деятельности человека, направленной на визуально-коммуникативное представление информации. Действительно, если попытаться определить саму суть развития графического дизайна станет совершенно ясно, что с течением времени человек все ближе подходил к осознанию того, что очень часто выражение информации (мысли, призыва, предостережения) посредством графического изображения гораздо более эффективно, нежели текст или устная речь [4].

Примером являются различные общепринятые предупредительные знаки, эффективно передающие необходимый минимум информации за очень короткое время.

Реклама представляет собой целенаправленное информативное воздействие неличного характера на потребителя для продвижения товаров на рынке сбыта. Печатная реклама – одна из форм рекламы, использующая средства полиграфии. Основными носителями печатной рекламы являются: листовки, плакаты, буклеты, проспекты, каталоги и т.п. В определенной мере к понятию полиграфия можно отнести и тиражирование объектов наружной рекламы, и декорирование фирменного автопарка и особенно в печатной рекламе. Чтобы грамотно сделать все выше перечисленные виды рекламы, необходимо иметь представление об особенностях полиграфических технологий и правилах зрительного восприятия. Печатная реклама рассчитана на зрительное восприятие. Причем читатель воспринимает рекламное объявление в следующем порядке: во-первых; смотрит, во-вторых; читает заголовок, в-третьих; читает текст. Одной из основных задач рекламы в печатном издании – это привлечь внимание читателя, сделать рекламируемый товар узнаваемым среди массы других подоб-

ных. Существует ряд принципов восприятия рекламы, выполнение которых поможет завоевать внимание. Реклама в печати отлична от рекламы на ТВ, по виду психологического воздействия на человека. Например, очень важным является место размещение рекламы на обложке она эффективнее, соответственно дороже, чем внутри. Каждый сантиметр страницы имеет определенную степень эффективности при размещении на нем рекламы [5].

3.1. История графического дизайна.

Графический дизайн, как специфическая область творчества, представляет собой результат постепенного слияния двух направлений в художественной культуре. С одной стороны, популярного коммерческого искусства (афиши, реклама, газетные и журнальные иллюстрации), получившего развитие в конце XIX первой половине XX века и открывшего новый изобразительный язык художника архитекторам и дизайнером. С другой, современного изобразительного искусства, развивавшегося в Европе в первые три десятилетия XX века.

Первоначально этот термин означал художественное расположение и монтаж на печатном листе текста с изображением в процессе создания зрительно-словесного ряда. В настоящее время сфера деятельности графиков-дизайнеров существенно расширилась, включив компьютерную графику и видео программы, пространственно-конструктивные эксперименты и др [6]. Многообразные проблемы массовой коммуникации требуют создания современных графических средств и могут быть разрешимы лишь в результате коллективного творчества многих специалистов.

Основные термины.

Для того чтобы понимать, о чем идет речь в следующих статьях, давайте разберемся в некоторых терминах, которые будут встречаться в дальнейшем. Если Вы работаете в дизайне не первый день, большинство этих терминов Вы уже слышали, однако, все равно стоит посмотреть определения, возможно, это сможет дополнить информацию, которой Вы обладаете:

Гарнитура – шрифт или несколько шрифтов, имеющих стилистическое единство начертания. Состоит из набора знаков (обычно – цифры, буквы, знаки пунктуации, спецсимволы, но может состоять так же исключительно из неалфавитных знаков). Часто это понятие путают с понятием "шрифт", хотя шрифт – это определенное начертание знаков, в то время как гарнитура определяет общее "семейство" шрифтов. Например, гарнитура "Times New Roman" состоит из обычного, курсивного, полужирного и множества других шрифтов этого семейства [7].

Кегль – высота буквы, включающая в себя нижние и верхние выносные элементы. Измеряется в типографских пунктах (обозначается как pt). Например, текст набранный 14 кеглем будет равен 14 pt по высоте. 1 типографский пункт равен 1/72 английского дюйма. Это примерно 0,352 миллиметра.

Интерлиньяж – межстрочный интервал. Расстояние между базовыми линиями соседних строк. Измеряется интерлиньяж в типографских пунктах.

Кернинг – расстояние между буквами. Основная суть кернинга – подбор различных интервалов между различными парами конкретных букв, для увеличения удобочитаемости. В программах верстки кернинг – изменение расстояния между буквами, задающееся в процентах. Может быть как отрицательным, так и положительным. При отрицательном кернинге – буквы сдвигаются, при положительном – раздвигаются.

Трекинг – межбуквенные пробелы, применяемые к группе символов (слово, строка, абзац...). Трекинг служит для разрядки (осветления) или уплотнения (затемнения) набора, а так же для вгонки и выгонки слов (изменения числа набранных строк).

Рубрикация – система деления текста, при которой соподчиненные заголовки различного уровня выражают взаимосвязь и соподчиненность возглавляемых ими частей (рубрик, глав, разделов, подразделов).

Графема – базовая форма знака, помогающая отличить этот его от любого другого осмысленного знака, вне зависимости от художественных особенностей исполнения. Графема, как правило, определяет единицу текста. Например, базовая форма (графема) буквы "А" позволяет отличить ее от буквы "Б" вне зависимости от того, какой гарнитурой она набрана [8].

Глиф – конкретное графическое исполнение графемы. Если в тексте используется несколько глифов для одной и той же графемы (например, в зависимости от контекста), такие глифы называются аллогафами друг друга.

Виды чтения:

Сплошное чтение – долгое спокойное размеренное чтение длинного связного текста.

Выборочное чтение – чтение отрывками. Так читают, чтобы найти в тексте нужную информацию.

Характеристики шрифтов и текстов.

Итак, мы уже определились, что текст в рекламе играет существенную роль. Но различные тексты в различных видах рекламы имеют разное назначение. Текст в интернете, имеющий большой объем, статья в журнале или газете, длинное описание товара в каталоге предназначены для сплошного чтения. Текста в макете для наружной рекламы значительно меньше, и к нему необходимо привлечь внимание. Рекламный слоган, как правило, состоит из одной-двух фраз и предназначен для того, чтобы его запомнили [9].

Так как различные тексты имеют различное назначение, то и значимость каких-либо характеристик этих текстов и шрифтов для их набора различна. Какие-то характеристики являются наиболее важными для одних текстов, какие-то – для других. Речь идет о таких характеристиках, как:

Удобочитаемость – свойство текста и шрифтов для его набора, характеризующее легкость восприятия. Удобочитаемость важна в текстах, предназначенных для сплошного чтения. Графическое исполнение шрифтов, используемых для набора таких текстов, должно быть максимально привычным и нейтральным.

Стоит заметить, что удобочитаемость обеспечивается не только мерами типографики, но так же стилистики, семантики и прочими свойствами текста. [10]

Заметность – характеристика важная для текста, который мы хотим выделить. В отличие от удобочитаемого текста, заметный текст в первую очередь видят, и только потом читают. Сделать текст более заметным можно, оперируя цветом символов или фона, при помощи крупного кегля, акцидентного и/или выделительного шрифта.

Различимость – характеристика шрифта и текста, являющаяся важной для чтения в условиях пониженной видимости и/или за короткое время. Например, текстов в наружной рекламе. Различимость текста обеспечивается ясными, максимально отличающимися друг от друга формами букв, крупным кеглем и сильным контрастом цветов текста и фона.

4. Выводы.

Графический дизайн в настоящее время становится все более интегрирующей профессией, объединяющей в работе со сложным, многоуровневым предметом визуальной реальности принципы и методы различных профессиональных дисциплин. Кроме визуального образа, текста, пространства, графический дизайн осваивает такие реальности, как движение, время, интерактивность и оперирует все более разнообразными средствами экономических, маркетинговых и культурных коммуникаций. Разумеется, это лишь первая подобная статья о графическом дизайне. Основными структурными факторами успешности макета печатной рекламы являются: иллюстрации, заголовки, основной текст объявления и название (логотип) компании. Есть и дополнительные факторы, к которым можно отнести гарнитуру шрифта, выбор цветов, фотографии, диаграммы и др. Реклама становится все более изобразительной. Если раньше оригинальность и выразительность не являлись обязательными требованиями, то теперь они начинают определять ее качественный уровень и свидетельствуют о

красоте замысла. Реализация творческой цели в качестве разработки рекламной концепции товара или услуги – неотъемлемое условие выполнения функций рекламы. Неслучайно под дизайном в широком смысле понимают «оригинальный ход мысли, новую компоновочную идею, красивый замысел». Графический дизайн это главная составляющая для реализации эффективной рекламы.

Список литературы

- Чихольд Я. Облик книги. – Издательство: «Студия Артемия Лебедева», 2009.
Лебедев А. Ководство. – Издательство: «Студия Артемия Лебедева», 2006.
Кричевский В. Типографика в терминах и образах. – Издательство: «СЛОВО», 2000.
Победин В. А. Знаки в графическом дизайне – Издательство: «РАНОК», 2001.
Roger C. Parker. Looking Good in Print. – 2008.
Розенсон И. А. Основы теории дизайна. – СПб.: Питер, 2003.
Черников Я. Г. Построение шрифтов (Стереотипное издание) – Издательство «АРХИТЕКТУРА», 2007.
Барышников Г. М. Шрифты. Разработка и использование. – Издательство: «ЭКОМ», 1997.
Фоли ДЖ. Энциклопедия знаков и символов. – М., 1997.
Были использованы материалы: HARD&SOFT. – 1996.
Туэмлоу Э. Графический дизайн. Фирменный стиль, новейшие технологии и креативные идеи. – М.: АСТ, 2007. – 256 с.
Розенсон И. Основы теории дизайна. – СПб.: Питер, 2006. – С. 6-7.

**УДК 621.3.037.372
ББК 22.13**

REALIZATION OF THE TEST SYSTEM DEVELOPING AND CONTROLLING FUNCTIONS IN THE VISUAL BASIC PROGRAMMING ENVIRONMENT IN PHILOLOGICAL SPECIALTIES

Sukhov M.V.

*Cand. of technical sciences,
Dean of the Faculty of Natural Sciences
and Mathematics of Kostanay State
Teacher Training Institute,
Kostanay, Kazakhstan*

Kudritskaya M.I.

*Cand. Ped. Sci.; the Foreign Languages
Chairperson of Kostanay State Teacher
Training Institute, Kostanay, Kazakhstan*

Kappassova A. N.

*Kostanay State University named after
Ahmet Baytursynov*

Lifenko V. M.

*Cand. Ph. & Maths Sci., the senior teacher
of Informatics Chair Kostanay State
University named after Ahmet Baytursynov*

Аннотация

Мақалада Microsoft Visual Basic 6.0 бағдарламалау тілінде іске асырылған сипаттамасы; оның филология мамандықтары студенттерінің білімін бағалауда қолдануы берілген. Жабық тесттер түрінің бақылау және даму мүмкіндіктері қарастырылады.

Аннотация

В статье приводится описание программы реализованной в языке программирования Microsoft Visual Basic 6.0; дается её применение для оценки знаний студентов филологических специальностей. Рассматриваются контролирующие и развивающие возможности тестов закрытого типа.

Abstract

In the paper a description of the program realized in the Microsoft Visual Basic 6.0 programming language is offered. Its application for philological specialties students' knowledge assessment is given. Controlling and developing possibilities of tests of the closed type are considered.

Түйінді сөздер: бақылау функцияларын тестілеу жүйесі, бағдарламалау тілі

Ключевые слова: система тестирования, язык программирования, контролирующие функции

Keywords: testing system, the language of a programming controlling functions

1 Introduction

The question of examination of pupils of schools and students and reliability of an assessment becomes very important today. The numerous testing systems created recently give various indicators in determination of knowledge level. The program considering features of thinking and combining various forms of testing is necessary for increase in efficiency of knowledge control.

In the work an attempt of creation of the universal and multipurpose program considering the level of initial knowledge of trainees is made.

2 Materials and Methods

The program is written in the Microsoft Visual Basic 6.0 programming language, as this language has a friendly interface and all necessary components for drawing up of this sort programs.

Libraries and ActiveX the elements necessary for correct work of the program:

- COMCAT.DLL (22 288)
- STDOLE2.TLB (17 920)
- ASYCFILT.DLL (147 728)
- OLEPRO32.DLL (164 112)
- OLEAUT32.DLL (598 288)
- MSVBVM60.DLL (1 386 496)
- MSFLXGRD.OCX (260 880)
- RICHTX32.OCX (212 240)
- RICHED32.DLL (174 352)
- COMDLG32.OCX (152 848)

3 Results

1 Program structure

The program consists of a set of the functional sub programs:

OmegaTC – the program for creation of test files;

OmegaST – the program for execution of test files;

In the TesterTC and TesterST programs implemented in the Visual Basic programming language 6.0 components are used:

Menu Editor – for creation of the menu of the program;

Frame – for group of separate components;

RichTextBox – the element, allowing to insert into itself not only the text without formatting loss, but also graphic objects;

VScrollBar and HScrollBar – standard scroll bars, are used in case of choices of levels of complexity and quantity of versions of responses;

CommandButton – the Button elements, are used for navigation, and also application or a deviation of changes in the test;

OptionButton – the switch, is used for a choice of one option from the offered;
CheckBox - "checkbox", is used for a choice of several options from the offered;
TextBox – for input of values of string and numerical type;
ComboBox – for a choice of one value from the revealing list;
Label – "tag", for creation of texts;
CommonDialog – is used for opening of dialog boxes, such how "to Open", "Save", "Co-

lour";

Timer – for a countdown of runtime of test, and also for count of an execution time of test (OmegaST);

MSFlexGrid – the table for viewing of results (Rezult);

2 OmegaTC and OmegaST programs runtime.

Creation of new test or opening of the already created is accompanied by appearance in the directory of the folder of the same name in which the entered questions remain. Files in this folder have extension of ".ts" and the name matching number of a question. Access to them is provided ten times quicker, than to the full file. All files are ciphered according to the data encryption algorithm RC4 that excludes possibility of viewing of data in design time or during the response to the test. At the beginning of operation, when opening the test file, with a high speed differentiation on component files is carried out, process is almost imperceptible in case of insignificant quantity of questions. At the end of operation, in case of program termination and saving of the test all its component files gather in one, with ".ots" extension, in it test settings are added also, and in case of an output these components are deleted together with the folder.

In case of the appeal to any file, there is a decoding, all necessary data are thus derived, and decoding repeats.

In the course of a program runtime process of comparing of responses of the user with original responses and estimations, by exposure of the appropriate points is implemented. In each educational institution there are different boundaries of these or those estimates and therefore the gained percent testify to successful execution of the test job.

In case of installation of options "Quantity of questions: " or "Number of points: ", and also algorithms on their processing "Randomly" come into effect.

Quantity of questions: among all available that quantity which is specified in this field but provided that this number is less than quantity of all available questions randomly is selected from a database of test of questions, differently all questions of this test will be removed randomly.

Number of points: among all available that quantity of the questions which levels of complexity in the amount give a certain real number randomly is selected from a database of test of questions. If among all options there is no identical to this number, all questions of this test are removed randomly. In identical conditions different quantity of questions can be removed, it depends on the amount of levels of complexity of questions.

Opening of test and algorithms execution are accompanied by activation of timers. One of them shows test runtime with an interval in one second, is reckoned from 00:00:00, another is activated only under a condition when in options of this test time for its execution is set. It is reckoned from this time point to 0 C by an interval one minute. Information on that is displayed, how many minutes remained before test completion. Upon termination of set time, timers are switched-off, and the message "Your time is displayed quitted! ", and then and results of the executed test.

4 Discussion

2 Program description

The working folder of the program contains the Data and Test folders.

Results of testing are stored in the Data folder –. The data.txt file contains the ciphered information on the pupils executing the test, on the test name, on the author of test, on quantity of the resolved issues, on a percentage ratio of points of the resolved issues to total quantity, time for

which the test, and also a date and time of the termination of test was executed. Last responded to the test it is skidded in a list head.

In the Tests folder – there are created tests. Files have extension of "*.ots" in which there is a test. Files can be renamed, copied, deleted and added.

The Data and Tests folders are created in case of the first start of the program.

The working folder of the program also contains the Rezults.exe, TesterTC.exe, TesterST.exe, OpenRTF.exe, SaveRTF.exe and about.txt files.

"TesterTC.exe" - "TEACHER Program". Serves for creation and editing of tests.

"TesterST.exe" - "PUPIL Program". Represents the program of opening of tests for their execution.

"OpenRTF.exe" - the program for conversion of the test typed in the RTF format, in the test file (*.OTS)

"SaveRTF.exe" - the program for test conversion (*.OTS) in the RTF format file.

"Rezults.exe" - the browser of results of testing which undertake from the Data\data.txt file

"about.txt" - the Text document containing the text of the help.

3 Algorithms of operation with tests

3.1 For creation of tests or their change the Omega TC program serves.

In case of start of the program the Greeting window - "Welcome to the program of testing of Omega Tester opens". After clicking of the OK button the primary working window of the program in which there are all components necessary for construction of tests opens. All elements, except menu bar are unavailable until one of operations will be implemented: "To open the test" or "To create the test".

The upper part of the screen contains menu bar on which menu elements are located: "File", "Settings", "Font", "Help".

The File menu contains the following elements:

In case of a choice of an element of the Create the Test menu the dialog box into which the file name, intended for test is entered opens. If the test with such name already exists, it is deleted. After this operation the test settings window where it is possible to set all necessary options opens.

Use of an element of the Open the Test menu allows to open the file available on a disk with test. If it contains rather big maintenance of volume figures, it is necessary to wait, the text "Please is thus displayed, wait ...". If the test is protected from editing, loading of test is carried out provided that the password entered into the appeared dialog box "Password entry" is correct, otherwise the program finishes the operation. The password is set by the author. After password entry there is a message on correctness of its input. After completion of loading of test the first question opens and there is a message "Is ready! ". It is possible to get down to work.

When using an element of the Save the Test menu the test remains in the file specified at the beginning of operation. In case of program start this menu item is unavailable until one of the previous commands will be executed.

The operation "Output" finishes a program runtime without saving of the test.

The Setup menu contains elements:

"Test" - opens the Setup window (fig. 1).

Fig. 1 - Test settings window

Fig. 2 - Choice of level of complexity for each question

In this window test settings, such as, "The test name" and "The author of test" which are displayed in information on the test, and also in the file of results of testing are set.

In case of check marking in the field "Resolve Inaccuracy in Execution of Jobs" appears a text box for input of an admissible error in execution of jobs (as a percentage). The error is considered only in that case when the type of versions of responses "2" (Multiple) or "3" (Closed) is selected.

Output of questions:

If the All switch is set, in full all questions which are in a database of this test in turn are removed.

If the Quantity of Questions switch is set, responding the given quantity of questions will be offered. This parameter isn't considered if quantity of the asked questions exceeds quantity of all questions.

In case of establishment of the Number of Points switch a row of operations is executed. Each question of test has a quantity of points, depending on its complexity. Points are set in the Complexity Level menu. After a choice of this option there is a text box for input of number of points which shall gain responding, in case of the right answers on all questions offered it, and quantity of questions is selected in a random way so that points for each question were equal in the amount to the given number of points.

If a tick is set in the field of "In an Random Order" which is available only when the option "Is selected to remove questions: In total", questions I will be given randomly. In case of other options when "The quantity of questions" or "Number of points", as a rule, is selected jobs go randomly, and is ticked off automatically.

If a tick is set in the field "Opportunity to Return and Solve", after the response to a test question the responding has opportunity to return to the previous question for change of responses, and also to select other question, having realized The Test – > to Select a Question ... command. In the absence of a tick this operation becomes impossible.

Check marking in the field of "Set Time for Execution of All Test" allows restricting execution of test on time. For this purpose it is necessary to enter an integral number – number of minutes into the appeared field for text entering.

Check marking in the field of "Set Time for Execution of a Question" (it is available only in the absence of a tick in the field "Opportunity to Return and Solve") allows to restrict the solution of a question on time. For this purpose it is necessary to enter an integral number – number of minutes into the appeared field for text entering.

Check marking in the field of "Set the Password for Editing Test" leads to appearance of additional text boxes for password entry where it is necessary to enter the password, having duplicated it in the second text box, in order to avoid an error. The password gives the chance of change of test, adding of new questions, deleting them, changes of settings, and doesn't give in to restoration. In case of restart of the program if the password is set, there will be a window with a request for its input. Incorrect introduction of the password leads to completion of a program runtime.

If a tick is set "To set the password for opening of test", in additional text boxes for input it is necessary to enter the password, having repeated it in the second text box. On the password entry possibility of opening of test is realized by pupils. It prevents execution of test of earlier defined period. The password can't be recovered, but it can be changed, having opened the test for editing. In case of start of a tester of Omega ST if the password is set, there is a window for its input. In case of incorrect introduction of the password the program finishes the operation.

Information on the test:

In case of check marking in the field "Add Information on the test and Show It before Operation" becomes the active the Information on the test ... button. This option allows removing a welcome window before operation where there will be selected information on the test.

When clicking the Information on the test ... button all changed settings will remain and the window of the same name into which text box it is possible to enter the text will open and to insert graphic objects. The window contains three buttons: "To load from the file ...", "In addition ..." and "to Apply".

When clicking the Load from the File ... button the dialog box where it is necessary to select the RTF format file will open. Data from this file will boot in a text box.

When clicking the In Addition ... button there will be a window where by means of ticks it is necessary to mark necessary optional data about the test such as "The test name", "The author of test", "Quantity of questions", "Number of points", "Number of points", "An accidental order of a choice of questions (Yes/no)", "Possibility of a choice of questions (Yes/no)", "Time for test execution", "Inaccuracy in execution of jobs (%)", "Time for question execution". These data will be added automatically on the information output about the test.

Only when clicking the Apply button, all changes become effective, and the applied settings remain.

In case of start of the Omega ST program if the tick in the field of "Add Information on the test and Show It before Operation" is set, before operation there will be a window with information on the test. Only after clicking the button "To begin operation!" timers are activated and the first question of test boots.

The element of the Complexity Level menu opens a window for introduction of level of complexity of each question (fig. 2).

For each question it is possible to set one of five levels of complexity: A, B, C, D, E. In the text boxes which are near these beeches it is necessary to enter the numbers specifying number of the points got in case of the right answer on this question thus it is necessary to consider disagreements between decimal point and a comma.

As a result of clicking the Drop by Default button standard points for each level of complexity - 0.5, 1, 1.5, 2, 2.5, respectively for each level are recovered.

After clicking the Apply button these settings of levels of complexity remain.

In case of a choice of an element of the Work area menu there is a window "Settings: Work area". In this window there is an opportunity to set height (percentage of window height) the Question fields.

After clicking the Apply button the window is redrawn.

The Font menu contains:

different options of formatting which are applied to the selected text during test creation, such as Greasy, the Italic type Emphasized, Crossed out to Define color ..., the Size ...

The Help menu contains the following elements:

"Help" – opens a help window, data undertake from the about.txt file.

"About the program" - opens the About the Program window.

The primary working window of the OmegaTC program contains:

Fig. 3 - Primary working window of the Omega TC program

The Question text box serves for input of questions of test. This element allows to insert graphics images and the text without formatting loss. Introduction of questions is carried out as sequence. When adding a question, and also loading of test "Question" is added to a text "The current question" / "All questions". (...).

The panel of settings of responses of test includes the following options:

Complexity level – by means of an element with two arrows up/down it is possible to change level of complexity of the matter, thus the price of this question nearby will be displayed.

Type of responses () – the switch of types of responses (Normal, Multiple and Closed). The choice is carried out by clicking the appropriate button. The text red color, and also separation by a bold-face type of the appropriate digit on the button, shows, what type is selected and gives the help on its application.

Number of responses – the Choice of quantity of versions of responses of this question. The choice is carried out by runner relocation along a horizontal band () to the left/to the right. The

number of responses can change automatically if after button clicking ">" there were empty fields for input of versions of responses. Empty fields are split off, since the latest, and the number of responses respectively decreases. Empty fields of versions of responses between the filled fields aren't allowed logically and therefore, are replaced with the line "===== EMPTY =====".

Fields for input of versions of responses – the quantity them is selected by relocation of a runner, and in case of each relocation missing fields are added, superfluous are deleted and the remained fields are scaled by the window size. Near each of fields of versions of responses, in case of a type selection "1", the switch of a choice of one of versions of responses (is located). The choice is carried out by click on this element. If the 2 type is selected, switches are replaced with checkboxes () and the choice of the correct answers is carried out by installation of a checkbox near the correct option, mouse click on this element. In case of a type selection "3" (the closed question), switches and checkboxes aren't put, and the lines entered into fields of versions of responses are perceived as the correct answers on the asked questions. The choice of the correct answer is also carried out by means of mouse click in the field of the correct version of the response, retaining the CTRL key.

After opening of test by the pupil if the 1 or 2 type is set, only the text entered into the appropriate fields is visualized. In case of a type selection "3" text entered into fields for input of versions of responses isn't shown.

Input of the following question is carried out by clicking of the button ">" ("Further"), change of the previous – the button "<" ("Back").

The OK button serves for saving of the test and completion of a program runtime in the Tester TC program, and also for completion of test and an output of results in the Tester ST program.

For opening of tests for their execution the OmegaST program serves.

The Omega ST program interface almost doesn't differ from the interface of the Omega TC program (fig. 3) except that some elements of the menu and a window aren't used here and are simply deleted.

3.2. The adding to the Omega TC program used in Omega ST:

The choice of the correct answer is carried out not only installation of a checkbox or the switch, but also click across the field of one of versions of responses that facilitates operation with a tester.

If the question completely doesn't find room in the field led out for it in case of this display resolution, double click on it will open the new window which sizes change, for full viewing of a question. It is applied in the presence of a large figure which by means of scroll bar doesn't manage to be viewed.

The element of The Test – > to Select a Question menu not available if there is no tick "Opportunity to return and solve (to activate the Back button)" in test settings, allows to select any of available questions of test of the revealing list. The Transfer button opens the selected question, and the Cancelling button closes this window without change of number of a question.

The element of The Help – > About the Test menu opens a window with information on this test in whom data selected by the author of test are specified.

After clicking the OK button or after set time the tester finishes the operation and opens the Results of Testing window where all data on the test and on its execution are displayed. Percent are on a formula: ("It is collected points" / "All points") *100%.

In the field "Truly Resolved Issues" are located those questions which the responding answered truly, and in the field "Not Truly Resolved Issues" are located those questions which the responding answered not truly.

When clicking the "View Results in More Detail ..." button the Results – In Details window in which the complete information about the resolved issues of this test is displayed opens: question

number, number in a database of questions (if questions were selected randomly), the number of the gained points on this matter is solved (percent).

When clicking the "Save All Data in the File" button in the Data\ST folder the text document with the name matching initials responding to test is created and opens. If such file in this folder already is available, there is a numbering of files. The text file isn't encoded and serves for more detail viewing of responses of the responding.

3.3 . SaveRTF and OpenRTF programs.

Noticeably to facilitate operation on creation of tests, possibility of copying of files of the RTF format in files of test is developed (* .OTS). It is realized by the OpenRTF.exe program. The test can be typed in the text editor supporting this format, for example, in Microsoft Word. Then, to choose the / to Save the File as ... command and in the field "File type" to select "The text from the RTF (*.rtf) format". After start of the OpenRTF program the dialog box where it is necessary to specify the required file opens. After execution of this operation the file automatically will start being transformed to the file of test (* by .OTS) which is located directly in the Tests folder with RTF format file name. In order that operation took place necessary conditions without errors:

1. Test jobs shall separate from each other in the line consisting of one asterisks (*), them shall be at least three.

2. The question shall begin with character set after which there shall be a character "gap". (Example: "12.1 Question")

3. Versions of responses shall be defined by capital Latin letters and go in sequence: A, B, C, D, E, F Avoid an autoformat – automatic arrangement of these letters.

After this operation the test needs to be opened for arrangement of the correct answers and a choice of types of versions of responses, and also for correctness check. The quantity of versions of responses is selected automatically.

The SaveRTF program executes the reverse procedure – transforms the test file (*.OTS) to the file of the RTF format which can be opened by means of the text editor supporting the RTF format.

3.4 . For viewing of results it is enough to launch the Rezult.exe program.

The functional capabilities of the OmegaTester program:

The quantity of questions isn't restricted.

Number of responses from 1 to 10 for each question.

Order of an output of versions of responses each accidental.

Three types of versions of responses:

The normal – among all available versions of responses it is necessary to select only one correct.

The multiple – among all available versions of responses it is possible to select some correct answers. The response is set off only if all correct answers are marked, and isn't marked more than any wrong response.

The closed – responses are inscribed by the responding.

Installation of different levels of complexity (A, B, C, D, E) and according to number of points for each question.

Opportunity to insert into a question and responses graphic objects, such as figures, objects and formulas Microsoft Equation.

Opportunity to insert data from a clipboard, without formatting loss. It means that the text will look the same as it looks in text editors, for example, of Microsoft Word.

Possibility of installation of runtime of test, and also quantity of the questions removed for once or points whom the responding shall take. There is a possibility of an accidental order of an output of questions.

A big range of options and settings for test. Change of formatting of the text.

Encryption of data. Any test can't be viewed by means of other programs. Files are saved with extension of ".ots" and ciphered on algorithm of RC4.

Installation of passwords:

For editing the test – the test can be changed (to add, delete questions, to change settings, the correct answers) only after introduction of the password set by the Author of the test. It means that only the one who knows this password can change the test.

For opening of the test – the test can be executed only after introduction of the password set by the Author of the test. It is useful in that case when tests are written in advance, and their execution is planned for a certain day. Now need to copy tests a day before their execution that among pupils nobody could answer to them disappears. It is enough to set this password and to tell it directly in day of execution of test to all students executing this test.

If necessary it is possible to change passwords as well as other settings of the test.

Account of the pupils executing the test is kept.

Possibility of conversion of the file of the RTF format to the file of test (* .OTS)
Possibility of conversion of the file of test (* .OTS) in the file of the RTF format.

Different helps and key shortcuts.

The program is easy to use.

5 Conclusion

The developed program possesses enhanced features and is universal: it is a combination of tests of the opened and closed type and assumes possibility of knowledge monitoring in both natural sciences and humanitarian disciplines of average and top students.

УДК 621.3.037.372

ББК 22.13

THE STRUCTURE AND FUNCTIONALITY OF THE INTERACTIVE ELECTRONICTRAINING SYSTEM, IMPLEMENTED IN THE DELPHI 7.0SYSTEM ENVIRONMENT, TO LEARN ENGLISH

Sukhov M.V.,

*Cand. of technical sciences,
Dean of the Faculty of Natural Sciences
and Mathematics of Kostanay State
Teacher Training Institute,
Kostanay, Kazakhstan*

Kudritskaya M.I.,

*Cand.Ped.Sci.; the Foreign Languages
Chairperson of Kostanay State
Teacher Training Institute,
Kostanay, Kazakhstan*

Lifenko V.M.,

*Cand.Ph.&Maths Sci.,
the senior teacher of Informatics Chair
Kostanay State University
named after AhmetBaytursynov*

Аннотация

*Мақала ағылшын тілін үйренуге, жүйе қоршаған ортаға 7.0 Delphi
іске асырылуда электрондық оқыту жүйесі «электронды ноутбук»,
құрылымымен функционалдық сипаттайды.*

Аннотация

В статье дается описание структуры и функциональные возможности электронной обучающей системы «Электронный блокнот», реализованной в системной среде Delphi 7.0, для изучения английского языка.

Abstract

This paper describes the structure and functionality of the e-learning system "electronic notebook", implemented in the system environment Delphi 7.0, to learn English

Abstract: This paper describes the structure and functionality of the e-learning system "electronic notebook", implemented in the system environment Delphi 7.0, to learn English.

Түйіндісөздер: электрондық оқыту жүйесі, Ағылшын филологиясы, жүйе ортасы, электрондық ноутбук, сынақ бірлігі.

Ключевые слова: электронная обучающая система, английская филология, системная среда, электронный блокнот, тестирующий блок.

Keywords: e-learning system, English philology, system environment, an electronic notebook, a testing unit.

1. Introduction.

The training system "Scratchpad", implemented in the system environment Delphi 7.0, is designed to study the English language, the implementation of individual homework, tests and preparation for classes.

In 2015-2016 a pilot proposal for the development of the training aid in the subject Modern methods of Foreign Languages Teaching and Learning was run in Kostanay State teacher Training Institute. The Concept of Education Development in the Republic of Kazakhstan until 2030 and The State Program for Education Development in the Republic of Kazakhstan in the period 2011-2020 give clear orientation to the considerable changes in the sphere of foreign languages education. Such changes cannot be achieved without highly professional foreign languages teachers. They have to:

- ✓ possess a knowledge of the foreign language compatible with the world standards;
- ✓ be fully aware of the modern foreign languages teaching methods;
- ✓ be able to effectively choose between the existing methods and technologies those which answer the demands of the concrete teaching situation
- ✓ work to achieve the final goal of foreign languages education, i.e. formation of their students' communicative and intercultural competences.

All this, in its turn, arise the question of professional training of young and serving teachers. Nowadays the time of scientific and technical revolution appreciably has changed and has complicated the role of the teacher at school. He is not only a source of information for the pupils, but a person, who organizes and directs the process of studying and upbringing, influences the pupils by his personal characteristics. That's why great hopes are assigned to the teacher of new generation in our country. Teachers need to put much effort in modeling class, vary the activities, apply modern language laboratory equipment, expand their knowledge in innovation materials and change their attitude to modern technology. Only a creative teacher can bring up a creative person. For this reason, creativity gets an important sounding nowadays, the creative approach to the planning of a lesson is a pledge of successful realization of communicative method of foreign language teaching and learning.

In connection with ongoing efforts to promote proficiency in communicative performance of language students, instructors of foreign languages and ESL/EFL continually seek to make maxi-

imum use of precious limited contact hours in the classroom to provide the learners with the most beneficial combination of language and culture in authentic situations' contexts.

As it's known neither curriculum nor textbooks can present the ready-made scheme of a lesson to the teacher; she should design it herself. The definition of the purposes of a lesson, choice of activities and methods of training is the business of the teacher. The changing rationale for foreign language teaching class modeling and the classroom techniques and procedures used to teach languages are the subject of the suggested course. In this course we will clarify ways of class modeling and present a structure of foreign language class modeling.

Another important issue to be viewed is assessment. A trend that merits particular attention is the growing use of state assessments to make high-stakes decisions about individual students, teachers, and schools. When stakes are high, it is particularly important that the inferences drawn from an assessment be valid, reliable, and fair.

This course offers an overview of the research and practice in foreign language teaching, and explores implementation in the classroom of commonly used communicative and non-communicative or text-bound teaching materials. It also suggests practical recommendations for developing and incorporating materials - especially authentic media - into the teaching of language and culture at all levels, from beginning to advanced.

2. Materials and Methods.

Particularities of the training aid operation are presented in this article to give a most general idea of the program implementation.

To work with an electronic notepad, you must run the program "Notepad", which opens the window-saver (Figure 1) with a demonstration of frames University teaching laboratories, measuring stands, teachers pictures.

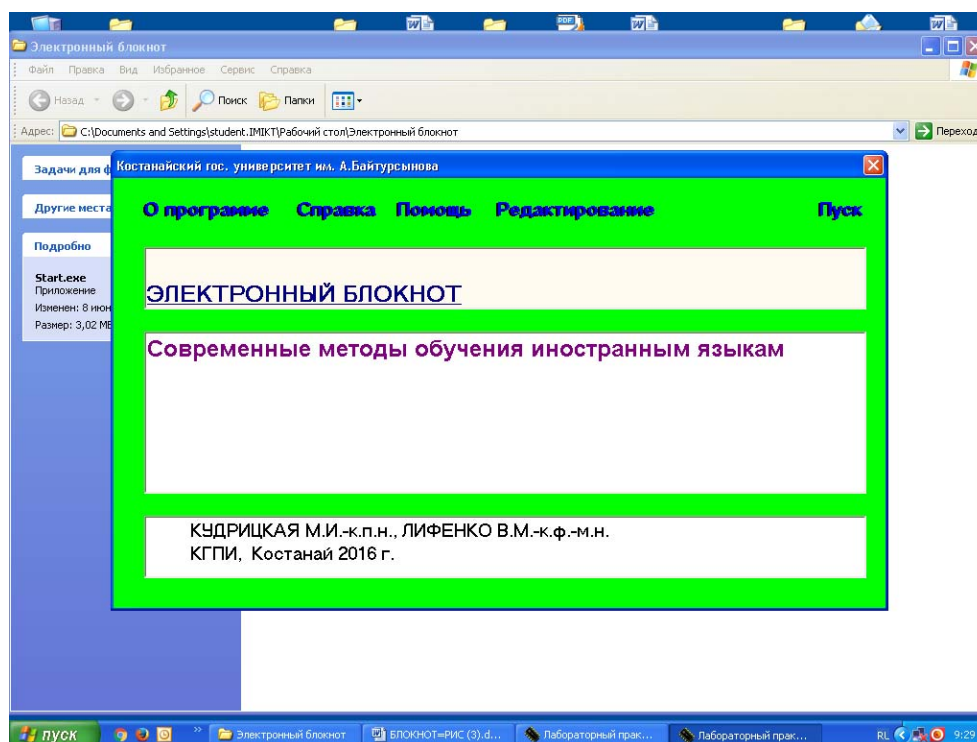

Figure 1. "Screensaver"

Dynamic video demonstrates for ten seconds, then after activating the button "Enter", rendered the title page of the electronic notebook to perform editing operations (Figure 2).

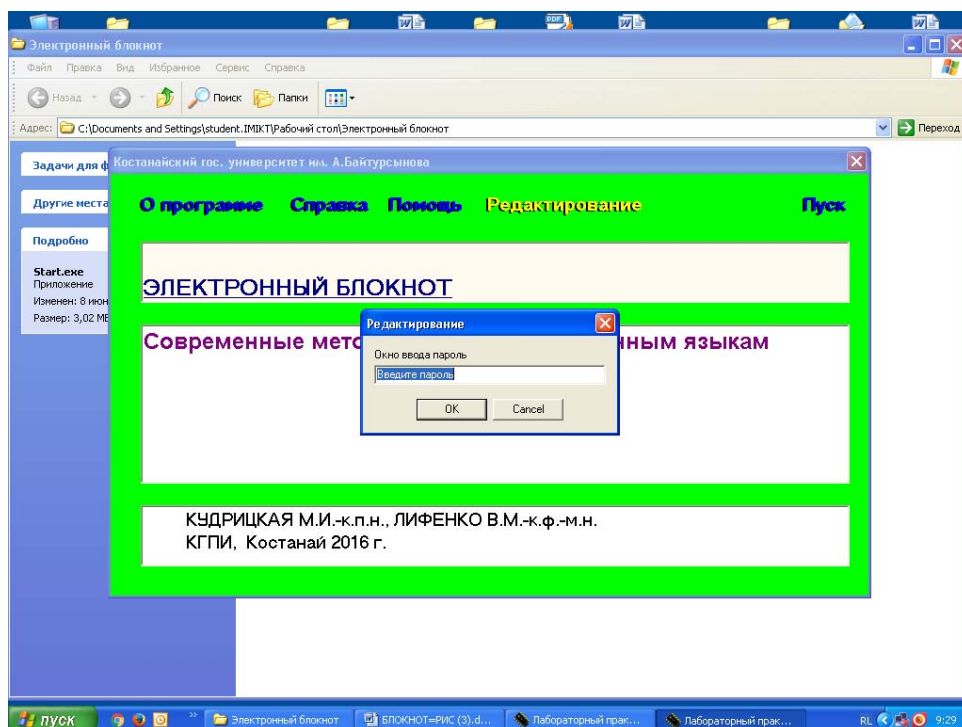

Figure 2. The "TitlePage"

Software electronic notepad, implemented in an environment DELPHI 7.0, allows you to change the colors of the cover sheet fields, labels, title editing buttons, size and font types. Activating the "Start" button to implement the educational possibilities of the electronic system (Fig. 3), which opens the Welcome window.

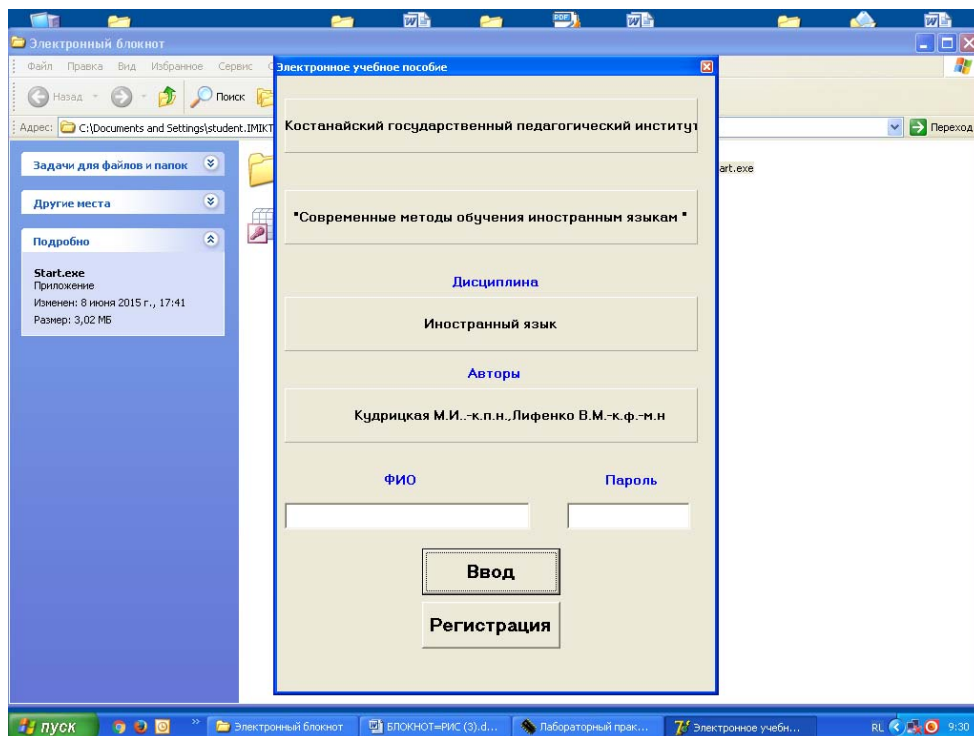

Figure 3. The "Title Page Learning System"

User registration is carried out by entering the names in the active window and then clicking on the button "Enter" opens access to educational information.

User's Manual. When you start a training system for the first time, you must activate the "Register" button, enter the login name and biographical information in the appropriate fields, click "Enter". The registration windows hown in Figure 4.

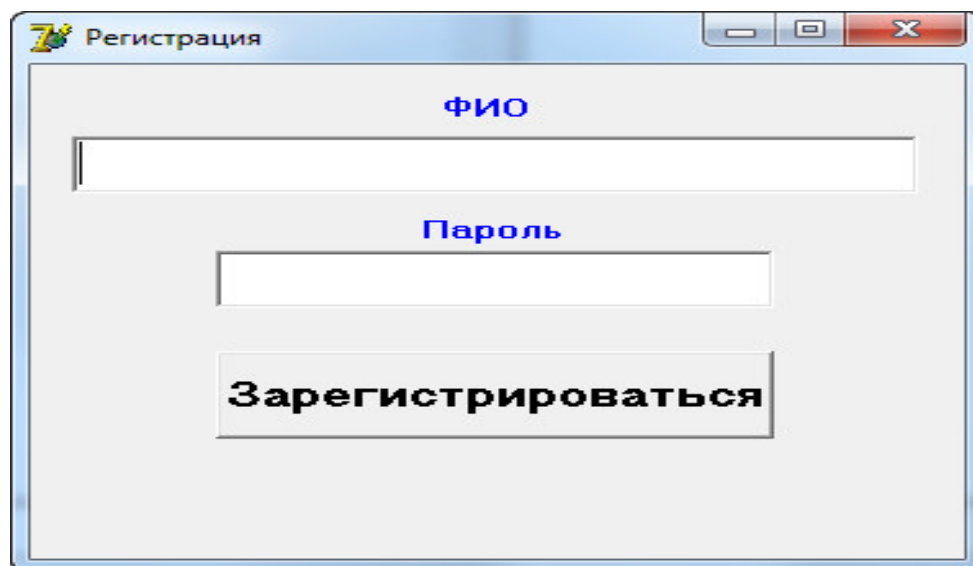
The image shows a registration window titled "Регистрация" (Registration). It contains two text input fields: the first is labeled "ФИО" (Full Name) and the second is labeled "Пароль" (Password). Below these fields is a large button labeled "Зарегистрироваться" (Register).

Figure 4.Registration Window

The main window is (Figure 5) workspace functioning program. On the left is a tree-list of educational materials: documents, programs, video and electronic library. This particular program has been used for students in both higher educational institutions: Kostanay State University named after Ahmet Baytursynov and Kostanay State Teacher Training Institute as a pilot proposal.

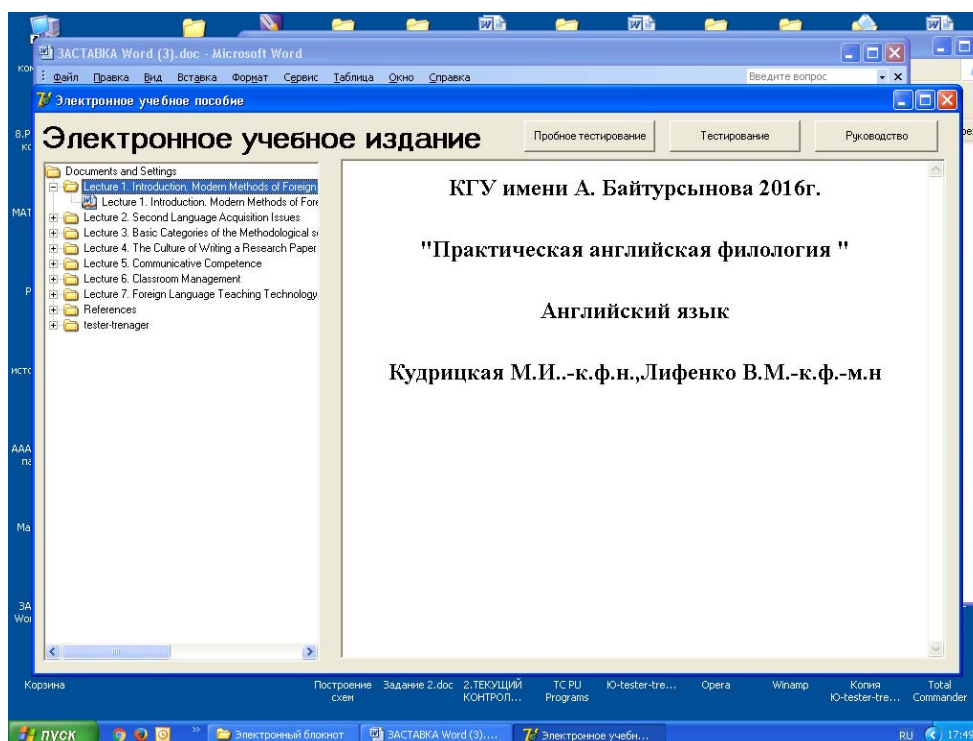

Figure 5.The main window of the training system

The right hand side to view the HTML pages in the textbook (Figure 6). This particular aid is aimed at the course of Methodology of Foreign Languages Teaching and Learning and includes

lectures, testing tasks for knowledge assessment and control, practical assignments, students' independent research tasks, additional texts for reading and discussion, and a few videofiles.

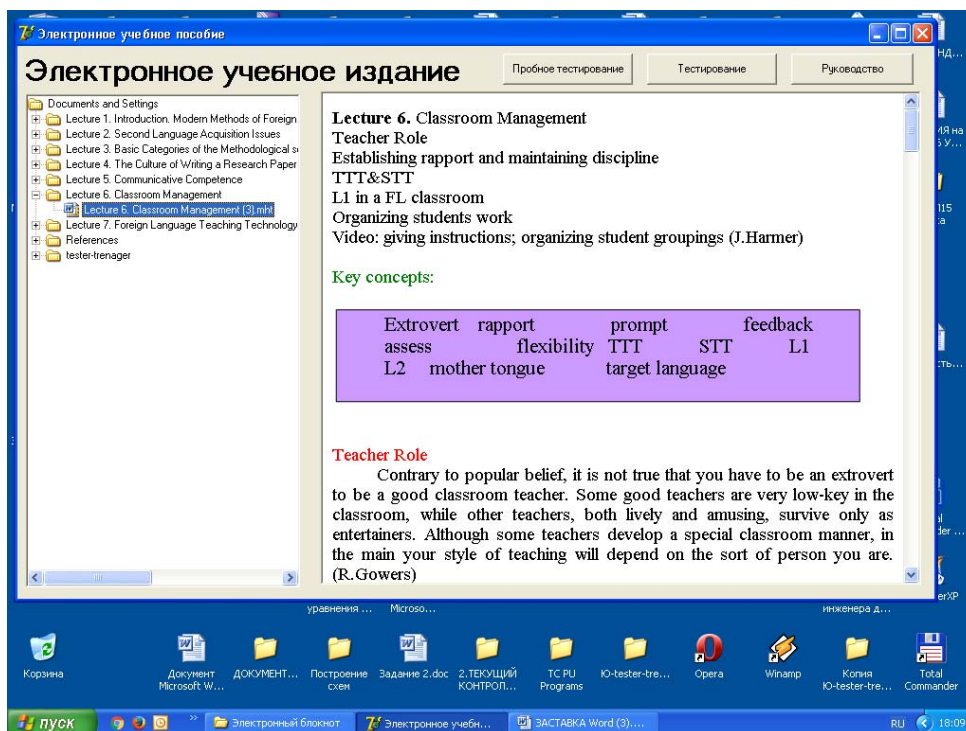

Figure 6. "Activating learning system files"

If the list is selected HTML file, it will be displayed in the right field, the choice of other information is visualized a brief tutorial announcement (title, author, subject). To run the program, video or open a file from the list, simply double-click on the folder name. By clicking on the "Test" button testing operation is implemented (Fig. 7).

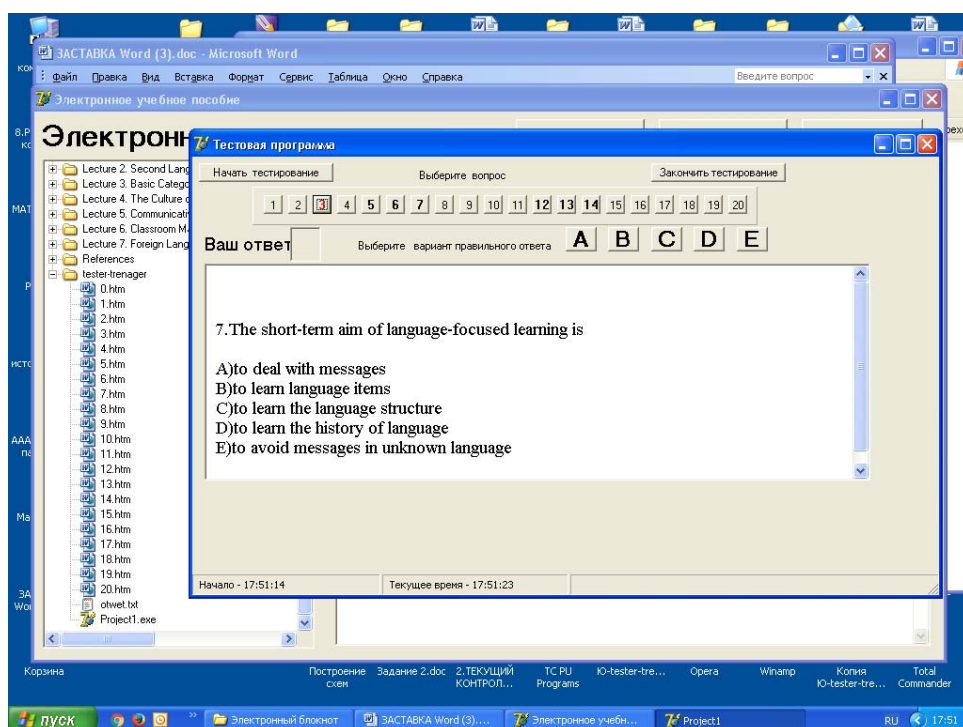

Figure 7. "Test operation training system"

When you double-click on the test is activated test mode, with the appropriate choice questions appear randomly selected. To pass the theme control is necessary to choose the right answers to twenty questions, and at the end of the testing window there is information on the number of correct answers and the rating of academic achievement.

Manual editing of educational material.

To edit the educational material necessary to perform the following operations.

1. Nabrat keyboard password field on the active learning system of the title page (Figure 3) to activate the edit mode. It is possible to correct the alphanumeric password in order to protect information.

In the left margin of the window when editing mode is a tree-list of material benefits, documents, programs, video. Right field is used to view HTML pages inside the manual. When you select a file in the list HTML- its display located in right field.

2. To run a program or open a video file from the list, you must double-click operation.

3. For To rename a folder or file from the list, click on it once and wait a few seconds.

4. To add material to the textbook, you need to right click on a tree-list, which will open the context menu.

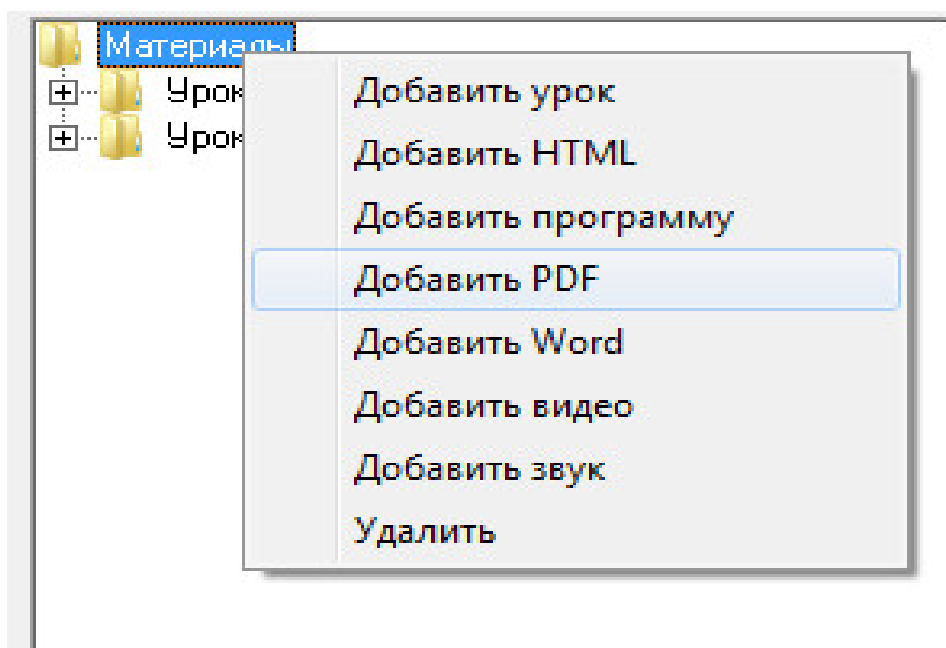

Figure 8. "Test Operation training system"

5. Vydelenie in the list of "Add lesson" line results in a category folder, in this case you must specify the name of the lesson and then activate the root folder called "Materials".

6. Vydelenie in the list of "Add HTML» line adds a folder HTML-page, with the activation of this field opens a window to select the file type (Figure 9).

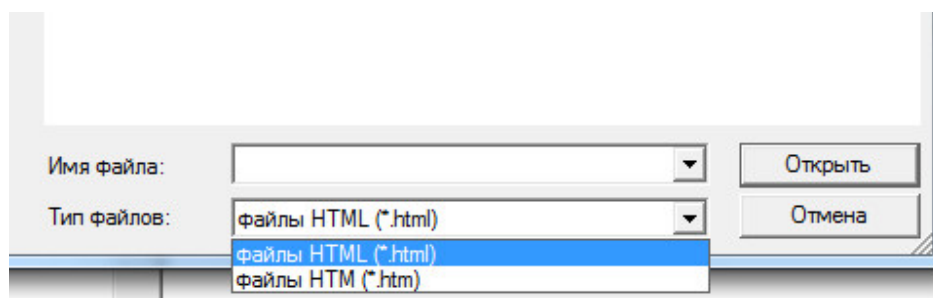

Figure 9. "Test Operation training system"

The "Files of Type" allows you to use the material in different formats - HTML and HTM-files.

7. Analogically it is possible to implement the operation "Add Program", "Add PDF File," "Add WORD", "Add video file", "Add Sound", "Delete File", "Edit Cover", "Change Password".

8. Accentuation in line list of "Add a Test" opens test tasks management window (Figure 10).

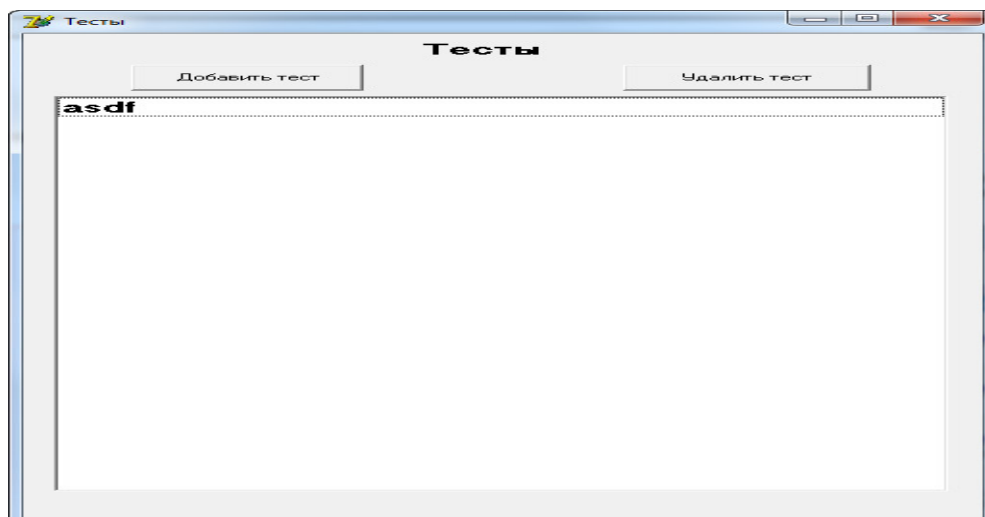

Figure 10. "Test job control window"

In this window, there are 2 buttons "Create test" Delete test "and a list of already created test. When you click "Add a Test" program goes into test tasks editing. After entering information about the name of the test and the number of questions, a window with the possibility of an operation to add questions in test (Figure 11).

Figure 11. "Edit Fields to add questions to the test"

This window shows the top number of the question. Entered in the appropriate fields questions and answers, and then tick (right), there is a correct answer. After you enter a question and answer, you must activate the "Add" button, and the issue will be added to the test and you will be taken to add the issue to the next full database update tasks. An alternative method of adding materials to benefit is realized when copying data files in various formats (HTML, Word, C++) and folders directly into the folder "Materials" (Fig. 12), which is activated simultaneously with the launch of the training system.

Help	28.11.2013 0:57	Папка с файлами	
Материалы	21.11.2013 12:09	Папка с файлами	
hello.html	21.11.2013 12:20	Firefox HTML Дос...	1 КБ
prompt.dat	21.11.2013 12:20	Файл "DAT"	1 КБ
Тест1.tst	21.11.2013 12:21	Файл "TST"	1 КБ
Тест1.txt	21.11.2013 12:21	Текстовый докум...	1 КБ
Электронный учебник.exe	21.11.2013 13:20	Приложение	649 КБ
Электронный учебник.res	21.11.2013 13:20	Compiled Resourc...	1 КБ

Figure 12. "Operation database update system electronic learning material"

3. Results.

The course «Modern Methods of Foreign Languages Teaching» is designed to provide the teacher trainee with a detailed account of major professional skills, practices, techniques and even tricks, which would help them to enter their professional field. The roles of teachers, learners, and materials within the method or approach and the classroom procedures and techniques that have been theoretically studied now are given a deeper insight. All these details are intended to build the core elements of the teacher trainee's professional competence.

Within the course, our aim has been to let the teacher trainees feel the essentials of the profession, and practical classes will help them appropriate whatever they found appealing and useful in the theoretical frame of the course. The course is designed to give the teacher trainee a straightforward introduction to practical implementation of both commonly used and less commonly used methods alongside with the attempt to develop a creative attitude to the foreign language teaching process.

Students used the present aid in the course of preparation for the lectures, when doing testing tasks for knowledge assessment and control, practical assignments, students' independent research tasks, while studying additional texts for reading and discussion, and a few videofiles. In general their opinion was positive and some critical ideas that students suggested will serve for the further improvement of the training program in question.

When copying folders, videos and programs after the launch of the training system all the information saved in the materials list. Similarly, implemented an operation to remove and rename files. This feature is relevant when copying a large amount of software.

Conclusion:

Using the training system "electronic notepad" for completion, individual homework and preparation for English classes is relevant methodology and effectiveness among different interactive computer techniques. Assessment and evaluation of the course is carried out according to the rating system functioning in Kostanai State Teachers' Training Institute. This system implies the following types of assessment:

- Assessment of students' everyday performance in class (formative);
- End-of-theme assessment (summative);
- Final (examination) assessment.

The described e-teaching aid can be of assistance for all three assessment types and also can serve as an autonomy learning aid for students, which is quite in trend with modern education development in the Republic of Kazakhstan.

Appreciation of the materials for the course described:

1. Woodward, Tessa. Planning Lessons and Courses. Designing sequences of work for the language classroom Cambridge University press, 2009.
2. Gower, Roger, Phillips, Diane and Walters, Steve. Teaching Practice. A handbook for teachers in training. Macmillan, 2005. – 215 pages.

3. Ollington Gerald F. Teachers & teaching : strategies, innovations and problem solving. Nova Science Publishers, New York, 2008.
4. Thornbury Scott and Slade Diana. Conversation: from description to pedagogy Cambridge University press, 2007.
5. Miller, Debbie. Teaching with intention : defining beliefs, aligning practice, taking action Stenhouse Publishers, 2008.
6. Nunan, David. Designing tasks for the communicative classroom. Cambridge University press, 2001.
7. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. 4th edition. Longman, NY, 2000, 352 pages.
8. Harmer J. How to Teach English. Longman, 2007.
9. Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press, 1986.

References

- 1 Homonenko A., Delphi 7. – Univ.: BHV-Petersburg, 2003. – 1216 p.
- 2 Bazhenova IJ, Delphi 7. Teach programmista. – Univ.: Kudits-image, 2003. – 448 p.
- 3 Galiseev G. Programming in Delphi 7: Teach. – Univ.: Williams, 2003. – 288 p.

УДК 37.04

БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ОҚУҒА БЕЙІМДЕЛУДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ЖОЛДАРЫ

Абдуалиева Н.,

ҚМПИ педагогика және психология
мамандығының 4 курс студенті
Қостанай к., Қазақстан Республикасы
Утегенова Б.М.,
п.ғ.к., доцент ҚМПИ

Аннотация

Баспаға ұсынылған мақалада бірінші курс студенттеріне жоғары оқу орнына бейімделуде педагогикалық және психологиялық қолдау көрсету мәселелері қарастырылған. Қолдаудың жалпы сипаты ашылған. Оқу орнына бейімделудің факторлары бойынша зерттеу жұмысының мәліметтерін көрсетілген. Мақала авторлары осы факторлардың жағымды және жағымсыз негіздерін зерттеп, атап көрсеткен. Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына келіп оқуда психологиялық және әлеуметтік жағынан көретін қиыншылықтарын, олардың себеп-салдарын талдап, педагогикалық қолдаудың ұйымдастыру формалары мен әдіс-тәсілдерін сипаттаған. Мақалада студенттер кәсіби оқу орнының талаптарына бірден үйрене алмайтындығы сипатталған. Үйлесімді жолдармен бейімделу шарттары қарастырылған. Педагогикалық қолдау талаптарына авторлар оқу бағдарламасын жеке даму траекториясына байланысты жүзеге асыру жолдарын айқындап көрсеткен.

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы психолого-педагогической поддержки студентов первого курса в период их адаптации к обучению в педвузе. В статье уточнены понятия психологической и педагогической поддержки, основные условия использования поддержки для успешной адаптации студентов-первокурсников, приведены некоторые методики по исследованию проблемы адаптации студентов. В статье рассмотрены возможности учета индивидуально-психологических особенностей студентов первого курса при их адаптации к условиям высшего учебного заведения. В работе также даны характеристики ключевым понятиям адаптации студентов первого курса к получению профессионального образования с позиций психологической, педагогической и социальной поддержки. Так, к социальной позиции в поддержке студента первого курса отнесены следующие: приобретение иного статуса – студента, относительная свобода в выборе траектории обучения, расширение коммуникации и группового взаимодействия, нейтральная позиция преподавателей по отношению к студентам, образовательная среда и комфортность психологической атмосферы для успешной адаптации.

Abstract

The article is devoted to the problems of psycho-pedagogical support of freshmen in the period of their adaptation to training in teacher training University. In the article there are specified the notions of psychological and pedagogical support, basic conditions of using support for successful adaptation of freshmen, there are also given methods on research of problems of students' adaptation. The article deals with capabilities of taking into account individual psychological characteristics of freshmen in adaption to conditions of higher education institution. In the work there are also shown the characteristics of key concepts of freshmen

adaptation to receiving professional education from the position of psychological, pedagogical and social support. Thus, the following notions are referred to the social position in freshmen support: obtaining a different status – a student status, relative freedom in choosing training trajectory, extension of communication and group interaction, a neutral position of teachers with respect to students, the educational environment and the comfort of psychological atmosphere for successful adaptation.

Түйінді сөздер: Педагогикалық-психологиялық қолдау, бейімделу, қолдаудың психологиялық шарттары, қолдау қағидалары, әлеуметтік бейімделу шарттары, мәселені зерттеу тәсілдері.

Ключевые слова: Психологическая и педагогическая поддержка, адаптация, условия и принципы поддержки студентов первого курса, методики по выявлению уровня адаптации студентов.

Key words: Psychological and pedagogical support, adaptation, conditions and principles of freshmen support, methods on identification of the level of freshmen adaptation.

Білім арудың бағыт-бағдары Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, Қазақстан Республикасының Конституциясында, «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасында, Білім берудің 2011-2020 жылдарға даму Мемлекеттік бағдарламасында және басқа да мемлекеттік құжаттарға негізделген.

Еліміздің президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында ұлттың бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалатынын, осыған орай білім жүйесін реформалаудың нәтижелерінің бірі жаңа сатыдағы педагогтың өмірге келуі тиіс екенін айырықша атап өтті [1].

Педагогикалық қолдау –білім алушымен бірлесіп оның қызығушылықтарын, мақсаттарын, мүмкіндіктерін және оған адамгершілік қасиетті сақтауға, өзін - өзі ұйымдастыруда позитивті нәтиже қол жеткізуге кедергі жасайтын мәселелерді жеңу жолдарын анықтау.

Психологиялық қолдау ұғымы ғылымдағы жаңа түсінік болғандықтан «қолдау» сөзінің жалпыға бірдей мойындалған, психологиялық мәніне негізделген мағынасын нақтылау сипатын беруіміз қажет.

И.Б.Котова мен Е.Н.Шиянованың идеялары да осыған тектес. Олар педагогикалық және психологиялық қолдаудың мәніне баса назар аударады. Авторлардың ойынша, оның мәні адамның өзегін – тұлғасын қозғайтын күрделу өңделуде. Дамыған тұлға қолдауға, түсіністікке, қабылдауға, тәрбиенің ерекше амалдары мен әдіс-тәсілдеріне, өзін-өзі дамытудың механизмдері мен және тәсілдерімен қаруландырылуға мұқтаж болады. Адам барлық сыртқы ықпалдарды жинақтап, өзбетінше сапалы жаңа ойлармен мақсаттарды құрастырып, сыртқы стимулдармен емес, ішкі қозу арқылы әрекет ете бастайтын жағдайда психологиялық қолдау үдерісі өзін-өзі дамыту актілерімен нәтижеленеді [3,18].

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың мазмұнын талдаудың нәтижесінде бірқатар жорамалдарға арқау еткен модельді құруға негіз болған болжамды құрастыруға мүмкіндік алдық.

Психологиялық қолдаудың маңызды қағидалары:

- полисубъектілік, ынтымақтастық, қолдау қағидасы;
- тұлғалық бағдарлану қағидасы;
- психологиялық қолдауға мұқтаж субъектінің тұлғасын шартсыз қабылдау қағидасы;
- құпиялылық қағидасы;
- жеке тұлғаның тұтастай өмірлік кеңістігінде құқықтары мен қызығушылықтарын қорғау қағидасы.

Қолдау тиімділігінің негізгі шарттары:

- адамға көмек пен қолдауға келісім беруі;

- адамның жеке қиындықтарын өз бетінше шешуіне мүмкіндік беру;
- адамдармен мейірімді болу;
- оның тұлғасын бағалаусыз қабылдау;
- тұлғаның толыққанды дамуына оңтайлы жағдайды қалыптастыруға бағыттылық;
- ұжымда (отбасында, басқа ортада) жағымды психологиялық ахуалды қалыптастыру;
- адамдармен эмоциялы жайлылықты қамтамасыз ету.

Педагогикалық институтында 1курс студенттері келесі қиындықтармен бетпе-бет келіп, қолдауды қажет етеді:

- оқу үрдісіндегі жүктеменің ұлғаюы;
- жаңа оқу бағдарламасын түсінудегі қиындықтар;
- оқу мекемесіндегі құрбы- құрдастары арасындағы қиындықтар;
- оқытушылармен тіл табысуындағы қиындықтар.

Ал педагогикалық қолдау – бұл тұлғаның өз бойындағы мүмкіндіктерін өзінше іске асыруына шарт-жағдайлар түзу; өз қадір-қасиеті мен ар-намысын сақтап қалуға және ұтымды нәтижеге жету жолындағы кедергілерді бірлікті жеңіп бару; «жәрдем бер» деп алақанын ашық жайып отырғанға ғана емес, достық ықылас-ниетке мұқтаж болғанның бәріне көмек көрсету; педагогтардың кәсіби деңгейінің жоғары болуы.

Педагогикалық қолдаудың көрініс формалары – жылы лебіз, құлақ сала білу, қажет болса – кеңес беру, сенім, құқығын қорғау.

Педагогикалық қолдау:

- интеллектуалдық дарындылықты (оқуға, талдауға, сынға қабілеттілік);
- шығармашылық дарындылықты;
- қабілетті айқындау мен дамытудан.

1 курс студенттерімен тығыз байланыс орнатып, білім беру жүйесіне бейімделу процесінде педагогикалық-психологиялық қолдау көрсету –оқу орнының міндеті болады. Заманауи негіздерінде бейімделу үрдісі – әлеуметтік қоғам мен тұлға арасындағы қарым-қатынас орнатудың нәтижесі.

А.А.Налчаджян мен Ж.Г.Сенокосованың айтуынша, бейімделу негізі- объект пен субъектіңарасындағы үйреншікті оқиғалар немесе орын алмастыру болса, тұлға көптеген уақыт бойы қалыпқа келе алмай, бейімделушілігі созылмалы түрде болады [4, 218].

Жалпы бейімделу (ағыл. adaptation, орыс. адаптация) дегеніміз– алғашында биологияда пайда болған термин, құрал мағынасын беріп, қоршаған орта мен ағза арасындағы байланысты зерттеу кезінде қалыптасты.

К.Е. Бекмаханованың пайымдауынша, бейімделу – жеке тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы белгілі қарым-қатынас үдерісі және нәтижесі [2, 19].

1 –ші курс студенттеріне жаңа тобына, институттың саяси – мәдени өміріне және білім берудегі оқытушыларға үйрену және бейімделу қалыпты жағдай.

Бірінші курс студенттерін қолдау мәселелерін қарастыра отырып, кәсіби білім алудағы бейімділіктің 3 факторы анықталды:

1.Әлеуметтік факторға студенттің жасы мен оның әлеуметтік ортасын және білім алған мекеменің түрін жатқызамыз. Педагогикалық институтының 1 курс студенттері 17-18 жас шамасында 92%- ды құрайды, олардың 45-54%-ы ауылдардың келген студенттерді құрайды.

2.Психологиялық факторда индивидтік- психологиялық, әлеуметтік- психологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Әлеуметтік- психологиялық ерекшеліктерге: зияткерлік, бағдарлық, тұлғалық бейімделу потенциалы, топтағы мәртебесі жатады.

3. Педагогикалық факторға оқытушылардың педагогикалық шеберлігі, педагогикалық ортаның ұйымдастырылуы, материалды- техникалық базасы жатады.

Жалпы алғанда, 1курс студенттеріне қатысты фактор- әлеумет, демек оны қоршайтын адамдар. Яғни, бұл студенттің кішігірім қарым-қатынаста болатын тобы.

1курс студенттерін қолдау жолында келесі нұсқаулар белгіленеді:

- барлық пәндер бойынша түсініктерді қалыптастыру;
- оқу үрдісіндегі және зерттеу ісіндегі дағдыларды қалыптастыру;
- оқытылатын пәнге деген қызығушылығын арттыру;
- болашақ мамандыққа деген қызығушылығын қалыптастыру.

Сонымен қатар, 1-ші курс студенттерінің білім алуындағы бейімделуінің негізі- студенттің танымдылығы, өмірге деген жоспары, таңдаған мамандығына сенімділік болып табылады.

Бірінші курс білімалушыларының оқу орнына бейімделу үрдісіне орай жүргізілген көптеген зерттеулер келесідей негізгі қиындықтарға жіктеледі екен:

- 1) кешегі мектептің ұжымындағы оқушылардың оның өзара көмегі мен моральдік қалауының кетуімен байланысты жағымсыз күйзелістер;
- 2) кәсіпті таңдаудағы мотивацияның белгісіздігі, оған жеткіліксіз психологиялық даярлық;
- 3) мінез-құлық пен іс-әрекетті психологиялық өзіндік реттей алмаушылық, оның күнделікті бақылауға алынуын педагогтардың талап етуі;
- 4) жаңа жағдайда еңбек пен демалыстың оптималды тәртібін қарастырып іздеу жұмыс пен өзіндік қызметті реттеу, әсіресе үй жағдайынан жатақханаға ауысу кезінде;
- 5) соңғысы өзіндік жұмысқа дағдының болмауы, конспект жасай алмау, алғашқы еңбек көздерімен, сөздіктермен, анықтама сілтемелермен жұмыс жасай алмаушылық;
- 6) оқу орнында қалыптасқан ішкі тәртіп ережесіне қайшы әрекеттерді жасау, ішкі тәртіпке көнбеушілік немесе үйренбеушілік.

Барлық осы қиыншылықтар өзінің шығуына байланысты әр түрлі. Оның кейбіреулері объективті құрыла алмайтын, енді біреулері субъективті сипатта және де әлсіз даярлықпен, мектеп және жанұя тәрбиесіндегі ақаулармен байланысты.

Білім алушылардың жас кезеңдерінде төмендегідей жаңа жасалулар, мүмкіндіктер анық байқалады:

- ақыл-ой, адамгершілік қатынастағы зерделілік (ересектік);
- наным-сенім, дүниеге көзқарасы;
- өзбеттілік - турашылдық;
- сыншылдық және өзіне сыншылдық;
- ішкі сенімсіздікті тудыратын өзіндік бағасының қайшылығы;
- максимализм, үлкендердің ойына жағымсыз қатынас;
- екі жүзділік, қалжың, дөрекілік, айқаймен әсер етуге талпыныс;
- интеллектуалдық танымдық дамудың жоғарғы шегі.

Тәжірибе бойынша осы бағытта тиімді қадам әр студент бойынша мәнді ақпарат жинау болып табылады. Жинаудың ең еркін-табиғи әдісі сеніп тапсырылған әдісі ұжыммен бірінші танысудан кейін жазбаша сауалнама болып табылады.

1-ші курс оқушыларының жаңа буынға бейімделулерін, қалыптасу деңгейін анықтап, оқушылардың жаңа буынға тез бейімделіп кетуіне жағдай жасалып, көмек көрсетілді.

Филлипс тесті алынып қорытындысы шығарылды. “Кел, танысайық!”, “Жоғары оқу орнында оқу дегеніміз не?”, “Біз және біздің дағдымыз”, “Біз және біздің кемшіліктеріміз бен жетістіктеріміз”, “Біз және біздің топ” атты тренингтер, сауалнамалар жүргізуге болады.

1-ші курс білімалушырымен танымдық интеллектуалдық және логикалық қабілеттерін анықтау мақсатында В. Серебряковтың «Интеллектуалдық» тестін алуға болады. Мінез-құлықтағы жағымды қасиетті қалыптастыру, дамыту, өзара әрекеттестікті жетілдіру, ұйымшылдыққа баулу мақсатында Эмоция”, ойындары және “Темперамент тестін” алуға болады.

Кез - келген студенттің белгілі бір ортаға және іс-әрекетке бейімделу өздігінен құрыла алмайды. Сондықтан адамның жеке басын қалыптастыруда оқу ортасындағы ұжымын қалыптастыру жолдарының тиімдісін таңдап алған жөн.

Студенттің бейімделуі - тәртібі мен жеке қасиеттерінің белгілі бір деңгейде өзгеруінен туындайтын қиын құбылыс. Жас жеткіншек мектептен басқа оқу ортасына түсіп, жаңа оқу

орны, жаңа орта, жаңа тәртіпке тиімді түрде бірден бейімделе алмайды. Тіпті кейбір студенттерде бұл үрдіс қиыншылықпен аяқталады, ол жыл басында оқу сабақтарына кіріспей немесе 1 семестрін аяқтамай институттан кетіп те қалады. Көбіне мұның артында адамның бейімделуі жүйесінің жеткіліксіздігі тұрады.

Дәстүрлі бейімделу жоспарында бірінші курс студенттерінің бейімделуі көбіне студент қызметінің негізгі бағыттарында көрінетін үш аспектіден тұрады:

- оқу үрдісінің шарттарына бейімделу
- сабақтың өткізілуінің жаңа формасына өтуі;
- бақылау және білімді меңгеруге өтуі;
- мектептегі 45 минуттық сабақтан дәріс пен семинардың 50 минуттыққа өтуі;
- өз бетінше өмір сүруі және т.б. топқа бейімделу
- топқа ену;
- топтағы ережелерін меңгеру;
- институт дәстүрлеріне үйрену.
- болашақ мамандыққа бейімделу
- кәсіби білімді меңгеру;
- іскерлікпен дағдыны қалыптастыру және т.б.

Бейімделу үрдісімен педагогикалық қолдау келесілерді айқындайды:

•студенттерді бейімделу үрдісінің қиыншылықтары туралы ақпараттандыру және оларды жеңу тәсілдері;

•студенттерде тиімді бейімделу жолдарын қалыптастыру, тәртібін қайта қалыптастыру, жаңа оқу орнының талаптарына сай қалыптастыру

• өзін тәрбиелеуді ұйымдастыру көзінде студенттерге көмек.

Бейімделу үрдісіндегі әсер етуші басқару формасының бірі – топ жетекшісі болып табылады. Бірінші курс студенттерінің жаңа ортаға бейімделуі, іскер және жеке байланыстың орнауының сәтті аяқталуы көбіне топ жетекшісіне байланысты. Топ жетекшісінің жетістігі көбіне өз жұмысын нақты бағытқа қоюмен байланысты, бағытының негізгі формасы және тәрбиелеу әдісі, оқу орнына бірінші курс студенттерінің бейімделу үрдісінің басқарудағы тиімділігінде.

Сондықтан студентке бейімделу барысында оқытушы тарапынан қажет көмекті оқытушы жеке ерекшеліктер мен мүмкіндіктермен меңгерту керек.

Жалпыға таныс, топ студенттерінің бейімделуін топтық жұмыс арқылы жүзеге асыруға болады. Бірінші жылдың өзінде топтағы достық қарым- қатынас тез бейімделуге көмек береді. Сондықтан ең алдымен топтың климатын меңгеру қажет.

Студенттердің кәсіптік білім беру ұйымдарының оқу- тәрбие үдерісіне бейімделуінде психологиялық және педагогикалық қолдау көрсету өте маңызды. Жаңадан қабылданған студентке педагог тарапынан көмек көрсету керек.

Сондықтан, бірінші курс студенттері ерекше бақылауды болуы қажет.

Әдебиет тізімі

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму (2015 жылы) атты Жолдауы. – www.e.gov.kz. сайты.
2. Бекмаханова К.Е. Проблема психологической адаптации студентов. –Алма-Ата, 1983. –23 с.
3. Котова И.Б., Шиянова Е.Н. Развитие личности в обучении. //Учебное пособие для студентов педагогических вузов. – М.: Изд. центр «Академия», 2009. – 288 с.
4. Налчаджян А.А., Сенокосова Ж.Г. Социально-психологическая адаптация: содержание, типы, механизмы. – М.: Академия, 2012. – 123 с.

УДК81'367

Ғ. МҮСІРЕПОВТІҢ «ҰЛПАН» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СТИЛДІК ҚЫЗМЕТІ

Бекенова А.К.,

А. Байтұрсынов атындағы ҚМУ,
гуманитарлық – әлеуметтік
факультеті, тіл және әдебиет
теориясы кафедрасының магистранты
Қостанай қаласы, Қ Р.

Аннотация

Ғылыми мақала жазушы Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» шығармасы тіліндегі фразеологизмдердің стилдік қызметін анықтауға арналған. Жазушы қолданысындағы фразеологизмдерге талдау жүргізіліп, І.Кеңесбаевтің «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» пайдалана отырып, мағыналары ашылды. Лексиколог Гүлдархан Смағұлованың зерттеуіне сүйене отырып фразеологизмдерді топтарға бөліп қарастырылды. Мақалада қазақстандық ғалымдардың зерттеу нәтижелері ғана емес, сондай-ақ шетелдік фразеологтар Ш. Балли В. В. Виноградов сияқты көрініс тапты.

Ғ. Мүсірепов бейнесі тұрақты тіркестерде өз ойын көзқарасы мен дүниетанымын, жағдайларды көркем түрде суреттеуде, шығармаға экспрессивті-эмоционалды реңк беру мақсатында қолданған. Жазушы фразеологизмдерді көркем суреттеудің бір құралы ретінде ұтымды, айшықты түрде пайдаланған. Тілді байыту, көркемдеу тәсілі жалғасы тауып отырғандығы Ғ. Мүсірепов шығармасы тұрақты тіркестер қолданысынан аңғаруға болады.

Жазушы Ғ. Мүсірепов өз шығармаларында халық тілінің бай қазынасын, көркем сөздің әр алуан өрнегін шебер қолдана білген.

Аннотация

В научной статье рассматриваются стилистические особенности использования фразеологизмов в произведении Г. Мусирепова «Улпан». С помощью словаря И.Кенесбаева раскрывается смысл фразеологизмов использованных в произведении писателя. Опираясь на исследования ученого лексиколога Гүлдархан Смағұлову классифицированы фразеологизмы на группы. В статье нашли отражение результаты исследований не только казахстанских ученых, а также зарубежных фразеологов, таких как Ш.Балли, В.В. Виноградов.

В статье мы можем увидеть как Г.Мусирепов мастерски обращается к фразеологическому богатству родного языка, как к неисчерпаемому источнику речевой экспрессии.

Abstract

In this article is considered the stylistic peculiarities of using of phraseologisms

G. Musirepov's composition «Ulpan». With the help of I. Kenesbayev's dictionary there are revealed the sense of the phraseologisms, used in the author's composition. Referring to the studies of the scientific lexicologist Guldarkhan Smağulova the phraseologisms are classified into groups. In the article there are the results of studies not only of Kazakhstani scientists but foreign phraseologists, such as Sh. Bally and V.V. Vinogradov.

In the article we can see as G. Musirepov skillfully refer to the phraseologic riches of native language as to an inexhaustible source of speech expression.

Түйінді сөздер: фразеологизмдер, термин, сөз, сөздік, соматизм, фразеологиялық оралымдар, зерттеуші- ғалым, әдістер.

Ключевые слова: фразеологизмы, термин, слово, словарь, соматизм, фразеологические обороты, ученый- исследователь, методы.

Key words: phraseological units, term, word, dictionary, somatism, phraseological turns, scientist, are a researcher, methods.

1. Кіріспе.

Зерттеуші-ғалым Р.Авакова «Фразеология теориясы» атты монографиялық еңбегінде: «Фразеология – құрамы мен құрылымы тұрақты, сөйлеу кезінде конструкцияланбай, даяр қалпын сақтай отырып қолданылатын, мағына тұтастығы мен тіркес тиянақтылығы тән бейнелі тұрақты тіркестердің қазіргі күйін және тарихи қалпын зерттейтін тіл білімінің саласы» – деген болатын.

Фразеологияның зерттейтін пәні – фразеологиялық оралымдар. Оларды фразеологизмдер, фразеологиялық бірліктер немесе фраземалар деп атайды.

Фразеологияның жалпы лингвистика саласы ретіндегі тарихы ұзаққа бармайды. Тіл білімінің жаңа бағытын таңбалайтын «фразеология» термині жеке лингвистикалық пәні ретінде XX ғасырдың 40-жылдары дүниеге келді. Фразеологияның алғашқы теориялық негізі және осы мәселе жөніндегі идеяны дамытушы Ш.Балли болса, оның Ресей топырағындағы дамуы мен жаңа, жеке лингвистикалық сала ретінде қалыптасып дүниеге келуі академик В.В. Виноградов есімімен тығыз байланысты.

Қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып XX ғасырдың қыркыншы жылдары профессор С.Аманжолов идиомалық тіркестер мен фразеологизмдерді зерттеуді қолға алу керектігін атап өтіп, олардың ғылыми бағыттарын көрсеткен. Тұрақты тіркестерді «идиомалық форманы екіге бөлуге болады: 1) образды бернелі құрама идиомалық тіркес; 2) бернесіз құрама (фразеологиялық тіркес)».

Түріктанудағы фразеология туралы зерттеулер XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап кең ауқымда зерттеле бастады. Тілдің байлығын көрсететін бір тілді және екі тілді сөздіктер жарық көрді. Лексикографиялық еңбектердің басылып, жарық көруі түркі тілдеріндегі фразеологиялық қорды жинастыруға, оларды ғылыми тұрғыдан жүйелеуге орасан зор септігін тигізеді. Алайда 1970 жылдарға дейін жарық көрген фразеологиялық сөздіктерде түркі тілдерінің фразеологиялық қоры жан-жақты жинақтырылды деп айта алмаймыз.

Қазақ фразеологизмдерін теориялық тұрғыдан зерттеу мен арнайы лексикографиялық еңбектертерді басып шығару атақты ғалым І.Кеңесбаев еңбектерінен бастау алады. Түркі тілдес халықтардың ішінде алғашқы фундаменталды еңбекті академик І.Кеңесбаев 1977 жылы басып шығарды (Авакова, 14 бет).

Зерттеуші-ғалым С.И. Жапақов өзінің «Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері» атты кандидаттық диссертациясында:

Академик І.Кеңесбаев фольклорлық фразеологизмдердің корпусына Алдар көсе, Шықбермес Шығайбай, Қозы Көрпеш Баяндай, Қыз Жібек пен Төлегендей т.б антропонимдік атауларды кіргізеді. Бұлар негізінен қазақ халқының тұрмыс-салтымен байланысты» (Игілікұлы, 9бет).

Зерттеуші-ғалым Жанар Қоңыратбаева «XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер» атты еңбегінде: Профессор Р.Сыздықова Абай тілінің көркемдік бітімін лингвистилистикалық тұрғыдан сөз еткен «Абайдың сөз өрнегі» деген еңбегінде Абайдың фразеология саласындағы сөз құбылту тәсілдерін, жаңалықтарын талдайды. «Фразеологизмдер – сандаған жылдар мен ғасырлардың қазынасы, бұл, бір жағынан, екінші жағынан, ол – жеке қаламгердің табысы, еңбегі, ізденісі. Фразеологиялық тіркестер – семантикалық шоғырлап, яғни жеке сөз мағыналарының бір-бірімен түйісуінен туған мағыналық дүниеліліктер. Демек, белгілі бір қаламгердің жалпы тілдік қазынасын және көркемдік байлығын зерттеуде

оның фразеологизмдерін тауып тану ерекше орын алады»-деп ғалым өз зерттеуінің өзекті бөлігін фразеологизмге арнайды [Қоныратбаева,5 б.].

Кейінгі жылдары фразеологизмдердің әр түрлі мәселелері жөнінде С.К.Сатенованың (Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты, 1997), Г.Н.Смағұлованың (Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері, 1998), Р.Авакованың (Фразеологиялық семантика, 2002), Г.Сағидолдақызының («Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны», 2003) ғылыми зерттеулері жарыққа шықты (Салқынбай, 155 б.).

Алғыс және қарғыс мәнді фразеологизмдер. Фразеологияда бұл тақырып арнайы зерттеу объектісі болып С.Төлекованың еңбегінде қарастырылған. Зерттеушінің пікірінше, алғыс және қарғыс мәнді тұрақты тіркестер – өзінің табиғатына қарағанда халықтың әр кездегі тұрмыстық, әлеуметтік тәжірибесінің негізінде жасалған ғасырлар бойында атадан балаға ауысып отырған элементтер. XX ғасырдың басындағы қазақ прозасында алғыс және қарғыс мәнді фразеологизмдер адамның, яғни кейіпкердің айнала қоршаған ортаға өзінің әр түрлі көзқарасын: ізгілік қарым-қатынасын, әлеуметтік теңсіздікке наразылығын білдіру үшін қолданылған (Қоныратбаева, 43 б.).

2. Материалдар мен нәтижелер.

Жұмыстың негізгі материалы ретінде жазушы Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан», Ғ.Қалиев,

Ә. Болғанбаев «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы», Р.Авакова «Фразеология теориясы» еңбектері алынды. Сонымен қатар фразеологизмдерге қатысты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялардың авторефераттар пайдаланылды. Жұмыста жинақтау әдісі, саралау әдістері қолданылды.

3. Талқылау және нәтижелер.

Лексиколог- ғалым Гүлдархан Смағұлова бірнеше авторлардың пікірлерін сараптап, саралай келе қазақ фразеологизмдерінің келесі стильдік қабаттарға бөледі:

- 1.Кітаби фразеологизмдер
- 2.Бейтарап фразеологизмдер
- 3.Ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер
- 4.Дөрекі-қарайым фразеологизмдер (Смағұлова,155 б.).

Жазушы Ғабит Мүсірептің «Ұлпан» шығармасындағы фразеологизмдерді ғалым Г.Смағұлованың бөлуі бойынша топтастырсақ:

Кітаби фразеологизмдер – негізінен жазба тілде нормаланған әдеби тілде публистикалық және ғылыми шығармалар тілінде көркем әдебиет тілінде қолданылады. Сонымен қатар, ғалымдардың, жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің, интелегенцияның, жалпы оқыған адамдардың тілінде қолданылады.

1. Бағың ашылар, қарағым. Теңіңе кездесерсің әлі, жылама... («Ұлпан»,44бет).

Бағы ашылды – маңдайы ашылды, ырысы тасыды. (Қ.Т.Ф.С.51бет)

Бұл сөйлемде кітаби фразеологизмнің үлгісі берілген, маңдайы ашылады, ырысы тасыды деген мағынаны білдіреді.

2. Ұлпанның өз аулы да шыр бітпеген кедей болатын («Ұлпан»,75бет). **Шыр бітпеген** – маңдайынан үрерге иті жоқ, тақыр кедей болды. (Қ.Т.Ф.С.317бет).

Бұл фразеологизм сөйлемде кедей, жағдайлары нашар деген мағынада қолданылып тұр.

3. Мен бұл әйелді алты дуанға атағы жайылған ханыша бар еді ғой, сондай өркөкірек, ойына келгеннің бәрі де бойыма жараса береді деп ойлайтын ала құйын тұрғысында көретін шығармын деп қауіптеніп келіп едім («Ұлпан»,179 бет).

Ала құйын – 1. Ұйытқып соққан боран.

2.Жеңілтек мінезді, ұшып қонған адам туралы айтылады (Қ.Т.Ф.С.21бет).

Бұл сөйлемде фразеологизмнің екінші мағынасы қолданылған.

Бұл шығармада кітаби фразеологиздердің қолданылуы шығарма тілін одан әрі көркейтін, ерекшелендіріп тұр.

Ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер – сөйлеу тілінде емін-еркін қолданып, сөйлеу тілінің диалог формасында көркем әдебиетте еркін қолданылады.

1. Қара нанға құл болып,

Ханына тіл тигізген («Ұлпан», 14бет).

Тіл тигізген – балағаттады (Қ.Т.Ф.С 294бет).

2. Сонда он жастағы болса Тілеміс **міз бақпай** сілейіп тұрып қалған («Ұлпан», 27 бет).

Міз бақпай – бүлк еткен жоқ, бәдірейді де қалды, шыдап бақты (Қ.Т.Ф.С 221 бет).

3. Арғын Жазы би Орынбор, Сібір губерналарының шекарасын салысқан, Кенесары қозғалысына **қаны қас** адам («Ұлпан», 21бет).

Қаны қас – қарсы, өшпес, жау (Қ.Т.Ф.С 176 бет).

4. Мүсіреп енді абайласа, Садақ осы араға жеткенше елу қадамдай **жер бауырлапты** («Ұлпан», 50бет).

Жер бауырлапты – жата қалып жылады, қатты қайғырды, уайымдады (Қ.Т.Ф.С 111бет).

Бұл фразеологизмдер күнделікті тұрмыста қолданылып, шығарма тіліне қарапайымдылық көрініс береді. Бұл фразеологизмдерді қолдану арқылы автор кейіпкердің мінез – қалпын ұтымды көрсету үшін пайдаланған.

Шығармадағы қарапайым сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер :

1. Кәрі Каспий қара көзін ашты,

Терекке **жылы жүзбен** амандасты («Ұлпан», 72 бет).

Жылы жүз – жайдарлы, мінезі жайлы (Қ.Т.Ф.С 123бет).

2. **Өр көкірек** адам басқаларда жоқ ірі мінез көрсетті («Ұлпан», 31бет).

Өр көкірек – асқақ, бір бет, тәкаппар, намысы зор (Қ.Т.Ф.С 241 бет).

Бұл фразеологизмдер арқылы автор адамның мінез қасиеттерін ұтымды көрсеткен.

3. **Дүние есігін ашып** келгендей, ұлы да мардамсып пысылдап ұйықтап жатыр («Ұлпан», 167бет).

Дүние есігін ашып – өмірге келді, тіршілік әлеміне енді (Қ.Т.Ф.С 85 бет).

Бұл сөйлемде автор фразеологизмді теңеу ретінде қолданып тұр.

4. – Есеней-ау, - деді Ұлпан тұра беріп, - Есеней-ау, неше күннен бері мен осы үйдің **отынымен кіріп, күлімен шығып**, қара жұмысында жүрмін ғой! («Ұлпан», 168бет).

Отынымен кіріп, күлімен шығып – бар үй бейнетін, бейнетін арқалады, барлық ауыр салмақты өзі көтерді (Қ.Т.Ф.С 93бет).

Бұл фразеологизм әйел не келіншекке қатысты айтылады, барлық туыс-бауырларының көңілін тауып, барлық үй шаруашылығына байланысты жұмыстарды атқарады деген мағынаны білдіреді.

5. Мұның өзі **тоң мойын** қара қазақтың хан тұқымын елемей бастағанының бір қыры емес пе екен? («Ұлпан», 158бет).

Тоң мойын – Ырыққа көнбес, томырық мінезді кісі туралы (Қ.Т.Ф.С 278бет).

Адам бойындағы мінез-құлықты бейнелеуге қолданылатын фразеологизм.

Шығармадағы соматикалық атаулар кездесетін фразеологизмдер:

Соматизмдер дегеніміз - адамның дене мүшелерінің атауы. Мысалы: Жүрек - жүрегі ауызына тығылу, жүрегі тас төбесіне шығу, жүрегін қан жуу, жүрегі шайлығы, т.б.4

-Көз-

1.Тек оларға да **көз қырын сала** жүріңдер... («Ұлпан», 123бет).

Көз қырын салды – көзінің ұшымен қарады, қарап қойды (Қ.Т.Ф.С 143бет).

2.Есенейдің **көз айырмай** қарайтыны білетін («Ұлпан», 62бет).

Көз айырмады – қадалып көп қарады (Қ.Т.Ф.С 140бет).

- Бас -

1. Осы кісі **бас болып** келіп, екі жеті өтті, сары аланың тұқымын түгел айдап әкетті («Ұлпан»,15бет).

Бас болды – Алдыңғы ,бірінші қатарда жүрді (Қ.Т.Ф.С 55бет).

2. Ауылды **басына көтеріп** бақырып қалды («Ұлпан»,96бет).

Басына көтерді –Айналаны жаңғырықтырып ,айқай салды, даурықты,азан-қазан болып шулады (Қ.Т.Ф.С 58бет).

4. Қорытынды.

Қорытындылай келе, Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» шығармасынан фразеологизмдердің қолдану ерекшеліктері қарастырылды. Белгілі фразеолог – ғалым Гүлдархан Смағұлованың фразеологизмдерді стильдік қабаттарға дәрежелеуіне байланысты шығармадағы фразеологизмдер 4 топқа бөлінді. Сонымен бірге көмек ретінде Ісмет Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі » арқылы мағынасы ашылды. Шығарманы талдау барысында барлығы 125 фразеологизм табылып, оның 30 фразеологизм талдауға түсіп, олар 4 топқа бөлінді; олардың ішінен кітаби фразеологизмдер 3, қарапайым сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер 5, соматикалық атаулар кездесетін фразеологизмдер 18, ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер 4 және осы фразеологизмдердің мағынасы ашылып, мысалдар келтірілді. Жазушы шығармада көбіне соматикалық атаулар кездесетін фразеологизмдерді қолданған.

Әдебиет тізімі

Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, «Сөздік – Словарь» баспасы – 2006 жыл, 62 бет

Авакова Р. «Фразеология теориясы» - Алматы: «Қазақ университеті» 2009ж.- 290бет.

Игілікұлы Ж.С.Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері. – Автореферат. – Алматы: 2003ж – 28бет.

Қоңыратбаева Ж. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер. – Алматы «Арыс»,2005ж.- 166бет.

Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектісі (2 басылым) Елтаным баспасы. –Алматы:2010ж. – 240бет.

Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 340 бет.

КеңесбаевІ.Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977 жыл, 712 бет.

Мүсірепов Ғ. Ұлпан. – Алматы «Раритет» 2006 жыл, 256 бет.

Журнал «ҚМПИ Жаршысы» публикует статьи об оригинальных и ранее не печатавшихся результатах исследований в области социально-гуманитарных, физико-математических, технических, биологических, химико-технологических, экономических наук, по экологии, международным научным связям и т.п.

Решение о публикации принимается редакционной коллегией журнала после рецензирования. Отклоненные статьи повторно редколлегией не рассматриваются.

Статьи публикуются на казахском, русском, английском языках.

Журнал выходит четыре раза в год (январь, апрель, июль, октябрь).

Подписку на журнал можно оформить в любом почтовом отделении АО «Казпочта». Подписной индекс 74081.

Требования к статьям:

Объем текста статьи должен быть от 15000 до 60000 знаков, включая пробелы и сноски (от 0,3 до 1,5 п.л.).

Технические требования к оформлению текста:

Шрифт: Times New Roman, размер шрифта – 12, положение на странице – по ширине текста.

Поля: по 2 см со всех сторон.

Междустрочный интервал: одинарный.

Интервал между абзацами «Перед» – нет, «После» – «нет».

Отступ «Первой строки» – 1,25.

Текст: одна колонка на странице.

Первая (титовая) страница статьи должна содержать следующую информацию:

1. Код УДК. полужирный, положение по левому краю страницы. Присвоить УДК авторскому материалу можно здесь: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Заглавие*, прописные буквы, полужирный, положение по центру страницы, после УДК.

3. *Ф.И.О. автора*, полужирный курсив, положение на странице по правому краю через строку после «Заглавия».

4. *Сведения об авторе*: ученая степень, должность, место работы, город, страна. Размещаются под Ф.И.О. автора, курсив, положение на странице по правому краю.

5. *Аннотация к статье*. Слово «Аннотация» (каз. «Аннотация», англ. «Abstract»), полужирный, положение по центру страницы, через строку после «Сведений об авторе» Текст аннотации: 500–800 знаков с пробелами, курсив, положение по ширине текста, отступы слева и справа – по 2 см., отступ «Первой строки» – 1,25.

Аннотация пишется на трех языках в следующем порядке: первый – казахский, второй – русский, третий – английский

Ключевые слова (от 5 до 8). Размещаются под «Аннотацией». Фраза «Ключевые слова» (каз. «Түйінді сөздер», англ. «Key words»): полужирный, положение по левому краю страницы, отступы слева и справа – по 2 см., после фразы ставится двоеточие. Сами ключевые слова указываются после фразы «Ключевые слова» в той же строке, через двоеточие.

Ключевые слова пишутся на трех языках в следующем порядке: первый – казахский, второй – русский, третий – английский

7. *Основной текст*. Делится на следующие разделы:

1. *Введение* (каз – Кіріспе, англ. – Introduction)

2. *Материалы и методы* (каз. – Материалдар мен әдістер, англ. – Materials and Methods)

3. *Результаты* (каз. – Нәтижелер, англ. – Results)

4. *Обсуждение* (каз. – Талқылау, англ. – Discussion)

5. *Выводы* (каз. – Қорытынды, англ. – Conclusions)

6. *Благодарности* (каз. – Ризалық білдіру, англ. – Appreciation)

Разделы 3 и 4 могут объединяться, раздел 6 – по необходимости.

8. Разделы статьи должны быть пронумерованы. Оформление заголовков разделов – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, положение по левому краю страницы.

При выделении в тексте отдельных пунктов или списков следует использовать только арабские цифры.

9. *Список литературы* (каз. – *Әдебиет тізімі*, англ. – *References*). При ссылках на литературу в тексте указываются фамилии авторов и год издания (в круглых скобках); например, Кузнецов (1999), или Smith (2003), или Petrov, Johnson (1997). При цитировании источник указывается в круглых скобках после кавычек, с указанием страниц, например (Норт, 1997, с.17).

Список литературы приводится в конце статьи и озаглавливается «Список литературы» – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, отступ 1,25. Сам список литературы оформляется как общий список без нумерации, размер шрифта – 11, отступ 1,25 см. Сначала указываются казахскоязычные источники, русскоязычные источники, затем иностранные, затем электронные ресурсы. Список строится по алфавиту.

10. Оформление таблиц.

Каждая таблица должна быть пронумерована и иметь заголовок. Номер таблицы и заголовок размещаются над таблицей. Номер оформляется как «Таблица 1» («Кесте 1», «Table 1») шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11. Заголовок размещается на следующей строке, шрифт – Times New Roman, размер – 11, по центру страницы. Положение текста в таблице по левому краю.

11. Оформление графических материалов.

Графические материалы должны быть представлены «Microsoft Graph» или «Excel» без использования сканирования.

Графические объекты должны быть в виде рисунка или сгруппированных объектов.

Графические объекты не должны выходить за пределы полей страницы и превышать одну страницу.

Каждый объект должен быть пронумерован и иметь заголовок. Номер объекта и заголовок размещаются под объектом. Номер оформляется как «Рисунок 1» («Сурет 1», «Picture 1») шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11, положение текста на странице по левому краю. Далее следует название – шрифт – Times New Roman, размер – 11.

12. Оформление формул.

Математические формулы оформляются через редактор формул «Microsoft Equation». Их нумерация проставляется с правой стороны в скобках. При большом числе формул рекомендуется их независимая нумерация по каждому разделу.

13. Редакция не несет обязательств по рецензированию всех поступающих материалов и не вступает в дискуссию с авторами отклоненных материалов.

К статье обязательно прилагаются:

– сведения об авторе: фамилия, имя, отчество (полностью), научное звание, ученая степень, должность, место работы (название вуза, организации, факультет, кафедра), рабочий телефон, факс, домашний адрес и телефон;

– рецензия кандидата или доктора наук, доктора PhD (для авторов без ученой степени)

По всем вопросам приема и публикации статей обращаться по адресу:

Қазақстан Республикасы, 110000,
Қостанай қ., Таран қ., 118
Қостанай мемлекеттік
педагогикалық институт,
бөл. №114, 05. Тел. (7142) 53-34-71
E-mail: kqpinauka@mail.ru

Республика Казахстан, 110000,
г. Костанай, ул. Тарана, 118
Костанайский государственный
педагогический институт
каб. №114, 05. Тел. (7142) 53-34-71
E-mail: kqpinauka@mail.ru

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Антаев Ж.Т.</i> «ЕХРО – 2017» халықаралық көрмесінің маңыздылығы.....	3
<i>Бекбосынова А., Міркемел А. І.</i> Есенберлиннің «Алмас Қылыш» романы тіліндегі гендерлік теңеулердің қолданылыс ерекшелігі	8
<i>Бекмаханбет И.С., Елен А.Н., Сейсембай Г.А.</i> XIX ғасыр поэзия өкілдерінің тілдік ерекшелігі	14
<i>Духин Я.К.</i> Кустанай в годы первой мировой войны	19
<i>Кенжебаева Ж.Қ.</i> Тәуелсіздігіміздің тірегі –тіл.....	26
<i>Конвисарова Л.А.</i> История развития казахского и русского ораторского искусства: сопоставительный анализ.....	30
<i>Крутова Н.И., Войтович И.С.</i> Проблемы развития информационно-коммуникационной компетентности учителей математики в теории и практике последипломного образования	38
<i>Михасюк Е.В.</i> Инновационные технологии – средство формирования профессиональной компетентности студентов колледжа экономических специальностей	45
<i>Сейсембай Г.А., Ерманова С.Б.</i> З.Қабдоловтың А.Құнанбаев және М.Әуезов мұраларына қатысты ғылыми ой-тұжырымдары	51
<i>Торина Г.Қ., Матвеева Н.А.</i> Понятие и структура лингвистической одаренности школьников как педагогическая проблема	59
<i>Сейтқасымова Қ.С.</i> Жыраулар поэзиясы – хандық дәуір айнасы.....	63
<i>Шевченко Л.Я., Назарова С.В., Мурзагалиев Р.</i> Социология права в системе социально-гуманитарных и юридических наук	69

ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Севостьянова С.С., Тулешова А.Ж.</i> Негативные эмоциональные состояния и их психокоррекция у детей подросткового возраста.....	74
<i>Суюндиқова Ж.Т., Байкенова З.</i> Уровень умственных способностей студентов, различающихся типологическими особенностями проявления свойств нервной системы.....	79
<i>Суюндиқова Ж.Т., Панченко П.</i> Сезонная динамика дыхательной системы студентов	86

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

<i>Жусупова Д.Ж., Кенжегара А.</i> Графический дизайн	94
<i>Sukhov M.V., Kudritskaya M.I., Kappassova A. N., Lifenko V. M.</i> Realization of the test system developing and controlling functions in the visual basic programming environment in philological specialties.....	99
<i>Sukhov M.V., Lifenko V.M., Kudritskaya M.I.,</i> The structure and functionality of the interactive electronic training system, implemented in the delphi 7.0 system environment, to learn English	108

ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

<i>Абдуалиева Н., Утегенова Б.М.</i> Бірінші курс студенттерінің оқуға бейімделуде педагогикалық-психологиялық қолдау көрсету жолдары	118
<i>Бекенова А.К. Ғ.</i> Мүсіреповтің «Ұлпан» шығармасындағы фразеологизмдердің стилдік қызметі	123

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА • ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ.....	128
---	-----

Компьютерлік беттеу: *С. Худякова*

Түзетушілер: *А. Симонова, Н. Нурғалиева*

Компьютерная верстка: *С. Худякова*

Корректоры: *А. Симонова, Н. Нурғалиева*

Басуға 2016 ж. 13.07 берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 10,0 б.т.
Тапсырыс № 0366 Тараламы 300 д.

Қостанай мемлекеттік педагогикалық
институтының баспасында басылған

Подписано в печать 13.07.2016
Формат 60x84/8. Объем 10,0 п.л.
Заказ № 0366 Тираж 300 экз.

Отпечатано в типографии Костанайского
государственного педагогического института